

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתביעת לחקר הספר העברי

חוברת ט

סיון תשמ"א

תוכן העניינים

- ש. פרידמן. כתבי-יד קדומים למסכת בבא-מציעא
א. סגל. הגהות שבגליונות מסכת מגילה דמוס פיזרן, מספריית הבודליאנה
נ. אלוני. ספר "מדרש התורה" לרב הא"י (בן נחשון) גאון
מ. אידל. פירוש מזמור י"ט בתהלים לרב יוסף בכור שור
א. פריבר. עקבותיו של ספר הזהר בכתבי הרב יוסף ג'יקטילה
מ. אידל. תרגומו של ר' דוד בן יהודה החסיד לספר הזהר ופירושו "לא"ב
י. רצהבי. עיונים בהתפתחות מחזור-תימן
ש. קורנבלוט. הקדמה בלתי ידועה למהדורה בנזוז של הספר "לקט הקמח"
ד. שידורסקי. ספרי "בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי" וכרשת האיסורים

העורך: ישראל תא-שמע

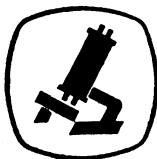
עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

ט 10407 PA

בעריכת

ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשמ"א

ISSN 0334—4754

כתובת המערכת:

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

גרפיקה: אפרת זיסויין

ה ת ו כ ן

5	שיירי כתבי־יד קדומים למסכת בבא מציעא	שמא י. פרידמן
56	ספר "מדרש התורה" לרב האיי [בן נחשון] גאון	נחמיה אלוני
63	פירוש מזמור יט לרב יוסף בכור שור	משה אידל
70	עקבותיו של ספר הזהר בכתבי ר' יוסף ג'קטילה	אסי פרבר
84	תרגומו של ר' דוד בן יהודה החסיד לספר הזהר ופירושו לא"ב	משה אידל
99	עיונים בהתפתחות מחזור־תימן	יהודה רצהבי
115	הקדמה בלתי ידועה למהדורה גנוזה של הס' "לקט הקמח" למהר"ם חאגיז	שרגא פ. קורנבלוט
130	הגהות שבגליונות מסכת מגילה, בדפוס פיזרו, מספריית הבודליאנה	אליעזר סגל
140	ספרי "בית אוסף הספרים אשר למונטיפיורי" ופרשת האיסורים	דב שידורסקי

תגובות והערות

160	על מהדורות הספר "תורה אור"	יהושע מונדשיין
168	משהו על יצירתו של ר' יהודה ן' בולאט	יעקב ש. שפיגל
173	הדפוס העברי בפולנאה — הוספות ותקונים	מאיר וונדר
176	על הספר "חזקה רבה"	אברהם שישא הלוי
179	השלמות ותיקונים	שמואל אשכנזי

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE NO. 9

JUNE 1981

CONTENTS

- Sh. Friedman.** Early manuscripts to tractate Bava-Metzia
E. Segal. Round-glosses to tractate Megila, Pesaro ed. the Bodley copy
N. Allony. "Medrash ha-Tora", a book by R. Hai (b. Nahshon) Gaon
M. Idel. A commentary on Psalms xix by R. Yoseph Bechor-Shor
A. Farber. "Zohar" traces in R. Yoseph Gikatilla's writings
M. Idel. The "Zohar" translation by R. David b. Yehuda he-Hasid
Y. Razhaby. Reflections on the development of the "Yemen-Mahzor"
Sh. P. Kornbluth. "Forward" to a latent edition of "Leket ha-kemah"
D. Schidorsky. The Montefiore Library and the Jerusalem prohibitions

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

ש מא יהודה פרידמן

שיירי כתבי־יד קדומים למסכת בבא מציעא *

הקדמה

במקום אחר הרחבתי את הדיבור בעניין התוויית אילן היוחסין של נוסחי ב"מ¹. שם נאמר שיבוא תיאור לקטעי הגניזה ולשאר הקטעים בפרוטרוט, כדי ששיבוץ הנוסח באילן היוחסין יסתייע אף מהכרת אופי כתב־היד ומוצאו. קטעים מתמשה נוסחים², שלשה מהם מגניות קהיר³, מתוארים בזה.

ששה כתבי־יד שלמים בלבד שרדו לנו למסכת בבא מציעא. אלה אינם מן התקופה העתיקה ביותר, ורובם מן המאה ה"ג ואילך. ברם שרידים מעשרות כתבי־יד אחרים של מסכת זו קיימים בקטעים ובקטעים שמגניות קהיר ומחוצה לה. במידה שניתן לצרף את אלה איש אל אחיו ניתן להשקיף מעבר לממדי הקרעים עצמם אל תוך תכונותיו של הספר כולו, ועל ידי כך להכיר כתבי־יד של תלמוד שגופם כלה מן העולם⁴. אחד מכתבי־היד המתוארים להלן (גי) מזכיר מקטעים של גניזה המונחים תחת ששה ציונים שונים, ובשלוש ספריות שונות. כשהתברר לי על ידי השוואה ובדיקה שכולם מכתבי־יד אחד הם, שמחתי על החזרת אבדה של 20 דפי תלמוד רצופים מכתב־יד מזרחי עתיק. אולם עיקר חשיבותו של גילוי זה התברר לי רק לאחר אותו צירוף. שהרי זהו כתב־יד מטיפוס מיוחד במינו לגבי מסירת הנוסח שבו, הדבר בולט במיוחד בכל הנוגע לכתוב, ניקוד, ולשון. ומכל כתבי־יד של תלמוד, טרם התפרסם בריבוי נוסח אשר דומה דמיון כה רב בתכונותיו הלשוניות לאותו נוסח מעולה ומשובח שמצאו החוקרים בהלכות פסוקות כ"י ששון. וכפי שנראה להלן, יש מן התופעות שבכ"י גי העולות על אילו שבה"פ בעתיקותן או

* רשימת קיצורים בסוף המאמר.

- 1 תוצאה בימי העיון לכבוד מו"ר הגר"ש ליברמן יצ"ו, בתגיעו לגבורות. התוצאות עומדות להתפרסם בכרך מיוחד. וראה מ"ש ב"לישנא אחרינא", עמ' 20, הע' 3.
- 2 נוסח=לשון המסכת כולה, בכתב־יד או בדפוס. גירסה=הלשון שבנוסח מסוים, בקטע קצר כלשהו.
- 3 חקר קטעי הגניזה ממסכתין, מתאפשר לי בעזרת רשימת הקטעים שמסר לי בטובו פרופ' יעקב זוסמן, מתוך רשימה כוללת שהוכנה בניהולו במפעל המשנה של האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים. החזקה על זוסמן שעינו החדה כבר בחנה כמה וכמה מן התכונות הגרשמות כאן, בשעה שסקר ואיזן את הגניזה התלמודית כולה לרובות קטעיה. הרשימה כוללת זיהוי תוכנו של כל קטע לפי סימון האוסף, והיא עומדת לצאת לאור בצורת קטלוג, לנוסחים השלמים והקטעים, עי' זוסמן, גניזה. עמ' 31 והע' 49, ועמ' 28 והע' 39. ואי"ה אעסוק בכל קטעי ב"מ ותיאורם.
- 4 ראה דברי זוסמן שם.

ביחודן לגבי תיאור לשוני של אותו גיב של ארמית בבליית. ומשקבענו שהקטעים האלה מכתב-יד אחד הם כולם, נעשים הכתיבים והניקודים האלה מאירים זה לזה ומסייעים זה לזה, ומכאן הרחבנו את היריעה הלשונית בתיאור הדברים, בכדי להקיף כמה גופי הלכות המתבהרים לפנינו בתורת הארמית הבבליית. גם גירסאות משובחות בסוגית הגמרא נמצאות בכ"י זה, עליהן רמזתי כבר (ראה להלן הע' 148) ובמיצויין מקווה אני בס"ד לעסוק במקום אחר.

אותו כתיב, הדומה כאמור לזה שבה"פ, והנאמן למסורות עממיות — קדומות של הארמית הבבליית, עשוי אפילו להכביד על הקריאה במבט ראשון, למי שאמון על הכתיב הסטנדרטי. למשל: "למן דזבא זבא" = למאן דזבן זבן. אמור מעתה זהו כ"י מן הטיפוס המיוחד אצל החוקרים, בו תשתקף לשון התלמוד בזהרה העממית-קמאי. מכתיב זה נפתחים ענייני-יסוד בלשון חז"ל ובארמית הבבליית. הכתיב הוא, אמנם, בבלי מובהק, אבל נשתמרו בו צורות לשון חז"ל ארץ-ישראליות קדומות, ומכאן פתח לשינוי-מה בתפישת יחס "הבבלי" ללשון חז"ל הא"י.⁵ קווים רבים קושרים את כתיבו של כ"י ג' לספרות הגאונים מחד — בתוכם תופעות שלא תועדו עדיין מכתבי-יד של התלמוד — ומאידך לתופעות גליליות. ומכאן, להבהרת היחס בין התחומים הללו. כתיב זה קודם, בטיפוס, לכתיב הסטנדרטי של הדפוסים ורוב רובם של כתבי-יד. ברם, מחקרו צריך להביא בחשבון לא רק שינויי זמן, אלא גם הבדלי מקומות של קיום מסורות אלה ושימורן, דבר הנוגע אף ליחס שבין הארמית התלמודית ללשון הגאונים, ובמקצת, למעמד לשון המסכתות מטיפוס נדרים.⁶ אף מניקודו אנו למדים כמה וכמה גופי הלכות בדקדוק הארמית הבבליית, כגון פעלי ל"י בינוני רבים עם כינויים חבורים (מכללן; והא קא חזונן), פתרון הצרוף "מי ימר", ועוד רבות.

חידוש ביבליוגרפי משמעותי בכתב-יד אחר הוא גילוי שיטת מיספור לסוגיות התלמוד, שרשמה נמצאים בכ"י קרימונה (כ"י ספרדי), בצורת סימני אותיות במיספור רץ, בקישוט כתרים על גבי האותיות. חשיבות הדבר נוגעת לתולדות קביעת יחידות התלמוד, ושיטת-רמיוה ליחידות. בודאי היו לאותה שיטה מהלכים יותר נרחבים בחוגים מסויימים, שהרי מצאנו שריד אחר לאותה שיטה ממש, בתיאום המספרים, בקטע של כ"י ספרדי אחר — ג'. קורות מעניינות לכ"י קרימונה הנ"ל, שדפיו נתפרקו, ונעשה בהם שמוש משני של תיקיות ועטיפות למסמכים, לפני כ-500 שנה, אצל הרושם העירוני, בקרימונה, שם שמור הוא עד עתה.

כ"י ג', אשר ממנו שרדו שני קטעים בלתי סמוכים, הנושאים כיום מספרים שונים, נכתב על נייר ששימש לפני כן לכתיבה ערבית באותיות ערביות גדולות מימדים ברווחים גדולים; היו אלו, כנראה, מסמכים משפטיים רשמיים של השלטונות במצרים (ראה להלן). שימוש זה של מסמכים ענקיים רשמיים, ועיבודם לקונטרסים קטנים, מעניין הן כשלעצמו בתולדות הספר העברי, והן בהיותו מאפשר קביעת נתונים נוספים, היוצאים מגדר הרגיל, לכתבי-יד של תלמוד, בקביעת זמן הכתיבה, ובמיוחד — מקומה.

כ"י סט. פלוריאן הינו שריד מכ"י מונומנטלי עתיק, אולי מטיפוס קדום העומד

5 ראה להלן בדברינו, ועי' פורת, עמ' 11-12.

6 וכן יש לשקול השפעת הכתיב הערבי, בעינים מסויימים.

בין טיפוסי אשכנז וספרד שלאחר מכן. הקטעים נשתמרו, לאחר שהורד כה"י מכבודו וגדולתו, הודות לשימושם כדפי־מגן לכ"י לועזי.

נקודת המוצא שלנו, כאמור לעיל, היתה מחקר המבוסס על פרק ו' ממס' ב"מ, וכאן תוארו אותם קטעים שהובא מגירסאותיהם לפ"ו. כל כ"י תואר לפי מצב מימצאיו הידועים לי ממס' ב"מ כולה, אולם לא נעשה נסיון לגלות שרידים נוספים (אם יש כאלה) ממסכתות אחרות.

בהצגת שינויי הגירסאות נקטנו בשיטה דלהלן: לשם מראה המקום, מוצגת לשון דפוס וילנא, ככותרת, ובה מובלט הקטע שלגביו יימסרו השינויים. נרשמו גירסאותיהם של כל אחד ואחד מן הנוסחים הקיימים לגבי אותו קטע, כדי שהמעייין יקבל תמונה שלמה ליחס שבין הנוסחים כולם. חלוקת הגירסאות, וסידורן נעשו לפי צרכי אילן היוחסין של אותה גירסה בפני עצמה, למען תבלוטנה הקבוצות השונות וכו'. סימון נוסח (סימון כ"י או דפוס) על יד גירסה, אומר שגירסה זו נמצאת בנוסח זה אות באות ככתבה, בלי שינוי כלל.

תחתית נתונה לד"ר ש"ק רייף על עזרתו האדיבה בבדיקת קטעי קיימבריג' וצילומם, ועל רשותם של גאמני ספריית אוניברסיטת קיימבריג' לפרסום הקטעים. וכן טיבוחא למר ר' מאי על סיוע בקטעי הבודליאנה, ורשותם של הנאמנים. אף לשאר הספריות שקטעים מאוספיהן תוארו כאן, דברי תודה. בדיקתם הראשונית של קטעי המסכת כולה היתה במסגרת המכון לתצלומי כתב־יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ועל כך ברכה ותודה למנהל הספריה פרופ' מ' בית־אריה, ולד"ר י' תא־שמע.

כ ת ב י י ד

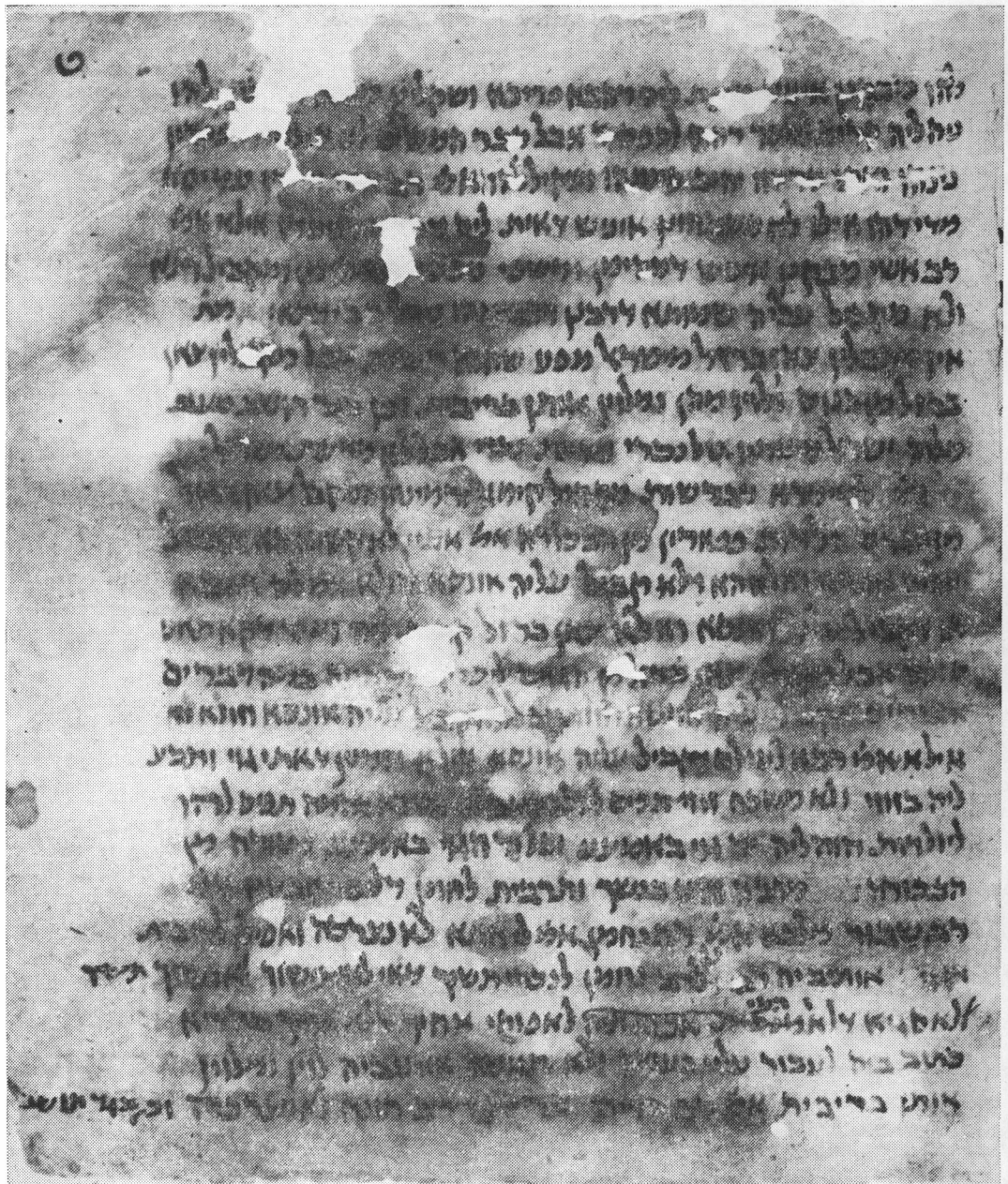
T — S F 1 (1). 36	(=A)
T — S F 1 (1). 58	(=B)
T — S F 14. 70	(=C)
Ox. Bod. Heb. c. 17, fol. 69-78	(=D)
Ox. Bod. Heb. d. 45, fol. 38-39	(=E)
Budapest, Rab. Sem. 18	(=F)

אין שום ספק בכך שששת הקטעים שלפנינו מכתב־יד אחד הם. כל התכונות דלהלן משותפות לכל הקטעים (ויש שאפילו התורים שבגייר זהים, וכד')¹. כשהגייר שלם יוצר חיבור הקטעים טקסט רצוף, כגון סוף C: "...דתנן מגבית פורים", עם תחילת D: "לפורים, ואין מדקדקין בדבר". לפנינו שני קונטרסים שלמים של כה"י, חמשה גליונות (= 10 דפים) כל קונטרס, עם סימוני קונטרסים "ט", "ר", בפניה השמאלית־עליונה של העמוד הראשון (D, C). על פי תיאוריו החשובים של מלאכי בית־אריה, אנו רואים שתכונות אלו של מספר הגליונות וצורת הסימון, חסרון מלות שמירה לדפים (ועוד), אופייניות לכתב־יד מן המזרח, והרכב של חמשה גליונות נדיר מאד בשאר האיזורים².

1 קטע F נרשם, עם מקצת גרסותיו, אצל רות, עמ' 474, 481 (ציון ברישום המפעל לקטע זה). תצלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
2 בית־אריה, קודיקולוגיה, עיי' ש עמ' 44—45, 50—51, 61. מיקום סימני הקונטרס

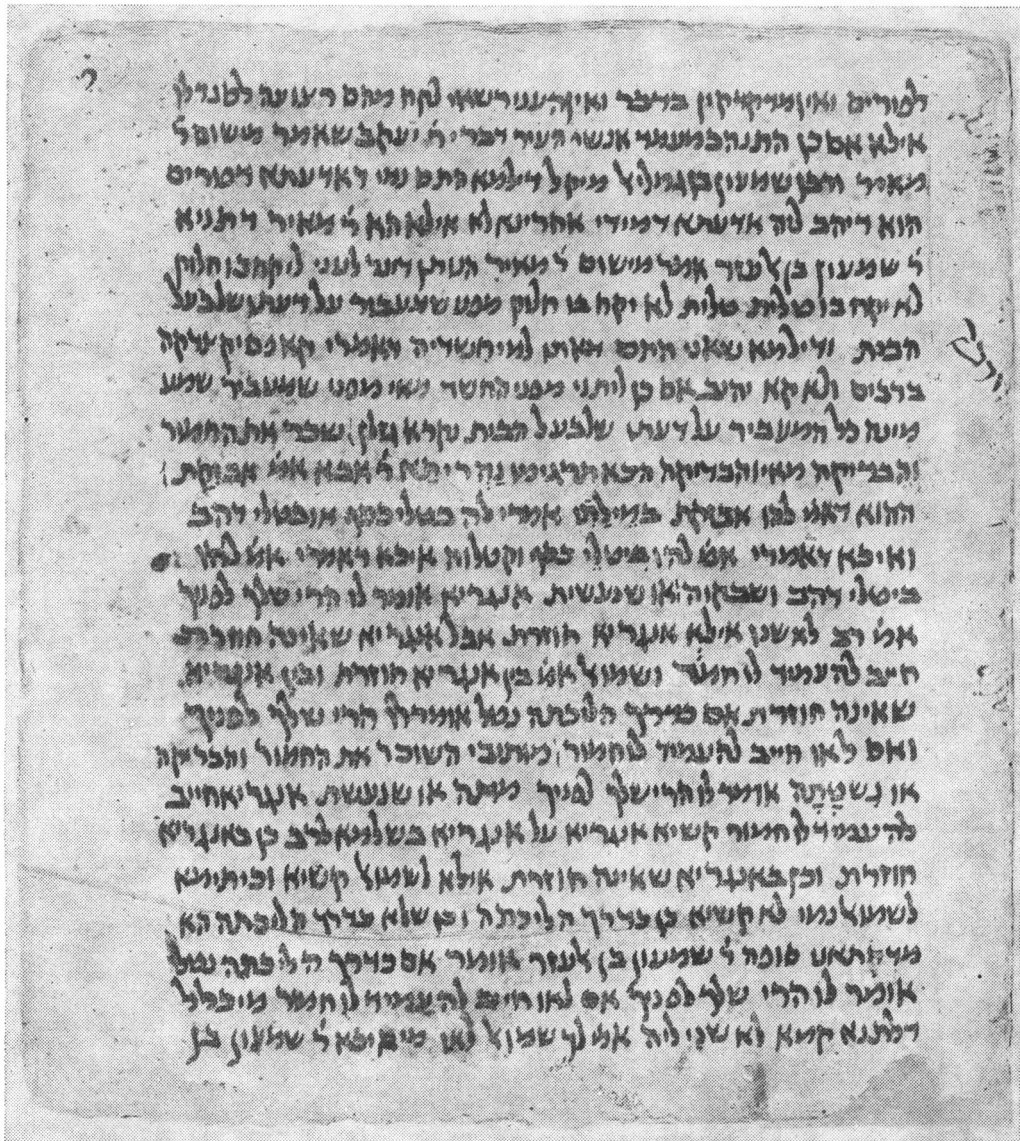
MS Budapest (=12)

MS Cambridge, University Library T-S F14-70 (=1)

ראה סימן הקונטרס: ט'

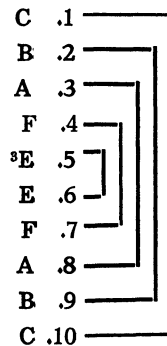
MS Oxford Bodleian Library, Heb. C. 17, fol. 69 r (=ג')

ראה סימן הקונטרס: י'

וכך הוא הרכב הקונטרסים:

קונטרס ט' —

ב"מ ע ע"א — עא ע"א
 עא ע"א — עב ע"א
 עב ע"א — עב ע"ב
 עב ע"ב — עג ע"ב
 עג ע"ב — עד ע"א
 עד ע"א — עה ע"א
 עה ע"א — עו ע"א
 עו ע"א — עז ע"ב
 עז ע"ב — עז ע"ב
 עז ע"ב — עז ע"ב

קונטרס י' —

עז ע"ב — פה ע"ב

D. 10

מבחינת כמות הטקסט, מחזיק כל קונטרס בערך 2½ מעמודי כ"י מינכן. לפי חישוב על פי העמודים בכ"מ, מתחילת המסכת ועד דף ע ע"א, דרושים 8 קונטרסים של כ"י ג' לכתיבת אותו חלק מן המסכת. אמור מעתה, היות וקונטרס ט' לפנינו מתחיל מדף ע ע"א, ברור שהכ"י המקורי פתח בריש מסכתו, ולא מס' ב"ק. ובכדי להשלים המסכת דרושים 4 קונטרסים נוספים. נראה מכאן שכה"י המקורי כלל 14 קונטרסים, והיו בו 140 דפים לערך.

כתב־היד כתוב על גייר, המשורטט בחרט, 24 שורות לעמוד⁴. מידות העמוד 17×19 סמ', והשטח הכתוב 13×16, בערך. מילוי סופי השורות נעשה בחלקי האות א', כנהוג במזרח⁵. אין הקפדה על אותיות התורגות אל תוך הגליון השמאלי. שם הויה כתוב כיו"ד אחת או שתי יודי"ן, בתוספת סימן לצד שמאל הדומה לאות ט' בכתב רהוט⁶. כל האותיות הן בגודל אחד ומסוג אחד. מחיקה מסומנת ע"י קו מעל התיבה, או נקודה מעל כל אות.

כנ"ל אינו רגיל, והובא ע"י בית־אריה מכ"י שנכתב בכורדיסטן (ע"י עמ' 64 והע' 113). אפשר שסימן כלשהו נכתב בסוף קונטרס ט', בפניה שמאלית למטה, אבל שרידיו (?) דהים מן האותיות בשורה האחרונה. (בסוף קונטרס י' חסר הנייד).

3 כיום 5–6 נפרדים.

4 בשעת בדיקת קטעי אוקספורד, נתמזל מזלי לטובה, ופגשתי את מלאכי בית־אריה בספריית הברדליאנה. לבקשתי, חיזה לי דעתו, דעת מומחה לרבים, בנידון: הנייד נראה עירקי או פרסי. הוא גייר עם קווים ללא מברכים, ואף זה דבר אופייני לגייר מעירק. הניקוב בשני הגליונות החיצוניים של הקונטרס שנקבו בבית אחת. תוך שרטוט כל אחד משני הגליונות האלה, שרטט תחתיו עוד גליון או שנים. לפי דבריו של בית־אריה בספרו (קודיקולוגיה) ניקוב בכתבי־יד על גייר נדיר ביותר, דוגמה להמצאו מונה הוא בשריד מכ"י קדום מגניות קהיר, ע"ש עמ' 69 והע' 125, והע' 160 בעמ' 86.

5 בית־אריה שם, עמ' 88.

6 D, דף 74 א', שו' 1 (י' אחת); שם, שו' 12 (שתי יודי"ן); דף 78א שו' 19, ב"פ

ניקוד תלוק, של הרבה תיבות בודדות, בסימני ניקוד טברניים (המשקפים רקע ברור במסורת הניקוד הבבלי, עיין להלן)⁷. בשתי תיבות, שאותיותיהן שובשו, מנוקד סימן חולם של הניקוד הבבלי⁸. קרוב לומר שהסופר עצמו ניקד את כה"י. דיו הניקוד נראה ממש כדי הכתיבה. יש שתיבה נוקדה משום שכתובתה שובשה (D, דף 69 א), ובוודאי היה הסופר מתקן את הכתיבה בצורה אחרת, אילו לא ניקד. מכל מקום, נראה שלא נוקד בשעה אחת ממש עם כתיבת האותיות, אלא מאוחר יותר בקולמוס דק יותר. סימני הניקוד, ובמיוחד החיריק, מונחים למטה מן האות, ובצידה הימני. יש סימני הפסק בין העניינים בצורת שני קווים מאונכים, זה מעל זה, שלא בקולמוס האותיות. תיקונים אחדים נעשו ביד אחרת, בגליונות. הכתיבה היא מזרחית בינונית. לפעמים ראשן של אותיות י', ו' כצורת משולש חד (E, דף 38 א, שו' 24, ועוד). קוץ בגג האותיות: ב', ד', ה', כ', ק', ר', בצד שמאל, והוא נכתב לעתים במשיכת קולמוס נפרדת, המשווה לאותיות אלו צורה מיוחדת, ויש שבגלל זאת קשה לזהות את האות במבט ראשון⁹. המשנה כתובה כולה בתוך הפרק, משנה משנה בשלמותה לפני הסוגיא שעליה¹⁰, בציון "מת", ואחריה "גמ'" (ופעם בלי ציון אחריה). בנוסף לכך יש פסקאות

J. Z. Lauterbach, 'Substitutes for the Tetragrammaton', *PAAR* 1930-1931, pp. 39-67, 21, 83 שתי יודיות עם סימן (דומה לשלפנינו אבל אינו זהה). אין שום קיצור של י' אחת בין 83 הקיצורים שרשם לאוטרבר, ע"פ הידוע לו מכתבי-יד, ברם, הוא מביא עדות על שימוש י' אחת עם סימן קיצור בתקופה הקדומה והבתר-למודית, עיי"ש, עמ' 41, 45-46. הע' 21. י' אחת עם סימן מופיעה בקטעי תרגום א"י מן הגניזה, עי' M. L. Klein, *HUCA* 50 (1979), p. 162.

- 7 לטיפוס ניקוד בקטעי תלמוד, ראה מורג, לניקודו, עמ' 89-94.
- 8 "חמור" (D, דף 69 א), ה' חברה לר'; "שומר" (D, דף 73 ב), צ"ל: שומר.
- 9 ארבע אותיות ד' בתיבות "רדודי רדיד" (כאן בשתי קצוות הגג, ובכתיבה זו אין כל חשש לחילופי ד/ר הפוקדים תיבות כאלה כרגיל), D דף 75 א' שו' 7; כ' בתיבת חכמין, E, דף 39 א' שו' 2; כ' בתיבת וכשבא, D 74 ב' שו' 8; ד' בתיבת אדם, E, דף 39 א' למטה; ב' בתיבת קבין, D, דף 75 ב', שו' 6; ק' בתיבת דקאני, E, דף 38 א, שו' 20, וכן שם בשו' הקודמת, רגל הק' דבוקה לגג. ר' בית-אריה, פאלימפסט מינכן, עמ' 419 (על שתי התופעות); ועי' מ' לוצקי בתוך תורת כתבים כי"ר, מהדורת רא"א פינקלשטיין, עמ' עה, אות ד. אגב בדיקת הנייר (ר' הע' 4), העיר לי מ' בית-אריה שמקצת האותיות (כגון ע') דומות לאותיות בבלי.
- 10 אם נניח שכך היה לאורך כל המסכת, הדבר נוגד מה שרצה ר"ן אפשטיין לקבוע: "כל המשניות (כלומר, בכל הפרקים של המס', ש"פ) נמצאות במקומן בכ"י מאוחרים בלבד" (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 922), והכוונה מאוחרים ממש, בתקופה הסמוכה לזמן הדפוס. אולם, מיד ציין אפשטיין עצמו שני קטעי גניזה שבהם "המשניות במקומן היו כנראה", ואולי בירור של קטעי הגניזה יבהיר מצב זה, אם הוא לפי טיפוסים מיוחדים של כתבי-יד (וראה בשרידי בבלי כדלהלן), ובלי להכנס לעובי הקורה של שאלה זו, הנני לציין את המצב בהלכות פסוקות, היות ומצאנו דמיון רב למסורות ה"פ כ"י ששון בענייני הכתיב והרקע הלשוני של הניקוד. בה"פ בין העמודים יז-צח (בכ"י 18-153) נרשם הציון "מת" לפני הרבה משניות הבאות בראש סוגית הגמרא (כגון עמ' יח, שו' 5; מה שו' 6; עו שו' 25; ועוד הרבה). פעמים אחדות נכנס ציון זה לדיבור של הספר: "...מא לן דתגו רבנן מלת היכן פקדוני" (עמ' עד=111 בכ"י); "מלת והילכתא הנוקין שמין להן..." (עמ' גד, 79 בכ"י). ועל עניין המשניות והפסקאות כולו, ראה מ"ש מר"ר רחמי

קטנות במקומן, כבדפוסים, ובלי ציון מיוחד¹¹. בסוף הפרק: "הדרנא עלך איזה הוא נשך"; "הדרנא עלך השוכר את האומנין"¹².

ה כ ת י ב

הכתיב שבכ"י שלפנינו דומה דמיון מפליא לכתיבו של ספר הלכות פסוקות כ"י ששון (להלן: ה"פ), ולשאר כתיבים הידועים מספרות הגאונים^{12*} ומהבאות התלמוד שבה. כלומר, הוא שייך לאותו סוג של כתבי־יד מעולים, המוסרים בדייקנות צורות לשוניות שרווחו בזמן הגאונים, והוא מסוג כתבי־יד שעליו ביקשו החוקרים להשתית תיאור לשוני מהימן של הארמית הבבלית¹³. ברם, כאן באות תכונות אלו במידה יותר גדושה, ובעקבות יתר, מאשר בכתבי־יד השלמים של התלמוד מסוג זה, ככ"י המבורג לבבות, ומרוב רובם של קטעי הגניזה¹⁴. תיבת "אלא" מודמנת בערך 60 פעמים בסוגיות הגמרא הכלולות בקטע שלפנינו, וכתיבה בכ"י זה תמיד מלא: "אילא". תופעה זו ידועה בכתבי־יד שאיפיון כתיבתם בבלי מובהק¹⁵. כתיבים מלאי א' רווחים¹⁶, למשל: תאני, דאמי, האוי, האוו, הדאדי, כואתיה, ראבא, דאמרי אינאשי, תעניאאא אחרינאאא, לבית נאשה,

דימיטרובסקי, שרידי בבלי, מבוא ביבליוגרפי היסטורי, פרק י' (ועיי' ש' עמ' 51 והע' 193), ומשם נתעוררתי לגידון.

11 יש והפיסקא ארוכה ושלמה יותר מזו שבדפוס, ולפעמים מקוצרת בה לשון המשנה ע"י תיבת "וכל". בפסקא לדף עד ע"א: "כאיזד היה הוא תחלה לקצרים פוסק" (E), ומשמע שפיסקא זו גורסת תיבת "כאיזד" במשנה (וגירסה זו אפשרית לפי הגיר' בתוס' סב ע"ב ד"ה והתנן, דעמי'ה) ואילו במשנה שבגמ' שבכ"י דידן (A) (וגם שם אותה גיר' שבתוס'), ליתא תיבת "כאיזד", לומר אולי שאינן מטיפוס אחד (השווה מלו"ה שם, עמ' 923). ואם כי יש תלמוד בלי משניות בתוך הפרק (ע' בהערה הקודמת), קשה לתאר תלמוד בלי פיסקאות, שהרי יש זה"סוגיא" כה קצרה היא, שאיננה ניתנת לקריאה מובנת בלי פיסקתה מן המשנה, כבדף עד ע"א כאן, והשווה סוטה מז ע"א "סוגיא" של שלש תיבות "בחולו של מועד", ואף של תיבה אחת "כדאמרן" (וזה האחרונה לי' בכ"מ), ובלי ספק אין קיום ל"סוגיות" אלו בלי פיסקאותיהן.

12 "...כשאדם גורס פרק ומחזיר עליו כמנהג, דרגילי רבנן למימר הדר מר עלה, הדרנא עלך...". (ספר האשכול, מהד' אוירבך, הלברשטדט, תרכ"ח, ח"ב, עמ' 49—50; ועי' מהד' אלבק ח"א עמ' 159). בכתבי־יד השלמים רגילה הצורה "הדרן". בכ"י תימנאים שכיחה גם "הדרנא".

12* מבין הספרים הראשונים שהופיעו עם כתיב זה תשה"ג הרכבי (תרמ"ז). המהדיר היה ער למיוחד בכתבי, וציין הרבה כתיבים כאלה. להלן רשמנו כמה מקבילות כתיב שבכ"י דידן מהרכבי. ומענין שמן הכתיבים המשותפים האלה, אחדים שרשם הרכבי בהערות בלבד, שחשש שטעויות הם, ובפנים רשם הכתיב המקובל.

13 קוטשר, מחקר, עמ' 173=מחקרים, עמ' רנא; מורג, מחקר, עמ' 60—78, ועיי' ש' עמ' 75; ועי' בן־אשר, דקדוק; סוקולוף, הפעלים.

14 קצת תכונות כתיב כבה"פ בקטעי גניזה הוזכרו במסכת סוטה עם שינויי נוסחאות, בעריכת א' ליס, ירושלים תשל"ז, עמ' 38.

15 עי' ייבין, אלא; סוקולוף, שרידים מבר', עמ' 29*, הע' 3 לכ"י ד. ועי' ח' ילון, מבוא לגיקוד המשנה, עמ' 106. וכן שכיחה "אילא" בה"פ.

16 קוטשר, מחקר, עמ' 173=מחקרים, עמ' רנא ועיי' ש' שהתופעה לא רק בבבלית, אלא גם בהרבה ניבים מערביים; מורג, מחקר, עמ' 61—62. קימרון, א' מציעת.

עאגני (=עניים). ומעניין שתכונה זו של כתיב מלא א', עבור קמץ הסטורי, מופיע אף במלים עבריות בכ"י הזה, ככתיב מלא או במקום ה', ביחד עם תכונות כתיב אחרות הידועות לנו, בעיקר מן הארמית הבבלית של הגאונים ואף משרשים ארץ-ישראליים עתיקים: האמא (=חמה, ב"מ עד ע"א)¹⁷; כפר חנניה וחברותא כפר שיחין וחברותא¹⁸; ולמאלי (=ולמה לי)¹⁸; מאמתאי (=מאימתי); מעותאי (=מעתי¹⁹, פעמים אחדות).

תנועת ā בסוף תיבה מסומנת בא', כמצופה בארמית בבלי. ברם כינוי הגסתרת החבור נכתב בה', לומר לך שבאותו ניב עדיין ביטאו כאן ה' עיצורית: רישה, סופה, תנינה, אסברה לי²⁰. אולם, קיימים גם מקרים אשר בהם מסומנת ā בסוף תיבה באות ה' במלים מסוימות! "הה אֹזֶ קלא בתלתה מילי" (ב"מ פה ע"א); "הגי ביתרי תלתה" (ב"מ עד ע"א); "ואזא אמלוה בתלתה" (ב"מ עד ע"א, ובכל הסוגיא שם, עוד שש פעמים)²⁰, וכנראה אין "תלתא" כלל. ובאמת מצינו כך, בתיבה זו ממש, אף בקטע גניזה אחר: "ויל איתי [ ] תלתה דפלגת עיסקא קמיהו אונמי תרי מיגו בי

17 א' סופית לקמץ במלים עבריות מופיעה הרבה בכתבי-היד הגדולים של המשנה, ע' אפשטיין מבוא לנו"ה, עמ' 1246–1248. כמובן אפשר לפרש תופעה זו כהשפעה בבלי, שבלשון הארמית שלה גוברת א' סופית, מול ה' סופית של א"י (ואכן קיימות כמה תכונות בבליות בכ"י האלה! ע' לשוננו לה, עמ' 204–205; ו' בן-חיים, ספר שמואל ייבין, עמ' 439, וע' להלן, הע' 75). מכל מקום, יש דמיון בין הצורה אצל גאונים בבל, הקיימת בכתבי-יד של הספרות התלמודית, לבין הצורה הארץ-ישראלית. הרי א' סופית בעברית, למרות חיוק הה' מארמית גלילית, ידועה מספרות א"י, אם כי נדירה היא בתקופות קדומות: "משפגא" = מספגה, באגרות בר כוכבא (קוטשר, בר כוסבה, עמ' 8 = מחקרים, עמ' 75), השו' קימרון, אל"ף מצעית, עמ' 139, הע' 23 = קובץ ב, עמ' 341; הג"ל, דקדוק, עמ' 66; בשד"ר, צוין ע"י אפשטיין שם, מבוא לנו"ה, עמ' 1246; סוקולוף, העברית, עמ' [8] = קובץ א, עמ' 264; אפשטיין, מבוא לפיה"ג, עמ' 149. לא' מצעית בעברית אצל הגאונים השוה "בכראנה", הרכבי, עמ' 19, 125.

*18 "למא" בה"פ, השוה עמ' רכח. לכתיבת מילית בחיבור עם המלה הקודמת, ובמיוחד תיבת לי, השוה להלן "נטרולי" (עמ' 25, ועוד כמה דוגמאות בכ"י זה, וע' הרכבי, עמ' 237, בתשובות שבערבית). וראה שד"ל, עמ' 64; וראה Brockelmann, Grundriss. p 291; אפשטיין, הערות, עמ' 235, 242 והע' 18; ד' בוירין, לשוננו מ(תשל"ו), עמ' 173, וע' להלן הע' 77.

19 במלים "מאמתאי", "מעותאי", אנו מוצאים הכתיב הבבלי הטיפוסי —אי בצורה נדירה מאד. שכן בעברית של לשון חז"ל, ב"כתיב הבבלי" הידוע, רגיל —אי רק בשמות ובמלים מסוימות, כגון שמאי, זכאי, דמאי, תנאי, אבל לא בצורן מקראי (מתי) או בכנוי החבור. וכן הדגיש י' קוטשר, שגם בדפוסי המשנה, שהושפעו מן הכתיב הבבלי, יש מלים אשר "אינן נכתבות ב'אי', כגון 'אמת י', 'חי', וכיו"ב" (לשון חז"ל, עמ' 253 = מחקרים, עמ' פ; הפיזור נוסף). במשנה זרעים עם שינויי נוסחאות (נ' זק"ש, ירושלים, תשל"ב), ולפי הרשום בקונקורדנציה, מצאתי ככתיב הזה "אמתאי" = אימתי, בדמאי ו, א בלבד (בכ"י אוקס' הידוע עם פי' רמב"ם = מהדור' קאפח עם מקור, עמ' קנב). 20 השוה מורג, דקדוק, עמ' 63. וכ"ה רישה, סופה, בה"פ, וכן "תנינה" (ר' עמ' רכח). *20 בכ"י לאותה סוגיא 4 פעמים "תלתא", אבל פעם "תלתה"! (עמ' 237 שו' 1). וכן ברי"ף כ"י בית המדרש לרבנים במהדורת הפקסימילית כמה פעמים בסוגיא זו "תלתה" על יד "תלתא", וכן בספרו של ר"ז אגמתי "תלתה", כגון דף 76. ור' הע' 21.

תלתה" ! (Ox. Bod. Heb. b. 10, f. 37 r), לב"מ לא ע"ב—לב ע"א²¹. ואף בתיבת "אבא" הארמית, המשמשת גם בהקשרים עבריים, יש בכ"י דידן: "אבה שאול א'מר" במשנה (פב ע"ב), ושם בגמ' "הלכה כאבה שאול ואף אבה שאול לא אמר..."; "כיליתה כל ממון שלבית אבה" (פד ע"ב); "...אילו הן בני בתירה אבה ויהונתן בן שאול, אבה הא דאמרן" (פד ע"ב—פה ע"א)²². ויש דוגמאות נוספות של ה' סופית²³, ומהן שצריכות עוד ברור לטיבן. תופעה זו אומרת דרשני, שהרי ה' לתנועת a בסוף תיבה בארמית איננה אמורה להתקיים בארמית בבליית, והיא מן הסימנים המובהקים של הארמית הגלילית²⁴. והנה, כבר העיר אפשטיין על דוגמאות אחדות של ה' במקום א' בסוף תיבה בלשון הגאונים²⁵. וקרוב לומר שענין לנו בתופעה יותר רחבה של לשון יהודי בבל, הרי בלשון ההשבעות היהודיות מגיפור, מהדורת מונטגומרי, שהרוב המכריע א' (כבכ"י לפנינו), קיימת גם נטייה לה' (ובין הדוגמאות כמה מלים רגילות ופשוטות דוקא): אנה, שומה (=השם), ביתה הדין (=הבית הזה), רוחי בישאתה (=רוחות רעות),

21 בקטע שאילתות מן הגניזה: "דמכנפין בתלתה", אברמסון, ענינות, עמ' 344, (ועיי"ש באותו קטע: מימלה=ממילא). ה"פ עמ' 57, שו' 13 (ב"פ); 246, שו' 11. וכן תלתה בהרכבי, עמ' 82, וע"ש עמ' 39: "שיתה". בכ"י דידן (בסוגיא הג"ל), אף: "ארבעה", אלא שבגלל הדמיון לעברית, אין היחיד בולט, כמוכן. וכבר רשם בכר צורת תלתה בכ"י כריתות; אלא שהפליג מכאן למסקנה כוללת שאינה מתאימה לאותו כ"י: תלתה, (1.4) גופה: א the status emphaticus is always written with ה instead of א (1.7,20) כמוכן, בתיבת גופה כינוי חבור של יחידה. יש כמה וכמה מקרים של א' הידיעה רגילה באותו כ"י. ועי' מרגוליס, סעיף 2 אות C.

22 וכן "אבה" בה"פ (ר' מפתח ועמ' רכח), הרכבי, עמ' 2, 20, 25, ועוד; ובשירי עמ' 80 שו' 2, עמ' 82 שו' 6, עמ' 150, שו' 3, עמ' 157 שו' 19. בכ"י דידן "ר' חיה בר אבא" פעמיים (D, דף 78 א; C), ואפשר שיש חוקיות בדבר, השווה סוקולוף, שרידים מב"ר, בהערות, עמ' 24 *הע' 305א, אף שם בקשר לשמו של חכם זה, ובהיפוך הכתיבים מכאן!

23 "אם אביר ולא אעבד אשלים במיטבה" (E, דף 38 א), ועוד.

24 קוטשר, גילית, עמ' 201=מחקרים, עמ' קעח; סוקולוף, שרידי ב"ר, עמ' 27 ובהערות לשם.

25 מבוא לפיה"ג, עמ' 149.

26 מעניין הדבר, שבשיטה המיוחדת והעקבית של הכתיב הגלילי, שזיהה מ' סוקולוף בכ"י פלימסטר של ב"ר, המשמשת בדרך כלל בה', קיימים יוצאים מן הכלל: "סוג מיוחד מהווים שמות העצם הפרטיים, כאן אנו מוצאים שימוש באל"ף בסימן a בסוף מלה", ובראש אותה רשימה: "אבא" (שרידים מב"ר, עמ' 28). בוודאי שימש גם "אבה" בכתיב א"י ("אנה אבה... אנה אבה", הכתובת מגבעת המבחר, א"ש רוזנטל, פרקים ב תשל"ד, עמ' 336; "אנה היא בר אבה", דורא-אירופוס, י' גוה, על פסיפס ואבן, עמ' 136, וע"ש עמ' 126; "ר' יונה אבה", ירד' ד"ו שבת י ע"ב; והשו' סוקולוף בהע' 305א לשם). וכבר העיר סוקולוף, "יש לשים לב לעובדה המעניינת שבין השמות הפרטיים המסתיימים באל"ף מצויים כל אלה המצביעים על קרבה משפחתית: אבא, אחא, אחווא (=אח אבא), חמא". ושמה חזרה שמרגית היא בכתיב הגלילי לשכבה ההיסטורית העתיקה, ששם א' תמיד, ובכ"י דידן חזרה שמרגית לשכבה מערבית? מכל מקום, השמירה על מבנים ארכאיים ידועה בקשר למלים יסודיות בשפה, ואציין דוגמאות בנידון. (1) בשמות המורים קרבה משפחתית, קיימת מערכת תנועות קדומה בכמה שפות שמיות: אביר, אחווא, וכו', (2) שמות מספרים מקיימים צורות קדומות, כגון שמירת הבלתי מודע בארמית מזרחית, עי' י' בלאו, ספר זיכרון לחנוך ילון, עמ' 30 והע' 8.

בחילמא דליליה (=בחלום הלילה), ביתלתה (=בתלתא, בשלוש, עמ' 203, ור' עמ' 29). ובין אם יתברר שמשקע גלילי²⁸ גורם (כבכתיב לשון חז"ל כאן), ובין אם לאו, מכל מקום בפרטים האלה נעשות כעת תכונות לשון א"י ובכל יותר קרובות אלו לאלו.²⁷

מן הכתיבים המאפיינים את כ"י ה"פ, ושכיחים בכ"י שלפנינו במידה רבה או בתמידות, יש להזכיר במיוחד: "או" במקום "א", כגון או, ואו, דאו, או גמ, אולימא, אובעית אימא, אותיביה, או לא (=אי לא, אם לא, ברם צירוף זה נכתב גם "ואילא" = ואם לא, וזה לכתוב של "אלא", וכפי שמצאנו בשאר כתבי הגאונים)²⁸; הולכך = הילכך²⁹; י' אחר בכל"מ ד'³⁰: כידקא, כידתנן, כידתאני, כידהשתא, מישום, מיכלל, מיכי מעילי (כלו', משמכניסים), דישדי (נד': דשדא); הידנא (D דף 76 ב, ב"מ פד ע"ב — בה"פ: הידאנא = האידנא); כן = כאן³¹; אוד = אבד³²; כאיזצד = כיצד (ראה להלן); שמה = שמא³³.

27 ר"ל גינצבורג כתב, על סופרי הירושלמי: "שהסופרים בארצות אירופא נגררו אחר הכתיב הבבלי שהחליף ה' בא'...". פירושים וחידושים בירושלמי א, גיר' יורק תש"א, עמ' מ. הדברים הובאו ע"י קוטשר שם, והוסיף בקשר לחיבורי א"י: "אין רצוני לומר אלא, כי ה' עדות מובהקת היא שהטכסט מוצאו מא"י ולא עבר ידי מעתיקים 'בבליים'". איך שלא נפרש משפטים אלה (ובודאי קוטשר מדבר על כ"י שבו הסימן "עפ"ר" לא בא' אלא בה') ברור כעת שאף מעתיקים בבליים, במידה מסויימת, נזקקו לשימוש בה'. בטוחני שתימצאנה דוגמאות נוספות של ה' בבבלי. לעת עתה נראה לי לשער על "כתגינא דשבעה רישותיה, כל כריעה דכרע נתר חד רישיה" (קידושין כט ע"ב). מבחינת ההקשר והסגנון, אין כנראה מקום לכינוי, וצ"ל רישותא, רישא. ואכן בכ"י 111 ובדפוס הספרדי: חד רישא. דומה שהיה כתוב רישותא, רישה, והטיל שם המעתיק י', כי פתר צורה זו ככינוי צמוד. כיו"ב "ההוא דהוה קאמר ואזיל טוביה דשמע ואדיש חלפיה ביסתיא מאה" (סנה' ז ע"א), ובאה"ת: "בישתא מאה" ה' הידוע בבבלי לפחות בלשון "לחשים" ולשון פתגמים (עי' "שלש הערות", עמ' 62 והע' 23) ?

28 I. N. Epstein, JILG IX (1911), p. 248 אפשטיין, פיה"ג, עמ' 44. וכן הרכבי, עמ' 140, 159, 165, 175, 271. והשוה בכר, עמ' 146 (ואין צורך להפריד לשתי תיבות).

29 קוטשר, מחקר, עמ' 176. ועי' בכר, עמ' 145—146; מ' עסיס, תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 68.

30 מלנו"ה, עמ' 1244; ובכתובת בית שאן, זוסמן, כתובת, עמ' 151 והע' 464.

31 ראה להלן.

32 "אוד קתא דמגלא אוד אלפא דוזוי" (לדף פב ע"א). ובה"פ: "אואד קתא דמגלא אואד אלפא דוזוי" (עמ' 115 בכ"י). בה"ג ד' ריניציה: "אפי' תרתי קתא אודד חדא אודד חמש מאה אודד אידך אודד חמש מאה... אודד נסכא אודד דמי נסכא אודד קתא אודד כולתה" (קיז ע"א = ד' ורשא [ת"א] עמ' 234). ציון על "אודד" ראשונה בה"ג ובגליון: "נ"א אבוד". ואמנם "אבוד" יכול להיות פתרון לצורות דלהלן, אבל ברור שלא לראשונה, ששם ה' הכפולה סימן לו' עיצורית = אואד. ברוב הנוסחים אבד, אבד, אלא שבכ"מ; אבוד, אבוד, ואפשר שגם שם פתרון מוטעה של ה' הכפולה (ואולי בדרך זאת נוצר "דבר האבוד" במקום "דבר האבד" [בכ"י שלנו פעמים: "דבר האבד"], ראה אוצר לשון התלמוד, א, עמ' 43—44). לו' במקום ב' בשרש זה, השוה הרכבי, עמ' 271, 277, ועוד.

33 במאמר על תיבה זו, כתב ח' ילון "לכאורה צ"ל שמה בה"א ולא באל"ף" (לשוננו כד, תש"ך = מבוא לניקוד המשנה, עמ' 114), ברם להלן שם מביא גירסה זו מכ"י מנוקדים של המשנה ועוד (וציין בהע' 20 שבכ"י קויפמן תמיד שמא חוץ ממקום אחד "שמה"), וכן מספרות הגאונים, ע"ש עמ' 116 (עי' מלנו"ה 1247). והשווה פורת, עמ' 13, 150; אברמסון, עניינות, עמ' 98, הע' 12; 371 והע' 6. ואשה לספרות א"י,

עיצור סופי בפעלים בארמית נקטף כאן יותר מבשאר מקורות³⁴. "למן דזבא וזבא" = למאן דזבן זבן (ב"מ עד ע"א); "ר' יוסי לטעמיה דאמא" (C, ב"מ עד ע"ב) = דאמר³⁵ זו הפעם היחידה שראיתי כתיב זה בכ"י שלפנינו, והטעם אולי שרגיל לקצר תיבה זו, כגון אמ', אמליה! (ראה להלן), וכאן לא קיצר, אולי בגלל שהתיבה כתובה בסוף שורה, ורצה להשלים את השורה; אזא, זי, לא תיזי, אזי (משרש אזל); יתי (כלו, ישב); מאי איבי, היכי תיבי=מאי אעביד, היכי תעביד³⁶.

כתיבים נוספים שראוי לתת עליהם את הדעת (במקצתם נדון להלן): "דביתיהו" כמה פעמים, במקום "דביתיהו", אשתו!³⁶ "דכל עלמא" במקום "דכולי עלמא". "יומאחד" (D, דף 76 א; ב"מ פד ע"א), תיבה אחת, בארמית³⁶. אמרא = אמרה³⁶. א=ע: "דאקרה" = דעקרה, שעקר אותה, עו ע"ב; ס=ש: "שניסכרת בשנים סוכרתו בארבעה" (D דף 77 ב, פה ע"א, וכוה להלן); "במסוי" = במשוי (D, דף 71 א; פ ע"א) במשנה ובכל הסוגיא, ועוד³⁷. ה=ח: "הרוכא קטין שאקי" (D, דף 78 ב; פה ע"א), ועוד³⁸. תילוף אותיות אלה שהוזכרו כאן ידוע הן מלשון א"י והן מלשון הגאונים. ניתין (במקום ניתיב, כל' יתן)³⁹.

בשמות התכמים: ראבא, ר' אבינא, ראבינא, ר' זורא=ר' זירא, רב תונא=רב הונא: "אמ' רב נחמן אמ' לי תונא... אמ' רב חייה בריה דרב תונא" (C, ב"מ ע ע"ב), והוא הדין באותה מימרת רב נחמן להלן שם. "ראבא בר רב תונא" (D דף 69 ב; ב"מ עט ע"א), ועוד הרבה. בכי"ה⁴⁰ ועוד: תונא⁴¹. תמיד: "ר'

הנה הכתיב "שמה" רווח גם בשרידי ירושלמי, גינצבורג: עמ' 97, שו' 13, 15; 158 שו' 17, 18; 252 שו' 24. נמצא שכתוב זה דוגמה נוספת של כתיבים ארץ־ישראליים המשמשים עוד אצל הגאונים, ראה להלן. וודאי שהכתיב "שמא" אינו אלא חלק מן הנטייה להמיר ה' בסוף תיבה עברית בא' (לעיל "האמא"=חמה, ועוד, השווה מלנו"ה, עמ' 1246–1249, ועל מלה זו, עמ' 1247), שעשויה היתה לגבור בכתיב הסטנדרטי (בניגוד לכתיב "מא"=מה), משום שאין "שמא" מלה מקראית, בדומה לעניין "כיצד", ע' להלן.

34 I. Levi, *REJ* I (1880), p. 215 שד"ל, סי' ז; אפשטיין מבוא לפיה"ג, עמ' 150; הנ"ל, דקדוק, עמ' 57–58; קוטשר, מחקר עמ' 176=מחקרים, רנד. ועי' מאמרי "אימרו פועלים... ואימר בעל הבית", המתפרסם בספר יובל לכבוד פרופ' ע"צ מלמד. 35 ע' לויאס, אוצר, עמודה 62, ועוד, ור' בויאירין, עיצורים. הצורה כמובן שייכת לשורש אמר, ואין נראה לגזור משרש אחר, ראה מ' מורשת (כבה"ע) 134, עמ' 133.

35 *ר' לויאס, אוצר, עמודה 5.

36 השווה נדרים נא ע"א: דביתכי!

36 *וכ"ה להלן דף 76, פד ע"ב. ראה דברי הר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' כג. 36 *בארמית, השווה אפשטיין, מבוא לפיה"ג, עמ' 149.

37 ע' זוסמן, כתובת, עמ' 149 והע' 437. זוסמן, תרביץ מד (תשל"ה), עמ' 195. אפשטיין, פיה"ג, עמ' 73, "מסוי" = משוי.

38 בכתיב שנעשה שליט, הוחזרה הח' עפ"ר, כמובן, אלא שבשמות פרטיים יש נטייה לקיים ה', ויש שלא תבין את דברי התלמוד עד שתחליפה בח': "מה שמך אמר להו המנונא אמרו ליה לאו המנונא אלא קרנונא", קידושין כה ע"א, כפירוש ר"ח בתוספות שם.

39 במקום אחר הערתי על שרש "נתן" בארמית בבליית, ועל גזירת "נתיב" וכי"ב ממנו. 40 ע' בתצלום גוף כה"י!

41 ע' קוטשר, גלילית, עמ' 45=מחקרים, עמ' ריא; סוקולוף, שרידים מב"ר, עמ' 29 והע' 300, 310. קוטשר כותב שם: "חונא (בירושלמי)=הונא (בבבלי)". וכמובן מעתה יש מקום לדיקק יתר: איזה "בבלי", כלומר מאיזו תקופה, ואיזה סוג, ראה להלן.

ראה הכתיבים במבוא לנר"ה, עמ' 1232–1233.

שמעון בן לקיש" (מצאתי ששה מקומות)⁴², ואין הכתיב "ריש לקיש" מופיע כלל (וראה להלן "כיי"ק")⁴³. "להליל" (D, דף 77 א, ב"מ פה ע"א) = להלל (ושם: דויד)⁴⁴.

בעברית: "כל שהו"⁴⁵ תלמיד חכמין ובנו תלמיד חכמין ובנו תלמיד חכמים"⁴⁶ (D, דף 78 א, ב"מ פה ע"א), "זה תלמיד חכמין בן תלמיד חכמים... זה תלמיד חכמים" (D, דף 78 ב; ב"מ פה ע"ב). אלו כל הקרויות הצרוף בקטע. בכי"ה: תלמ' חכם, תלמ' חכ', תלמיד חכם, תלמ' חכ', תלמ' חכ', והראשון ילמד על האחרונים. ואילו בא"י ובלשון הגאונים כן הוא: תלמיד חכמין⁴⁷. "חוס ושלום" במקום חס ושלום⁴⁸. מעון=מעין: "שופריה דרב כהנא מעון שופריה דר' אבהו, שופריה דר' אבהו מעון שופריה דיעקב אבינו, שופריה דיעקב אבינו מעון שופריה דאדם הראשון" (D, דף 75 ב; ב"מ פד ע"א)⁴⁹. לתלויף צירי/חולם בכיוון השני: הויל=הזול⁵⁰, תרעמת=תרעומת (השווה תרעמת, הלכות גדולות, כ"י פריז, דף 28 ב). "איש פלגי זכוי" (D, דף 76 ב; ב"מ פד ע"ב), ראה להלן הע' 129. קולמיס=קולמוס. לפעמים כתיב חסר בבינוני: שמר, אמר⁵¹. בהליכה, בחזירה (D, דף 72 א; ב"מ פא ע"א)=בחזרה. "ביקר והזילו או בזיל והיקרו" (E, דף 39 א; ב"מ עד ע"ב במשנה); בנד': ביקר והזילו או בוזל והיקרו. הצורה "היקרו" אף בה"פ (ע' מפתח). "עירות"=עירות (A, ב"מ עב ע"ב).

בכ"י ג, הכולל חלקים משלושה פרקים מן התלמוד הבבלי, והעשיר בתכונות כתיב בבליות מובהקות, ניתנות לנו, במלים העבריות שבו, דוגמאות של כתיבים עתיקים, מן הסוג שנקרא "כתיבים ארץ-ישראליים" או "ירושלמיים", שאינם מצויים במידה ניכרת בדפוס ה'הבלי, בכתבי-יד השלמים, וברוב רובם של קטעי הגניזה. כגון: "כאיזוד"=כיצד, "כן"=כאן, "תה לגוף שני עבר, "אוד"=אבד, "שמא"=שמא⁵¹, וכן כתיבים רבים שנימנו לעיל. ועלינו לברר, באיזו מידה הצורות הללו הן נתלה מלשון חכמים נוסח ארץ-ישראל, ומה יחס כה"י שלפנינו (והדומים לו) ל"אבות-טקסטים" של לשון תו"ל⁵².

42 פעם אחת "רבי" במקום "ר".

43 ע' סוקולוף, העברית עמ' [17]—[18]=קובץ א, עמ' 273—274; בכר, עמ' 149.

44 הכתיב החסר בשם זה הוא הרווח במקרא, ואילו הכתיב המלא, במגילות מדבר יהודה, שהוא ככתיב העממי בבית שני. ע' קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 4—5; קימרון, דקדוק, עמ' 66.

45 גאונים וא"י, ע' אפשטיין, מבוא לפיה"ג, עמ' 149; שרידי ירושלמי, עמ' 271 שו' 14. סוף שורה.

47 ע' דברי הגר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' כב—כג. ר' מפתח: ה"פ.

48 ב"יהודה ציין צורה זו בשם ר"י ברצלוני, הל' ס"ת.

49 אין הרישום כאן מתכוון לקבוע שאין התיבה ארמית. ה' ברורה בכ"י, ואינה דומה ל' שם. חילוף זה מזכיר "מעין/מעון הברכות", תורת "מעון" שם כלשון א"י היא, במסורת תימן (הקרובה לפעמים ללשון הגאונים), עיין דברי הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' 34 הע' 22.

50 בה"פ "חיל"=חול.

51 *יש שהוא מנוקד ככה"י, ר' עמ' 15. כתיב חסר זה בבינוני יחיד, השווה הרכבי, עמ' 136, ועוד.

52 ע' הע' 33.

52 ע' פורת, עמ' 5. וע' קוטשר, לשון חז"ל=מתקרים, עמ' עג—קז. ומעניין לשאול דבר

תיבת "כאן" (לבדה ובצירופים שונים) כתובה תמיד (ראיתי 12 הקרורות) "כן", למשל "כן באגריא תוזרת וכן באגריא שאינה תוזרת... כן בדרך הליכתה וכן שלא בדרך הליכתה" (עז ע"ב). "מיכן/ומיכן ואלך" (ארבע פעמים)=מכאן/ומכאן ואלך. והרי "הגירסה בלא אלף היא בעיקר הגירסה הא"י" כדברי קוטשר⁵³. ברור שלפנינו כ"י המייצג את השלב המקורי של כתיב בתיבה זו, כתיב ששימש בא"י, אבל לא רק בא"י, אלא גם בבבל⁵⁴. וכן משמש כתיב זה בספרא כ"י ואטיקן 66 עם ניקוד בבלי, המייצג אף הוא מסורת בבליית מהימנה ללשון תנ"ל של א"י⁵⁵, ואף בה"פ כ"י ששון, נמצא הכתיב החסר⁵⁶. בכ"י דידן נמצאת א' כאם קריאה לקמץ, במלים רבות, ואף במלים עבריות, באופן חפשי, ושלא בתוקפתיות. בשיטת כתיב של שלב מאוחר יותר (אף אם פעלה לפני זמנה של העתקת כ"י ג'), הופחת בדרך כלל השימוש בכתיבים מלאי א', אבל מאידך, אומצו כתיבים אלה יותר בדרך קבע המתקרבת לתוקפתיות, לאחת מצמדי מלים מסוימות שכתבן זהה כשהן נכתבות בכתיב חסר: שגי, שאני, קון/מאן, גון/כאן.

זה על כ"י של התלמוד הבבלי, הרי בדברי קוטשר שם, ובספרות בדרך כלל, "הבבלי" הינו הניגוד הנגמר של כתיב א"י, והגורם העיקרי לטשטוש ולעקירתו של הכתיב המקורי (ועי' להלן). והשווה לדברי י"ג אפשטיין, על עדויות הספרות התנאית שבידינו, שגושלו מהם תכונות הכתיב והלשון העממיות המקוריות, והושפעו מן "לשון הספר הספרותי" — הוא הבבלי, בן הגולה, באין מסורת של לשון חיה" (מלג'ה, עמ' 1269). והנה תכונות הכתיב שבכ"י שלפנינו נרשמו רובן בתוך דוגמאות "הכתיב העממי של בני ארץ־ישראל", העומד בעימות מנוגד, לפי דברי אפשטיין שם, לכתיבו של "הבבלי". והרי לפנינו כתיב עתיק השומר על הרבה תכונות ארץ ישראליות, ובכל זאת "בבלי" הוא ממש! ועי' להלן, והע' 75.

53 'קטעי גניזה למכילתא דר' ישמעאל — אבות טקסטים', לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 103 והע' 3 שם=מחקרים, עמ' תנה; סקולוף, העברית עמ' 9: "על פי רוב כן... לעתים גם כאן". ועי' מ' בריאשר, מבוא למשנה כ"י פארמה ב', ירושלים תשל"א, העמ' השלישי והע' 36=קובץ א עמ' 170. ועי' מלג'ה, עמ' 1236—1237. 54 כפי שגם נמצא "מיכאן ומיכאן", בקטע שכתבו גילי מובהק (שר"ר, עמ' 218 שו' 33).

55 פורת, עמ' 30 (ציין לו בריאשר כנ"ל). "אכן, כל אותן הסגולות של הכתיב, שמנו חכמים בגוססאות ארץ ישראל... מצויות בכ"י זה" (פורת, עמ' 10). מכל מקום, כדברי רא"א פינקלשטיין, "עיקר כתיב" הוא בבלי" (מבוא למתדורתו הפקסימילית, עמ' א, וע"ש עמ' ע—עז). בין מסקנותיו של ג' הנמן: "שעיקר הספרא... מגלה מסורת כתיב, המבוססת על מסורת לשון (מעין) טברנית, מסקנה זו אינה עומדת בסתירה לעובדה, שיש בכה"י גם צורות לשון כתובות בכתיב בבלי מובהק", הספרא, עמ' 98. בענין מהו הרקע היסודי של כ"י הספרא, כנראה לא רצה הנמן להכריע בצורה חד משמעית, עיי"ש. ועי' היטב קוטשר, בעיות, עמ' 47—48, עתה, בא י' ייבין במאמרו על "אלא", המבוסס בעיקר על כ"י הספרא, והוכיח עליו ועל כיו"ב שהוא, "כתבי־יד שבו מצוי הכתיב המלא (בתיבת אלא, ש"פ), תמיד או לפרקים — וודאי בבלי הוא". ובכגון זה, איפוא, על ספרים שכתבים כולל תכונות מקוריות, וניקודם בבלי, אין אנו חייבים לומר ש"הם בעיקרם ספרי א"י שנוקדו במזרח, בבבל ותימן וכדומה", כפי שעלה על דעת רי"ן אפשטיין בשעתו (מלג'ה, עמ' 1269). ועי' היטב דברי ז' בן־תים שיש "כ"י המראה סימני כתיב 'ארץ־ישראלים', כגון כן במקום כאן... ואולם רשימת סופרו... מעידה בלשונה כי בבלי הוא" (ספר שמואל ייבין, עמ' 439), ועי' דברי גינזברג, עמ' 418.

56 מפתח לשם, עמ' ריא; וכן בהרכבי, עמ' 123, 135, 184, 190, 200, 224.

הכתיב החסר של תיבה זו שרר בדפוסי הבבלי⁵⁷, במיוחד בצירוף מיכן, שאין להחליפו עם "גן", ובהקשרים שקשה להכריע בין "כאן לבין "גן"⁵⁸. הכתיב בכ"י ג' שייך, איפוא, לשלב שלפני הסטנדרטיזציה הסופית, ובו נשמרות תכונות עתיקות.

"בתורה כמותו פלפלתה תורה כמותו לא רבצתה"⁵⁹ (D, 78 ב, פה ע"ב). בכי"ה: פלפלת, רבצתה; בדפוסי שונצינו ווניציא: פלפלת, ריבצת. "הא למדתה" (C), ע א ע"א. בכי"ה ד"ש וד"ו: הא למדת. "כיליתתה כל ממון שלבית אבה" (D), דף 76 א; פד ע"ב). הצורה — תה ידועה ממגילות קומראן, מכתבייד מדוייקים של המשנה, ועוד⁶⁰.

"כאיצד" = כיצד. מצאתי כתיב זה ממש, באופן עקבי, בשמונה מקומות בקטע, ולא מצאתי בו שום כתיב אחר. למשל: "דתניא שוכר כאיצד משלם" (D), דף 71 ב=פ ע"ב). לגבי קוראי הדפוסים דהיום, אין צורך לומר שכתיב זה כתיב עתיק הוא. אולם, לגבי השאלה איזה הוא הכתיב העממי כפי שנהג בא"י, ואיזה כתיב נוטה להיות מתוקן ומותקן, אין הדברים פשוטים לגמרי. במשנה כ"י קויפמן רווח "כיצד"⁶¹. לכ"י הספרא נרשם אצל פורת רק "כיצד"⁶². כתיבים אחרים, כגון כאי צד, כיצד, כיזה צד, כאיזה צד, ידועים מספרי הספרות הא"י⁶³, כגון תוספתא כ"י ערפורט (צוקרמנדל)⁶⁴. בכ"י וין (מהדורת הגר"ש ליברמן) רווח: "כיצד"⁶⁵. וכן בה"פ: כאיצד, כאיזה צד, וכן כאיצד, ככ"י שלפנינו⁶⁶. אמרתי לבדוק את "קטעי גניזה של משנה... מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי" מהדורת ג' אלוני (ירושלים, תשל"ד) בחינת אב-טקסט. לפי סימני הקטעים שבאותו ספר אלו הם הממצאים⁶⁷: סי' 3: כאזה צד, כאיזה צד; סי' 4: כאיזה צד (2); סי' 5: כיצד; סי' 6: כיצד (4); סי' 7: כצד, כיצד (3)⁶⁸, כאיצד (4); סי' 9 (פלימפסט): כיצד (2). הרי ברוב הקטעים נמצאים הכתיבים כצד, כיצד, כאיצד, בלי ו', ולפי זה אפשר לגזור תיבה זו מן כ+אי+צד⁶⁹, בלי "זה".

57 ראה מלגו"ה, עמ' 1236, ועי' קוטשר, מחקרים, עמ' רנא, רנג.

58 אוצר לשון התלמוד, כרך יח, עמ' 19—21.

59 הנייר חסר, ורק חלק מן האות נראה, אולם הקריאה ודאית.

60 ראה הגמון, תורת הצורות, עמ' 34, 36; ו' בן-חיים, צורת הכינויים, עמ' 80=קובץ א, עמ' 73; קימרון, דקדוק, עמ' 77, 132.

61 בדקתי רק 10 הקריות ראשונות, וכולן: כיצד.

62 עמ' 148.

63 ראה יאסטרוב בערכו; עי' מ' קוטובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי א, עמ' 233.

64 עי' אוצר לשון התוספתא א, עמ' 137.

65 בעשר ההקרויות הראשונות הכל "כיצד". בשרידי ירושלמי לא ראיתי ציוני שינויים לכתיב "כיצד" לעומת ד", דומני שאין הכתיבים האחרים בנמצא שם במידה ניכרת, אם בכלל, אבל יש לברר. "כיצד" כנראה הוא הכתיב הארץ-ישראלי העתיק, ראה להלן.

66 מפתח לה"פ, עמ' ריא. בהרכבי עפ"ר כאיזה צד, עמ' 9, 151, ועי' עמ' 147, 180. וכן רשם בכר צורת כאיצד ממש בכ"י כריתות (בכר, עמ' 147).

67 ליתור מהופעה אחת של אותו כתיב, נרשם מספר ההופעות בסוגריים.

68 אחת מתן מיד אחרת.

69 כלי במילונ. שתי האפשרויות אצל A. Liebermann, *Das Pron. und das Adv BT*, Berlin, 1895, p. 51.

שני הסימנים בספר הנ"ל הכוללים "זה", הם כנראה מכ"י אחד ⁷⁰. בכ"י ההוא קיימים הכתיבים דמאי, בית שמאי, ודאי, ע"י דמאי, בית שמי, וודי, בערך במידה שווה! וכבר כתב י' ייבין על אותו כ"י, "מעניין שבטקסט כה עתיק תיבת 'שלי' על-פי רוב אינה צמודה לתיבה שאחריה, בעוד שהיא נכתבת צמודה כמעט בכל שאר הקטעים הנדונים במאמר זה" ⁷¹.

ובכן, דומה שהכתיב העממי יותר (הספרותי פחות), והמתאים למבטא הקצר העממי בא"י, הוא דווקא "כיצד" (או "כצד"). מי שרצה לשקף מבטא אחר, יותר ארוך, הטיל בה ז', ומי ששאף לכתוב כתיב ספרותי מדויק מבחינת תפיסתו את מוצא המלה, הקפיד להטיל בה גם א' וגם ז': כאיזה צד, כאיזה צד. ובדאי שבתקופת הגאונים גזרו תיבה זו מן "כאיזה+צד", כפי שפירש הרמב"ם את הופעתה הראשונה במשנה: "תיבת כיצד, מורכבת משלש מלים, כאי זה צד, פירושה באיזה אופן" ⁷². במלה הנדונה, בניגוד למצב הרגיל, אומץ בשלב האחרון של ייצוב הכתיב הבבלי והאחדות, דווקא הכתיב הקצר העממי, ולא הכתיב הספרותי על דרך לשון המקרא. ובדאי העדר תיבה זו מן המקרא הוא שאיפשר את קבלות הכתיב העממי. כה"י שלנו לא הושפע מאותו שלב אחרון של כתיב, ובתיבה זו משמשת בו דווקא הצורה הספרותית, כבימי הגאונים.

נמצאנו למדים שמסורת הכתיב של כ"י ג' קודמת לשלב שחלה בו נטייה להאחדה וסטנדרטיזציה של הכתיב הבבלי. הוא משמר צורות לשון שרווחו בזמן הגאונים, ויש מהן המשקפות את ההתפתחויות הלשוניות הבבליות שעד לאותה התקופה, במידה שחלו כבר התפתחויות כאלה. יש לציין את הכתיבים: אליעזר, עקיבא, והעדרם של הכתיבים: ליעזר, עקיבה. במקרים אחרים, נשאר הכתיב הא"י העתיק. מציאותו של מכלול הכתיב של הגאונים וה"פ בכתב יד של תלמוד בבלי מאפשר הבהרה ביחס שבין הבבלי ולשון חז"ל. לא "הבבלי" הוא שטשטש, תיקן, או הסיר את הכתיב המקורי בכל המקרים, אלא הכתיב שנעשה סטנדרטי ושליט בשלב הסופי הוא שעשה זאת. במחקר השפעת התלמוד הבבלי על דרכי העתקה של סופרים בתקופות קדומות, עלינו לברר איפוא, באיזה טיפוס של "בבלי" מדובר. ואם אין דבר זה מודגש בספרות די הצורך, הרי זה בגלל שבדפוסים וברוב כה"י אמנם מופיע הכתיב התקני המאוחר ⁷³. ומובנת הנטייה לדבר על "הכתיב הבבלי" סתם, בשעה שהטיפוס שלפנינו לא היה ידוע עדיין. בקשר לארמית הבבלית, קוטר עצמו הוא ששיער את מציאותו של כ"י תלמודי שכתבו יהיה ככתיב ה"פ, כהשערה שלא היו לו עליה ראיות ודאיות ⁷⁴. ועל פי שיטתו בארמית גלילית, נאמר אנו אף בבבלית, שבמקום שהארמית יותר מדויקת, אף מסורת לשון חז"ל יותר מדויקת.

70 ע"י משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, בעריכת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ב, עמ' 95.

71 "הטעמת תורה שבעל-פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 60. "כאיזה צד" בכתבי-יד תימנים של המשנה (מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מס' סוכה, דיסרטציה כ"א, ירושלים, עמ' עח), שמסורתם, כידוע, יונקת ממסורת בבל.

72 ברכות ו', א, מהדורת קאפח עם מקור, עמ' עו.

73 הרעיון היסודי של השפעת כתיבו של התלמוד הבבלי הובע ע"י י' קוטשר, "לשון חז"ל", עמ' 246–251=מחקרים, עמ' עג–עח, וכן אצל כמה חוקרים.

74 מחקר, עמ' 172–173=מחקרים, עמ' רג–רגא, וראה להלן.

על פי זאת יהיה צורך לתקן או לברר מחדש כמה דברים שנאמרו בספרות על לשון חז"ל וצורות א"י ויחסן למצב שבתלמוד הבבלי, וכמובן, להתייחס לכך להבא.⁷⁵ ארמית בבלי. רי"ן אפשטיין הקדיש מחקרים אחדים לגיב הארמי המיוחד שבכתבי הגאונים, ואף רצה לכנות אותו בשם מיוחד: נבטית יהודית.⁷⁶ אחדות מן התכונות שמצא באותו גיב מזדמנות בכ"י שלפנינו, ביניהן צורות שונות של פעל אמר, הבאות בלי ר', ומהן בחיבור למלה אחת עם המלים "ליה" וכיו"ב, כגון אמליה.⁷⁷

75 ומכאן, בצירוף למחקרים שזכרו לעיל, מעין הכרעה לשאלתו של קוטשר על מקורות הבבליים הקדומים, ע"י לשון חז"ל, רע"מ 251=מחקרים, עמ' עח. וראוי להדגיש שעדיין כל תופעה, אף אם שונה היא מן הכתיב שבדפוסים, צריכה במידת האפשר, הכרעה בפני עצמה אם ארץ-ישראלית היא, ואם ייחוד בבלי לה, וע"י מאמרו של גינזברג.

אין הכוונה כאן להכניס את התופעות הנדונות למסגרת זמנים צרה חד-ממדית. מסורות שונות התקיימו בחפיפה (אם לא בכפיפה אחת). למשל, בודאי אין מקום לומר שה"כתיב התקני" של הבבלי שהזכרנו התפתח לאחר זמן העתקת כתב-היד שלפנינו. אדרבה, אפשר שניצני הכתיב התקני (בעברית ובארמית) התקיימו בחוגים מסויימים מומנים קדומים, על-יד הכתיב העממי, ועל כך ימים ידברו. מכל מקום, נוכל לקבוע שכתב עממי זה שלפנינו, בעברית ובארמית, משקף רובד לשוני בבלי, שהיה רוח בתקופת גאונים בבלי, ובו נשמרות צורות מקוריות מן הירושה הארץ-ישראלית העתיקה.

י' קוטשר נגע בעניין שלנו באחד ממאמריו האחרונים (בעיות), בקשר למיווג תכונות ארץ-ישראליות ובבוליות שבכ"י הספרא, ובקשר לה"פ, עליו אמר: "ספר זה, שלשונן הארמית מייצגת ארמית בבלי של ימי הגאונים, יש בו כתיבים א"י מובהקים" (עמ' 48–49, ההדגשה נוספת). לגבי ה"פ ההדגם הדבר בדוגמה אחת בלבד, הכתיב "מיושב, מיעומד". קוטשר הציע בהשערה שני פתרונות. לגבי כ"י הספרא, מדובר באדם אחד שהרכיב שני מסורות: "מעתיק הטקסט בבלי היה, אשר מצד אחד עשוי היה לדבוק בנוסח הא"י (המקורי!) שממנו העתיק, אך מן הצד האחר, עשוי היה גם להרכיב עליו צורות בבליות". ולפי זה "בולטות בהעדרן צורות א"י מובהקות". לגבי ה"פ, אמר: "כדרך שמצינו כי נוסח הבבלי השפיע אפילו על כ"י א"י טובים, יתכן כי כך יש מקום להניח, שאף נוסח א"י עשוי היה להשפיע על כ"י שנכתבו בבבלי".

לפי התפיסה הזאת, מסורת הבבלי שמכבר, כעין הבבלי שבידינו היתה, אלא שבמקרים מסויימים הופעלה השפעה ארץ-ישראלית מן החוץ, כגון אבי כ"י הספרא, או נוסח א"י שהשפיע על ה"פ. גם לפי תפיסה זו, ראה קוטשר שהדבר יכול לערער את ארץ-ישראליותו של כ"י קיפמן, וכתב: "לצערנו חסרים אנו עדיין מונוגרפיות בתחום הזה ונמצא, כי הסתום עדיין מרובה מן הברור. לפי שעה יש איפוא וודאות מסויימת לגבי המוצא הא"י של המקורות הנ"ל בלבד, היינו כי כ"י מסויימים, כגון כ"י, חזקתם א"י, ויש להוכיח תמיד את ההיפך". במחקרנו שלנו כאן, ניתן לנו לראות את הכתיב הא"י בכ"י בבלי, כתופעה רחבה הרבה יותר, ומה מתאפשרת גישה יותר מרחיקת לכת בהרבה. לפיה אין צורך לראות את התכונות הארץ-ישראליות כיבוא מן החוץ בסמוך להעתקת הספר הנדון, אלא תחזרה להן חזקתן הארץ-ישראלית העתיקה, שירושה היא גם בבבלי מקדמת דנא, עד שיהיו בידינו מימצאים להוכיח אחרת. אשר לכ"י קיפמן, אין לך כעת כל וודאות שארץ-ישראליותו לא הגיעה אליו במידה מסויימת גם ממקורות בבליים, וכפי שגירסאות רבות בכ"י ובשאר כ"י הגדולים של המשנה ע"פ סוגיות הבבלי הן, ע"י אפשטיין, מלנו"ה עמ' 544, ועוד הרבה. הערות, עמ' 233. שם זה בא בעקבות דברי הגאונים עצמם, ע"י לויאס, עמ' 18.

76 שם, עמ' 242, 326, השרי דקדוק, עמ' 65. ולמשל, גנוי קדם ד, עמ' 19, הע' ד, ז. על הצורה ראה בויראין, עיצורים. ור' הע' 18*.

אפשטיין הביא מכלול עשיר של דוגמאות של אותו ניב, מכתבי הגאונים וממקורות אחרים, אולם תופעה זו לא היתה ידועה אז כלל, מכתבי יד של תלמוד. והנה הצורה הזאת מופיע בכ"י זה לעשרות, כגון: אמליה (פעמים רבות), דאמליה, אמלה, אמלהו, ואמלהו, ועוד. (ויש לציין את הקיצור "אמ"ל", כמה פעמים, = אמר ליה).

בדומה לכך לגבי תיבת "על". תיבה זו, במעמדים מסוימים, מופיעה בבבלי בצורת א- תחילית⁷⁸, ואילו בניב הגאונים רגילה (אף באותם מעמדים) "על", וכן רגילה היא במסכתות שלשונן כמס' נדרים⁷⁹. משתי קבוצות אלה הובאו דוגמאות רבות ע"י אפשטיין⁸⁰, כגון "אי קשיא אשם ודאי על אשם ודאי קשיא" (=אשם), ולא הובאו דוגמאות מן המסכתות הרגילות כלל. והנה, אותה צורה עם "על" משמשת בכ"י שלפנינו לפחות בלשונות הפירוש: "קשיא אנגריא על אנגריא" (D, 69 א; ב"מ עז ע"ב, בשאר הנוסחים ליתא); "ולא קשיא אנגריא על אנגריא אילא הבריקה על הבריקה קשיא" (D, 69 ב; ב"מ עט ע"א, בשאר הנוסחים ליתא). ומכאן קשר כלשהו בין חוג סופרו של כ"י ג לבין כתבי הגאונים, המשתמשים בסגנונות הללו. אמנם ניב הגאונים שונה בדברים רבים מן הארמית שבתלמוד⁸¹, ברם תופעות מעין אלה שהוכרנו מופיעות גם בהבאות דברי תלמוד שבדברי הגאונים, ומכאן החשיבות למציאותם כאן, לגבי זיהוי כ"י של התלמוד מטיפוס לשוני עתיק⁸².

נמצאו למידים, שמבחינת כתיבו, שומר כ"י זה במידה רבה ביותר על צורות הדומות לכתיב של הגאונים⁸³, אותן בקשו החוקרים לזהות בכתב־יד של תלמוד. כל אותן תכונות מעולות שמנה קוטשר בכ"ה⁸⁴, כגון כתיב מלא א, עסיקין, בענן⁸⁵ ועוד ועוד, ישנן בכ"י ג. לעומת זאת, דווקא בכל אותם העניינים שכ"ה תואר כנופל מכ"י ה"פ בנאמנותו למסורת הכתיב, תקינים הדברים בכ"י זה: כתיב מלא א' אף בשמות אמוראים (ראבא), כה"פ⁸⁶. כאן לא "סיפא", ואף לא "סופא" (כ"ה) אלא "סופה" (כבה"פ). "בה"פ עשויים העיצורים לבר' להיקטף בסוף תיבה... ב-ה' נמצא סגולה זו פעם אחת"⁸⁷, ואילו בכ"י ג פעמים רבות, כפי שצוין לעיל. "תיבת 'הילכך' שבדפוס מופיעה בצורת 'הולכך' בה"פ... ואילו ה' =דפוס"⁸⁸. ג' כה"פ. "תיבת 'של' רצופה בה"פ תמיד לתיבת שאחריה... בה' שוב אינה רצופה, זולתי במקומות אחדים". בג' רצופה.

78 ע'י אפשטיין, דקדוק, עמ' 132–135. B. Cohen, 'Rashi as a Lexicographer of the Talmud', *Rashi Anniversary Volume*, New York 1941, pp. 223–224, 248
78 ומובן ארמית היא, ואין צורך לומר, כדברי בכר, שפועלת כאן נטייה לעברית (עמ' 147).

79 הערות, עמ' 321–322; תרביץ י', עמ' 133, לשו' 22 (ושם בהע' צ"ל: וכן שו' 24).

80 קוטשר, מחקר, עמ' 172=מחקרים, עמ' רנ.

81 עיין שם.

82 ע'י אברמסון, מס' ע"ז, מבוא, עמ' xix; קוטשר, מחקר, עמ' 172 וא' =מחקרים, עמ' רנ וא'.

83 שם, עמ' 175=רג.

84 לצורה הזאת, ואף הכתיב: "והא קא חוונן" (i), ראה להלן.

85 שם.

86 שם, עמ' 176=רג.

87 שם.

ניקוד. הסופר ניקד, כנראה, רק במקרים שראה צורך מיוחד לסייע לקורא במבטא הנכון, וכתוצאה מכך, פיזר ניקודו בתיבות בודדות בלבד, ושלא בשיטה עקבית. נוקדו, כאמור, גם תיבות שטושטשה כתיבתן. מכך, ומן האופי העממי של עצם הניקוד, סביר לומר שהסופר עצמו שלט במסורת מבטא חזקה של ארמית בבליית, ונתן לנו בניקודו מקור חשוב לאותה מסורת. לכן, אני מביא מבתר מלא, אשר מתוכו מתבררים כמה עניינים בדקדוק ארמית בבליית, שעליהם היו הנתונים שבידינו עד עכשיו חסרים או מצומצמים ביותר⁸⁸. דיון על צורות אחדות, להלן, לאחר הצגת הממצאים, ובהערות.

ניקוד הפעל בארמית בבליית

עבר

יחיד, גוף שלישי זכר: פִּסְק, אִמְ⁸⁹, אִימְצִי (יכול), יְתִי (ישב), תְּבֵרָה (שבר אותה), תְּנָה (שנה אותה)⁸⁹, תִּיבִינָהוּ (חייב אותם).
נקבה: אִימְרִי⁹⁰, דְּאִישְׁתַּעִיאת (שסיפרה), אִגְנִיָּה (השכיבה אותו).
רבים: פִּרָסוּ, סְבוּר וקְבִיל... סְבוּר וקְבִיל (סברו וקבלו), וְאִימְרוּ⁹¹, ואִסְקוּנָהוּ (והעלום).
גוף שני, יחיד: פִּסְקַת, דְּאִמְרַת (שאמרת), אִהְנִית (התנית); "אִילוּ בְעִית מִיתָא לְהַכָּא לֹא אִגְרָא הוּוּה בְעִית לְמִיתָב" (D, דף 69 ב), הַנִּיקוּד מִבְּחִין בִּין זִמְן עֵבֶר (בראשונה), לִזְמָן הוּוּה עִם כִּינּוּי.

88 במקרים אחדים, צירפתי כאן כתיב מלא, אף שאין בו ניקוד, שמן הכתיב אפשר להבין את הניקוד.

89 "אִמְ" ליה ר' זורא לר' אסי אִמְ' ר' יוחנן אפילו כדורמִים הוּוה אִמְ' ליה לא אִמְ' ר' יוחנן בשוקי עירות דלא קביעִי" (A; ב"מ עב ע"ב, ע' בנד' לפנינו). ונראה טעם הַנִּיקוּד בתיבות אלה, שהרי רוב אמר ר' פלוני שבתלמוד ארמית זמן הוּוה הוא (פרידמן, פרק, עמ' 313, הע' 110), אבל כאן שאִינָה מִמְרָה, אלא מו"מ על מה שהוא אמר, ראה לנכון להדגיש בַּנִּיקוּד שהוא זמן עבר. לפנינו סימן שווא במקום שבא חֲטִף-פתח בַּנִּיקוּד טְבֵרְנִי, כַּנִּיקוּדִם של בני תִּימָן, ע"י מורג, ארמית תִּימָן, עמ' 121, הע' 4, וראה להלן הע' 92.

89 *תְּנָה 'תנא' קמיה דרב". A. בנדפס: תני תנא... נותן להם שכרן משלם (עו ע"ב). אולם בכ"י אין מובא כאן מן הברייתא דבר, והכוונה, שנה אותה, שנה את הברייתא דלעיל!

90 על הצורה, כתבנית ל"י, ראה בהערה הבאה. בנד': "אימרדה" (פד ע"ב). על סימני הַנִּיקוּד להלן.

91 דִּרְתַּנוּעָה au בפעלי ל"י עבר! בנד': ואימרו פועלים (עו ע"א). במקום אחר הראיתי בפרוטרוט כיצד נגזרת תיבה זו משרש מרד (ור' הע' 90 וראה להלן, גירסת כ"י ס"פ), אתפַעַל, ויצִירַת ל"י ע"י נשִׁירַת דל"ת: אימרד=אימרי, וברבים: אימרו, ומכאן דִּרְתַּנוּעָה au בארמית בבליית בפעלי ל"י! ואף בבניינים הנגזרים. בספרי הדקדוק מקובל לנקד: בְּנוּ, כבארמית מקראית ותרגום. אמנם ידוע שמצא החולם מדורתנועה, au, וכפי שהוא בסורית רְמוּ, קוּטְשֵׁר, מחקרים, עמ' 166; מורג, לתורה ההגה, עמ' 82–83, ארמית תִּימָן, עמ' 126. ברם, עד כאן לא תועד הדבר בַּנִּיקוּדִים, אף שלאור מִימְצָאָנוּ, אפשר לומר שנרמזו בכתיבים, ע"י לויאס, 182. אשר לקמץ כאן, ראה להלן. [על השרש, ראה עתה גאמרי, "ואימרו פועלים... ואימר בעל הבית", בספר היובל לכבוד פרופ' ע"צ מלמד].

גוף ראשון, יחיד: אַמְרִי, זְבִנִי, פִּשְׁעִי⁹².
גוף ראשון, רבים: טֶרְחָנָן (ראה להלן).

ע ת י ד

גוף שלישי זכר: נִיְתִי (יביא), וְנִהְדֵּר (ויקף, פד ע"א), נִיְנָף, (ישאל) נְהִי (יהי.
ב"מ עב ע"א).
גוף שלישי, נקבה: תִּרְבִּי, תִּשְׁרִי, תִּהְיָ (היא תהיה [?]), ב"מ פד ע"ב).
גוף ראשון: אֵיבִי (אעשה).

צ י ו י

יחיד: זָבֹן (קנה), אָפִי (אפה), שְׁאִיל, אֹבֵעִית אִמָּא, תִּפְסִיָּה (תפוס אותו).
יחידה: אַגְנִין (השכיבי אותי).
רבים: נְטֹרְלִי (שמרו לי), אֵיתְגֹּרוּ לִי (השכרו לי).

מ ק ו ר

לְפֹפִי (הל', שורשית, עד ע"א), לְמִיזֹבֹן, לְמִיתָב⁹³ (לתת), לְמִיתָנָא (לשנות),
לְמִיבֶר (לעבור), לְמִשְׁחִיטָה⁹⁴ (לשחטו), לְקְבוּלִי, לְאוֹתָבִי (להושיב, להניח),
לְאִיתְגֹּרִי⁹⁵ (להשכר).

92 החלפה זו בין שווא לפתח בניקודה של מלה זו, מראה על מבטא שווה לשני הסימנים, כפי שנוהג באמת אצל בני תימן, פרס ועדות אחרות הממשיכים את המסורת הבבלית, ע"י מורג, ארמית תימן, עמ' 125; הנ"ל, השווא, עמ' 130. וע"י קוטשר, בר"כוסבה, עמ' 120=מתקרים, עמ' לט. ההקשר השלם כאן: "בשלמא שומר חנם משתבע דלא פִּשְׁעִי" (D, דף 73 ב; ב"מ פב ע"ב), וכן שוב להלן 74 א מנוקד כך. וכן הוא "דלא פִּשְׁעִי" בקטע הספרייה הבריטית 3. 398. האות ד' מסמנת כאן הבאת דיבור ישיר (השו' מבוא לגר"ה, עמ' 1265; קוטשר שם 122=מא) של לשון השבועה, כגון "אמר רבא שבועה שלא בכוונה שברתי" (פג ע"א). (על הבאת עצם הלשון בכגון זה, השווה י' גרינפלד, בתוך: מתקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת גן תש"מ, עמ' xxxiv). ומשום נדירות הסגנון הוזה ניקד הסופר, כדי שלא ישתבש הקורא, כפי שבאמת שובש בדפוסים ובכ"ה: דלא פִּשְׁעִי, גוף שלישי; וכ"ה בכ"מ, וכ"ו ב'. בשני נוסחים שרדו שרידים מן הגירסה העתיקה, אבל אף הם שובשו: "דלא פִּשְׁעִי" (כ"ה); "דלא פִּשְׁעִי" (כ"ו א').

93 במקום אחר הראיתי שתיבה זו גזורה משרש "נתן", ובאמת דיגוש הת' נכון, אם כי אין שום ראיה מכאן, הרי מנקד זה מדגיש גם במקום ששייכת ת' רפוייה, ראה להלן.

94 לויאס ניקד: לְמִקְטִלָּה (עמ' 224).

95 נרשם ע"י מורג, לתורת התגה, עמ' 86.

95* פג ע"א. בנדפס: "הני דדרו באגרא ואיתבר נשלם פלגא", רבים, אבל תיבת "נשלם", יחיד. ככה: "דדארי באגרא נישלים פלגא", הכל ביחיד, וכן ליתא תיבת הני ברוב הנוסחים, ברי"ף ובס' מתיבות.

בינוני

יחיד: נגיד (מושך), בעי, מטי, דדארי⁹⁵: ראמי מתניאטא אהדדי ומשני, מפליג, מציני, לקבולי עליה מישפרע... מקביל⁹⁶ עליה מישפרע, משתרשי. יחידה: תקלא.

רבים: מעות כמלוה בשטר דאמי; ואו דוכתא דקאני קנין ממש קאני (ואם מקום שקונים קניין ממש, קונה)⁹⁷. סביל: מתילין. עם כינויים — זכר: קאמנא⁹⁸, ודקא אמרת, יכלת, מהימנת לן, בעית. נקבה: וכי הוה סלקאנא ומעינא⁹⁹.

רבים: מבקנן¹⁰⁰, לא מכלנן¹⁰¹ קרנא, דמקדמיתו ומחשכיתו¹⁰². עם כינויי נושא ונשוא גם יחד: ויהביננהו ניהליה (=גד): ויהבינן להו ניהליה, ע ע"א=ונותנים אנו אותם לו).

ניקוד במלים אחרות: אילו אשכח לזבונה מי לא זבנה; ומי¹⁰³ מצית (=מלת השאלה "מיי"). סביר לומר שלפנינו כיווץ דו-תנועה, ומכאן ראייה שתיבה זו נגזרת ביסודה מן "מאי"¹⁰⁴. האי, אהלוי, בקוטאיי, אתתאי (אחותי), לא פתית... ולא טפי, בהימנותיה, דעתיהו אעילווי, דילמא, בתלתה, בשלמא, במחיקתא, בינייתא אכרסה תקלא, רפסתא, בלא זמניה, מעינא (מן העין), גהרייתא, באורתא, מידחציץ (צ"ל מידחציף), שבור מלכא, שמותא (=שמתא).

96 וכן יש הרבה דוגמאות של כתיב מלא י' בפעל בינוני יחיד (כגון הרכבי, עמ' 100: משלים=משלם). בתחילה רצו לראות בצורות אלה אפעל/הפעיל (בכר, עמ' 149), אבל כמובן, אין צורך בכך, וכפי שמוכח כאן שהוא פעל.
97 ב"מ עד ע"א. בכ"ה: "יבאתרא דקני ממש קני", אין הניגוד בין רבים ליחיד מורגש. על הצורה, ראה להלן.

98 ע"י אפשטיין, דקדוק, עמ' 62; הערות, עמ' 326, הע' 37; מורג, מחקר, עמ' 74. מן הניקוד שלפנינו הכרעה לגבי מסורת המבטא שבכתיב הזה. וכן בקטע T-S, N.S. 329.425 ב"מ ב ע"א "הוה אמנא" (לא ברור לי אם יש ניקוד בא' הראשונה; ניקוד המ' כניקוד המשמש בה"ג כ"י פריז לחטף-פתח). כתיב כנ"ל עוד פעמים אחדות בכ"י ג', כגון: "כי הוה אמנא" (D, דף 76 א). וכן ישנו בהרכבי, עמ' 121, 123; ועוד. ונשאל לגבי שתי הצורות. ונראה שצורת אמנא במ' פתוחה עיקרית, ככל פעל בינוני שיש לה ר' בל' הפעל, שע' הפעל פתוחה. אלא שלאחר נשירת הר' נעשית כל"י (השו' מורג), ומכאן: אמנא, השוה ממש אימריד—אימרי, לעיל, הע' 91.

99 כינוי חבור גוף ראשון נקבה. צורה זו לא הובאה בספרי הדקדוק ללשון התלמוד הבבלי שראיתי, ואמנם כן היא הצורה בסורית. והשו' דלמן, עמ' 352.
100 בנד: בדקינן (ע ע"א). כאן משרש בקי, השווה "מבקנין" בכ"ה. וכ"ה להלן בקטע דידן: "מבקנין", בלתי מנוקד, ובכ"ה כנ"ל מבקינן (בנד: חזינון). דיון בצורה להלן.
101 ראה להלן.

102 ע"י אפשטיין, דקדוק, עמ' 41; לויאס, עמ' 149—150. דיגוש אות ת' לא הוכרע שם, אבל ראה לעיל הע' 93.

103 תיבה זו נוקדה כיוון שאותיותיה שובשו.

104 כלוי במילונ, ולהוציא מקאהוט ואסטרוב. השו' "מאי דאמי", גיאוניקה עמ' 97, הע' אפשטיין, הערות, עמ' 355. על "מי" ככתיב לתיבת מאי, במובנים אחרים, ע"י ערה"ש; אפשטיין, מבוא לפיה"ג עמ' 149; JILG 9 (1911), p. 270; מ' עסיס, תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 45—46. אין לגזור התיבה שלפנינו מתיבת מידי=כלום,

במלים עבריות: לְדַבֵּר, שאמרה, אם היחזמה... אם החזמה (נד': הוחמה). וסנפֿר, הַאֲמָא (=חמה!), העביט (שם כלי) ¹⁰⁵, וזכיה, הילל ¹⁰⁶, בַּשְׁטָתָהּ, פִּרְעוֹן. סימני הניקוד המשמשים לתנועות הרי הם: ¹⁰⁷, ¹⁰⁸, ¹⁰⁹, ¹¹⁰, ¹¹¹, ¹¹², ¹¹³, ¹¹⁴, ¹¹⁵, ¹¹⁶, ¹¹⁷, ¹¹⁸, ¹¹⁹, ¹²⁰, ¹²¹, ¹²², ¹²³, ¹²⁴, ¹²⁵, ¹²⁶, ¹²⁷, ¹²⁸, ¹²⁹, ¹³⁰, ¹³¹, ¹³², ¹³³, ¹³⁴, ¹³⁵, ¹³⁶, ¹³⁷, ¹³⁸, ¹³⁹, ¹⁴⁰, ¹⁴¹, ¹⁴², ¹⁴³, ¹⁴⁴, ¹⁴⁵, ¹⁴⁶, ¹⁴⁷, ¹⁴⁸, ¹⁴⁹, ¹⁵⁰, ¹⁵¹, ¹⁵², ¹⁵³, ¹⁵⁴, ¹⁵⁵, ¹⁵⁶, ¹⁵⁷, ¹⁵⁸, ¹⁵⁹, ¹⁶⁰, ¹⁶¹, ¹⁶², ¹⁶³, ¹⁶⁴, ¹⁶⁵, ¹⁶⁶, ¹⁶⁷, ¹⁶⁸, ¹⁶⁹, ¹⁷⁰, ¹⁷¹, ¹⁷², ¹⁷³, ¹⁷⁴, ¹⁷⁵, ¹⁷⁶, ¹⁷⁷, ¹⁷⁸, ¹⁷⁹, ¹⁸⁰, ¹⁸¹, ¹⁸², ¹⁸³, ¹⁸⁴, ¹⁸⁵, ¹⁸⁶, ¹⁸⁷, ¹⁸⁸, ¹⁸⁹, ¹⁹⁰, ¹⁹¹, ¹⁹², ¹⁹³, ¹⁹⁴, ¹⁹⁵, ¹⁹⁶, ¹⁹⁷, ¹⁹⁸, ¹⁹⁹, ²⁰⁰, ²⁰¹, ²⁰², ²⁰³, ²⁰⁴, ²⁰⁵, ²⁰⁶, ²⁰⁷, ²⁰⁸, ²⁰⁹, ²¹⁰, ²¹¹, ²¹², ²¹³, ²¹⁴, ²¹⁵, ²¹⁶, ²¹⁷, ²¹⁸, ²¹⁹, ²²⁰, ²²¹, ²²², ²²³, ²²⁴, ²²⁵, ²²⁶, ²²⁷, ²²⁸, ²²⁹, ²³⁰, ²³¹, ²³², ²³³, ²³⁴, ²³⁵, ²³⁶, ²³⁷, ²³⁸, ²³⁹, ²⁴⁰, ²⁴¹, ²⁴², ²⁴³, ²⁴⁴, ²⁴⁵, ²⁴⁶, ²⁴⁷, ²⁴⁸, ²⁴⁹, ²⁵⁰, ²⁵¹, ²⁵², ²⁵³, ²⁵⁴, ²⁵⁵, ²⁵⁶, ²⁵⁷, ²⁵⁸, ²⁵⁹, ²⁶⁰, ²⁶¹, ²⁶², ²⁶³, ²⁶⁴, ²⁶⁵, ²⁶⁶, ²⁶⁷, ²⁶⁸, ²⁶⁹, ²⁷⁰, ²⁷¹, ²⁷², ²⁷³, ²⁷⁴, ²⁷⁵, ²⁷⁶, ²⁷⁷, ²⁷⁸, ²⁷⁹, ²⁸⁰, ²⁸¹, ²⁸², ²⁸³, ²⁸⁴, ²⁸⁵, ²⁸⁶, ²⁸⁷, ²⁸⁸, ²⁸⁹, ²⁹⁰, ²⁹¹, ²⁹², ²⁹³, ²⁹⁴, ²⁹⁵, ²⁹⁶, ²⁹⁷, ²⁹⁸, ²⁹⁹, ³⁰⁰, ³⁰¹, ³⁰², ³⁰³, ³⁰⁴, ³⁰⁵, ³⁰⁶, ³⁰⁷, ³⁰⁸, ³⁰⁹, ³¹⁰, ³¹¹, ³¹², ³¹³, ³¹⁴, ³¹⁵, ³¹⁶, ³¹⁷, ³¹⁸, ³¹⁹, ³²⁰, ³²¹, ³²², ³²³, ³²⁴, ³²⁵, ³²⁶, ³²⁷, ³²⁸, ³²⁹, ³³⁰, ³³¹, ³³², ³³³, ³³⁴, ³³⁵, ³³⁶, ³³⁷, ³³⁸, ³³⁹, ³⁴⁰, ³⁴¹, ³⁴², ³⁴³, ³⁴⁴, ³⁴⁵, ³⁴⁶, ³⁴⁷, ³⁴⁸, ³⁴⁹, ³⁵⁰, ³⁵¹, ³⁵², ³⁵³, ³⁵⁴, ³⁵⁵, ³⁵⁶, ³⁵⁷, ³⁵⁸, ³⁵⁹, ³⁶⁰, ³⁶¹, ³⁶², ³⁶³, ³⁶⁴, ³⁶⁵, ³⁶⁶, ³⁶⁷, ³⁶⁸, ³⁶⁹, ³⁷⁰, ³⁷¹, ³⁷², ³⁷³, ³⁷⁴, ³⁷⁵, ³⁷⁶, ³⁷⁷, ³⁷⁸, ³⁷⁹, ³⁸⁰, ³⁸¹, ³⁸², ³⁸³, ³⁸⁴, ³⁸⁵, ³⁸⁶, ³⁸⁷, ³⁸⁸, ³⁸⁹, ³⁹⁰, ³⁹¹, ³⁹², ³⁹³, ³⁹⁴, ³⁹⁵, ³⁹⁶, ³⁹⁷, ³⁹⁸, ³⁹⁹, ⁴⁰⁰, ⁴⁰¹, ⁴⁰², ⁴⁰³, ⁴⁰⁴, ⁴⁰⁵, ⁴⁰⁶, ⁴⁰⁷, ⁴⁰⁸, ⁴⁰⁹, ⁴¹⁰, ⁴¹¹, ⁴¹², ⁴¹³, ⁴¹⁴, ⁴¹⁵, ⁴¹⁶, ⁴¹⁷, ⁴¹⁸, ⁴¹⁹, ⁴²⁰, ⁴²¹, ⁴²², ⁴²³, ⁴²⁴, ⁴²⁵, ⁴²⁶, ⁴²⁷, ⁴²⁸, ⁴²⁹, ⁴³⁰, ⁴³¹, ⁴³², ⁴³³, ⁴³⁴, ⁴³⁵, ⁴³⁶, ⁴³⁷, ⁴³⁸, ⁴³⁹, ⁴⁴⁰, ⁴⁴¹, ⁴⁴², ⁴⁴³, ⁴⁴⁴, ⁴⁴⁵, ⁴⁴⁶, ⁴⁴⁷, ⁴⁴⁸, ⁴⁴⁹, ⁴⁵⁰, ⁴⁵¹, ⁴⁵², ⁴⁵³, ⁴⁵⁴, ⁴⁵⁵, ⁴⁵⁶, ⁴⁵⁷, ⁴⁵⁸, ⁴⁵⁹, ⁴⁶⁰, ⁴⁶¹, ⁴⁶², ⁴⁶³, ⁴⁶⁴, ⁴⁶⁵, ⁴⁶⁶, ⁴⁶⁷, ⁴⁶⁸, ⁴⁶⁹, ⁴⁷⁰, ⁴⁷¹, ⁴⁷², ⁴⁷³, ⁴⁷⁴, ⁴⁷⁵, ⁴⁷⁶, ⁴⁷⁷, ⁴⁷⁸, ⁴⁷⁹, ⁴⁸⁰, ⁴⁸¹, ⁴⁸², ⁴⁸³, ⁴⁸⁴, ⁴⁸⁵, ⁴⁸⁶, ⁴⁸⁷, ⁴⁸⁸, ⁴⁸⁹, ⁴⁹⁰, ⁴⁹¹, ⁴⁹², ⁴⁹³, ⁴⁹⁴, ⁴⁹⁵, ⁴⁹⁶, ⁴⁹⁷, ⁴⁹⁸, ⁴⁹⁹, ⁵⁰⁰, ⁵⁰¹, ⁵⁰², ⁵⁰³, ⁵⁰⁴, ⁵⁰⁵, ⁵⁰⁶, ⁵⁰⁷, ⁵⁰⁸, ⁵⁰⁹, ⁵¹⁰, ⁵¹¹, ⁵¹², ⁵¹³, ⁵¹⁴, ⁵¹⁵, ⁵¹⁶, ⁵¹⁷, ⁵¹⁸, ⁵¹⁹, ⁵²⁰, ⁵²¹, ⁵²², ⁵²³, ⁵²⁴, ⁵²⁵, ⁵²⁶, ⁵²⁷, ⁵²⁸, ⁵²⁹, ⁵³⁰, ⁵³¹, ⁵³², ⁵³³, ⁵³⁴, ⁵³⁵, ⁵³⁶, ⁵³⁷, ⁵³⁸, ⁵³⁹, ⁵⁴⁰, ⁵⁴¹, ⁵⁴², ⁵⁴³, ⁵⁴⁴, ⁵⁴⁵, ^{546</}

בנוסף לאלה, מופיע סימן השווא :; שיש לו ערך תברעתי כלשהו¹⁰⁷, וכן חטף-פתח: —, וסימן נוסף: המתג, הנכתב בכ"י קצת באלכסון, ומתחבר עם פתח או חיריק, ואף בא לבדו תחת אותיות אחדות¹⁰⁸. כן באים כאן סימן רפה ומפיק. ואם כי סימני ניקוד טברניים לפנינו, אין כל ספק שרקעו הלשוני של הניקוד רקע בבלי הוא. בין כל המלים הארמיות אין סימן הסגול מופיע, כפי שאין סימן סגול בניקוד הבבלי (שם משמש סימן אחד לפתח ולסגול הטברניים). במלים העבריות ראיתי סגול ארבע פעמים בלבד: שחגפּת, מה שיהגה, מהגה, שאלתה. חולם מופיע בקטע שלנו במלים עבריות בלבד, ואילו בארמית יש דו-תנועה, כגון זוטר, תוּתִי, לפופי, ואמרו¹⁰⁹ ועוד¹¹⁰.

התוקרים כבר העמידו אותו על הגטייה בשיטות הניקוד הבהלי, בתרגום, בה"פ ובמסורת התימנים, להמיר קמץ היסטורי בפתח¹¹¹. ברקע תהליך זה עומד מבטא המבחין בין קמץ לפתח¹¹², ונטייה במבטאם להמיר קמץ במעמדים רבים בפתח¹¹³. תהליך זה מופיע בקטע שלפנינו במידה קיצונית הרבה יותר מזו שבה"פ או במבטא התימני¹¹⁴. למשל, א' הידוע (א, -תא) רגילה באותן מסורות בקמץ, ובכ"י ג' עפ"ר פתח: במתיקתא, ביניתא, רשותא, מיאונא (ב"מ עט ע"ב), מאנא (כלל). וכן בכ"י שלפנינו, במעמדים נוספים, פתח במקום שקיים הקמץ ההיסטורי במסורות האחרות, ולכן מייצג הוא בזה מסורת לשונית שהפיתוח העממי מרובה בה יותר, וכן התאמות המלאכותיות לניקוד ההיסטורי מועטות בה, מבשאר המסורות¹¹⁵. לעומת 89 סימני פתח בערך (מתוכם 14 בצורת חטף-פתח ושלושה עם הסימן

ואף שהיא ממששת כמלית שאלה, הנה עומדת היא לפני השם באותו מבנה תחבירי שתיבת "מ" היתה עומדת לפני הפעל, ע"י אוצר לשון התלמוד, כרך כג, עמ' 197-198, וראה להלן.

105 ואולי ניקד כדי להבחין בין שמות דומים של שני כלים, ע"י גוטליב, בר-אילן טז-יז (תשל"ט), עמ' 170.

106 המצדק הבהלי הכיר כנראה, מבטא אחר בשם זה, השווה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' [12].

107 ע"י לעיל, הע' 92, וע"י מורג, השווא.

108 כגון ו' החיבור וכן: לגמרי, קניא. על שווא מתוג, ע"י מורג, השווא, עמ' 126 [35] ואילך.

109 ראה הע' 91.
110 ע' מורג, לתורת ההגה, עמ' 85—86.
111 ע' דלמן, עמ' 73; מורג, לתורת ההגה, עמ' 71—78; בויריין, פתח־קמץ, עמ' 141—160; הנ"ל, IOS 8 (1978), p. 134. והספרות שצויינה במאמרים האלה.
112 ע' ייבין, עמ' 44; בויריין, פתח־קמץ, עמ' 147 וא'. ראייה ניצחת לגבי המסורת של כ"י שלנו יוצאת לנו להלן בקשר לכתיב ב' המקביל לקמץ בצורות חותנן־מכלנן. [אמנם ראייה זו תלויה, כפי שמעיר לי ב'יריין, בהנחה ששתי הצורות האלה מקבילות, ברם היא הנחה קרובה מאוד, ראה להלן הע' 134.]

113 ר' הע' 110.
114 עיי' עתה מס' ברכות מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד הגיה והעיר רי"א עמר הלוי. ירושלים תש"מ. עם דברי מבוא ע"י י' קאפח וש' מרגל.

115 ע"י בויארין, פתח וקמץ, עמ' 145.

של מתג) שכמעט כולם במלים ארמיות, יש כ־36 סמני קמץ, מהן כ־15 במלים עבריות. האחרים מופיעים בסוגים מוגדרים: בדו־תנועה עם ו' ¹¹⁶: לפופי, תותי, כרקודי, לאיתגורי, ואמרו, וזוטר; בדו־תנועה עם י' בפעלי ל"י ¹¹⁶: שאתי, דאמי, דאגני; במלים: מבקנו, מכלנו ¹¹⁶; בסיומת ya בשמות: ללדיקיה, בן לוקניא; במלים בחדות בקרבת ר' או ב': באורתא, אממר ¹¹⁷, תברא; הירד ¹¹⁸; חמימי [נד': מומי, ב"מ ע"א] ¹¹⁸.*

ומעניין, שכשם שברוב המקומות בא פתח במקום קמץ בכ"י זה, נכתב חטף-פתח כשיש דרישה מיוחדת לתנועה קצרה, כגון לפני דגש: מפליג, ומשני, לדבר (עברית) ¹¹⁹. ואף בניקוד הבבלי העליון של ה"ג כ"י פריז רגיל לבוא חטף-פתח (פתח ושוא) בעברית ובארמית, לפני דגש ¹²⁰.

היות והניקוד חלקי הוא, בין לתיבות שבמשפט, ובין לאותיות שבתיבה, סביר לומר שכל סימן ניקוד משמעותי מבחינת הגייתו של המנקד. מכאן שביטא ה' עיצורית סופית, ולכן הקפיד לסמנה במפיק: תנה קריאנה דאיגרתא (וכפי שהקפיד בכתיב לכתוב ה', כגון רישה ¹²¹, סופה ¹²²). משימושו בסימן הרפה, משתמע שהבחין במבטא בין ג', ד' דגושות לרפות (אבל בת' אולי לא הבחין, ומכאן כמה אותיות ת' דגושות עם סימן רפה בבת אחת).

דו־תנועות. קמץ דווקא ולא פתח בדו־תנועה עם ו' הדומה לנהג בסורית המזרחית, ומוסברת לגמרי מתוך הידמות לו' ¹²³. אולם, מבחינת הידמות, דו־תנוע ay בקמץ דווקא: דאמי, דאגני, שאתי ¹²⁴, נראית תמוהה, והיינו מצפים שתסומן בפתח-יו"ד. אלא שיש עדויות לקול כעין תולם לפני יו"ד בדו־תנועה ay, כלומר oy, ay. דוגמא בכ"י שלפנינו: "איש פלני זכוי" (D, 76 ב) =זכאי. בפסיקתא דרב כהנא, מהדו' מנדלבוים: "מהו מכל אבקת רוכל, דהוה קרי ו תני וקרוב

¹¹⁶ ראה להלן.

¹¹⁷ השווה מור=מר, בספרות הגאונים, וכבר אצל לויאס, אוצר, עמ' ג: "אות הו משמשת לפעמים לציין את תנועת הקמץ, כגון מור... תנוי" (לדו־תנועה, ראה להלן); אפשטיין, *Festschrift A. Schwarz*, 1917 p. 321; ועי' בויארין, פתח וקמץ, עמ' 153; אפשטיין, *REJ* 74 (1922) pp. 50-51.

¹¹⁸ המלה "הא" + המלה העברית "ירד". היות וכתיב זה מקשה על הקורא, נוקד, וכן נתלתה א' לאחר ה'.

¹¹⁸* עי' דק"ס עמ' 247 אות ה'. השוה "אומאי מומינא לך" = השבע נשבעתי לך, י"ג אפשטיין *REJ* 73 (1921), p. 32; ואולי כבפסחים קי סע"א.

¹¹⁹ ומכאן סיוע לומר שהפתח הרגיל נחשב תנועה ארוכה, כפי שבאמת הוא עומד גם במעמד קמץ היסטורי, ולכן לא נחשב פתח ראוי להיכתב לפני דגש.

¹²⁰ על סימן המורכב מפתח ושוא לפני דגש, המשמש אף כחטף פתח, השווה ייבין, עמ' 49, 51, 53.

¹²¹ פעם (בהקשר ע ב ר י !): "אמר דבי רבי ינאי ראשה שמתה מחמת אויר" (עז ע"א), וכ"ה גירסה זו בכ"י ג' (עי' להלן).

¹²² עי' מורג, מחקר, עמ' 63; הג"ל, ארמית תימן, עמ' 122. *Brockelmann, Syr. Gram.* §45 *Nöldeke Syr. Gram.* §49 ¹²³ 85, הע' 75; בויארין, פתח וקמץ, עמ' 152.

¹²⁴ "איגלאי מילתא דהיא שעתא שיכרא הוה קא שאתי" (פא ע"ב). ונראה שמפרש שהאהלויי הם ששתו באותה שעה, ולכן פשיעה היא! (עי' רש"י ד"ה עד דאתא, ורגילה "הוה" גם לרבים).

פריטון ודורשן" (עמ' 404), ב" אחת, הכתיב הא"י המקובל לדו-תנועה זו. ואילו במהד' בובר (=כ"י צפת) "דהוי קרוי ותנוי" וכו'. וכן בויקרא רבא מהד' מרגליות: "קריי ותנוי" (עמ' תרצ), ואילו בכתב-יד פ' שם: "קרוי ותנוי" ¹²⁵, וכן בשה"ש רבה "קראוי ותנוי" (ג, ו). ובשינויי הגירסאות למדרשים האלה, ובמקבילות: קראי ותנאי, קריי ותנוי, קראוי ותנאי, קריין ותנאי ¹²⁶. השוה בלשון ארץ-ישראל "אית תנוי תני" ¹²⁷=יש תנאים שונים, ועוד ¹²⁸. והנה כתיב זה לדו-תנועה ay ¹²⁹ נמצא אף בפעלי ל"י בינוני כנידון: "מילין דכל עמא מודויי בהון" (יר' שבת פ"א ה"א, יג ע"א), ורבות כיו"ב בירושלמי ¹³⁰. ומכאן קיום הקמץ ומבטאו בצורות הרשומות לעיל, אף שהוא מנוגד לנטייה הפוניטית הטבעית. ושוב, מצאנו קו משותף בין לשון הגאונים המשתקף מ"י זה ¹³¹ עם לשון א"י!

אישור מעניין לתפיסה הנ"ל יוצא מניקוד התיבות: מבקנן מכלנן, פעלי ל"י בבינוני רבים, עם כינוי חבור. צורה זו דומה לצורה "בענן" שבה"פ, ובכתבי הגאונים (ואף בכ"י שלפנינו). כבר הוצע (ובניקוד שבכאן הוכח), שאין לפתור צורה זו ככתיב חסר במקום "בעינן" ¹³², שהרי גם בלי הכינוי החבור, מצאנו את הכתיב "קרן", "בען", וכיו"ב, הן בארמית המערבית והן בארמית הבבלית ובלשון הגאונים, במקום קרין, בעין, וכו' ¹³³. "בענן" נובעת מצורף הכינוי -נן לצורה

125 וכן בערוך השלם, ע' פייט: "קרוי ותנוי", אבל בדפוס רומי (?) : "קריי ותנוי".

126 ראה מהדורות מגדלבוים ומרגליות הנ"ל.

127 ירושלמי מעשרות מו ע"ג, ורבות כיו"ב בירושלמי [ראה עתה מ' קוסובסקי, אוצר לשון הירושלמי א, עמ' 418 וא'], וראה דלמן עמ' 161. ועי' דוגמאות נוספות שם, עמ' 90–91, ואין ספק שבעיצורים מסויימים הנטייה גוברת יותר בגלל קירבה פוניטית, כגון אותיות בומ"ף.

128 כמובן, בירור נוסף ע"פ מקורות מנוקדים עשוי להבהיר צורות אלה. גם המלה תנאי במובן מה שהתנו הצדדים ביניהם כתובה תנוי בכתבי הגאונים, ועוד. כן כתובה היא (באופן בלעדי) בסורית, ושם יוצא מן הניקוד שה' עיצורית היא, ואין דו-תנועה.

129 ע' אפשטיין, מבוא לפיה"ג, עמ' 149, ושם: "בנוי"=בנאי. ועי' הרכבי, עמ' 125 הע' ג: בדוי=בדאי. [בהגהה: וכעת ראיתי שדן מו"ר בתופעה הזאת, תוספתא כפשוטה א, 224].

130 דלמן רשם צורה זו ע"פ יר' ב"מ, אבל ראה בה שיבוש ותגייתה (עמ' 351). כמובן, בדיקה מקיפה של כל קטעי הגניזה לירושלמי (עי' זוסמן, גניזה, עמ' 29–31) עשויה לברר משהו בזמנה והיקף שימשה של צורה זו, כפי שמעיר מ' סוקולוף. לעת עתה רצוני להצביע על שרי"ר, עמ' 78: "חברייא בעיי", ע' קמוצה.

131 ושרידים במסורת התימנית! עי' מורג, ארמית תימן, עמ' 127 הע' 31.

132 כפי שרצה קוטשר לומר, מחקר בבליית עמ' 165=מחקרים עמ' רמג; הרכבי ציין כמה פעמים שבאה בענן במקום בעינן, ואולי ראה בענן כטעות, שכמה פעמים תיקן בפנים, וציינה בהערות בלבד (עמ' 35, 91, 109, 117, 129); לויאס ציין השמטת התנועה (עמ' 184). ועי' מורג, מחקר, עמ' 74. הע' 71. לקשר בין הצורות, עי' ד' בויארין, מבוא לתרגום אוגקלוס לתורה, כ"י ביהמ"ד לרבנים, ירושלים, תשל"ו, עמ' iv; הג"ל, לשוננו מ, עמ' 176.

133 ע' דלמן, עמ' 90, אות c, עמ' 91 אות f, ועמ' 350; לויאס, עמ' 184, א"ש רוזנטל, ספר תנך ילון, עמ' 291, הע' 22; Sh. Morag, *Studies in Egyptology* and *Linguistics*... Polotsky, pp. 128–129; מורג, מחקר, עמ' 68–69; מרדכי בן-אשר, לשוננו לה (תשל"א), עמ' 31; א' טל, לשון תרגום לנביאים, תל-אביב, תשל"ה, עמ' 71 הע' 1.

133 או לצורה השלמה עם נ', שהיא, כפי שמעיר לי ד' בויארין, אחת האפשרויות בניבים

היסודית "בע- שב" בעו" 183*. בכ"י שלנו, כשרוב רובם של מקרי קמץ היסטורי נעשו פתח, ברור שקמץ שבכאן מעיד על מבטאם, בצורות האלה: מעין $\hat{a}$ ומבטא זה מוסבר יפה על פי צורות היסוד "קאני" (המקיים $o/\hat{a}$ הא"י בדו־תנועה), כשהתנועה נשארת גם לאחר ביטול הדו־תנועה $\hat{a}y$. והנה, בכתב־ידנו הודמן אישור נוסף למבטא הזה, הפעם לא בניקוד, אלא בכתיב: "והא קא חוונן" (C), ב"מ עא ע"א) 184.

עבר, גוף ראשון, יחיד. ראוי להזכיר חשיבותו של הניקוד שלפנינו זכני וכיו"ב. י קוטשר הקדיש דיון ארוך להבהרת הניקוד של הארמית הבבלית

האחרים. במסורת הקריאה של בני תימן, הת' רפויה, עי' ש' מורג, 'הארמית הבבלית במסורת בני תימן: הפעל השלם', ספר חנוך ילון, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 192. ועי' דקדוקו הסורי של נלדקה, סעיף 64.

134 ה' גדולה וברורה. וסביר שזו מתאימה לזו, כלומר, ניקודה חזונו, ולא נצריך להניח שנודמנו צורות שונות, ועי' הע' 112. ואדרבה אם נשקול האפשרות שניקודה חזונו כעין צורת הבינוני רבים בני כינוי "מיקוד" ועוד בה"פ (עי' מורג, מחקר, עמ' 68, ועמ' 69 הע' 43), היא הנותנת, ומן הניקוד בקמץ שלפנינו, קרוב לנקד אותה צורה של הבינוני הבאה עם ו' בחולם דוקא. ואין ניקוד ה"פ ראייה, כפי שנראה להלן. ובצדק הקפיד מורג לכנותן, "צורות הרבים של הבינוני שסימון וי"י" (שם, עמ' 67 ואי'), ולא להכריע שוי"י זו הגויה כשורק, שהרי הדעה המקובלת היא שוי"י זו באה בהשפעת סופית ו' שבזמן העבר, דוקא מפעלי ל"י (שד"ל, עמ' 95—96; רונברג, עמ' 50, לוי, REJ I, 1880, p. 221; מרגוליס, סי' 31, עמ' 40, הע' a; מורג, כנ"ל, עמ' 68, 70). ועיקרה של אותה ו' כידוע דו־תנועה au, וכפי שהיא מנוקדת בכ"י זה שלפנינו (ראה הע' 91). ומתוך תפיסה זו כתב רונברג (עמ' 50) על בינוני רבים עם ו' בפעלי ל"י: Der Plural hat meist die verbale Endung au ואם לא נתקיימה דו־תנועה ממש כאן, דרכה להיות חולם ולא שורק. ובאמת, כך ניקד שד"ל בחלק מצורות אלה: מצלו, מודו להו, ועוד, אלא שחלקם ניקד בשורק. וכן ניקד לויאס בחולם (עמ' 184, עיי"ש). ולפי זאת אין ניקוד ה"פ ובני תימן ראייה, שהרי שם אף ו' בפעלי ל"י עבר כמעט תמיד בשורק (מורג, לתורת ההגה, עמ' 81—83), כפי שיש בדרך כלל נטייה להמיר חולם בשורק (עי' מ' מורשת, בתוך: מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת גן, תש"ם, עמ' 127 והע' 10). יוצא שלפי הדעה המקובלת סבירות לומר שצורות מעין "קא קרו" בעיקרן קרובות יותר לחולם מאשר לשורק. וכעת שמצאנו במסורת שלפנינו קמץ בדו־תנועה של בינוני רבים, ואף בצורה עם כינוי חבור, ובלי דו־תנועה (מכלנן), נוספה אפשרות אחת לו' שבצורה הנ"ל, שבאה לא בהשפעת זמן עבר, אלא לשקף o שהגו בצורה זו עצמה ע"י פירוק דו־תנועה $\hat{a}y$. ואף מצאנו ראייה אחת מתוך ניקוד לנקד אותה ו' בחולם: בקונטרסים מספר המצות לענו, הוצ' רש"י שכטר, עמ' 15 שו' 13: "דכל אימת דמימנו בעי למיתן פורקן גפשי". הנקודתים חולם של ניקוד בבלי הן, וכאילו הכוונה מעין קרי וכתוב — קרי באעו. ברם הנה בכתב־היד (T-S 16.359—365) ברור מאוד שכתוב באעו, בו', אלא שו' זו נכנסת לרגלה של אות ע', וקל מאד לקרוא י' (כפי שעשה שכטר בטעות). וכדי להימנע מטעות זו, ניקד, להראות שו' היא, וניקד בחולם, ולא בשורק! (ואין ה' כתובה בצפיפות לתיבה שאחריה).

מכאן שמסתבר לנקד חזונו, והקרוב הוא שלא להרבות בצורות, אלא לראות בה כצורת מכלנן ממש. אפשרטין רצה לנקד מצלונן (הערות, עמ' 234); בעונו (דקדוק, עמ' 98, הע' 226). אבל יתכן שאף לצורה זו עם כינוי חבור יש לנו שריד בניקוד חולם בספר ענו מהדורת הרכבי (ליקוטי קדמוניות ב, עמ' 39): "מצלנן", ובהערות: "כן בכ"י עם החולם מנוקד הבבלי" (עי' אפשרטין, הערות, עמ' 234 הע' 4, בשאר הצורות כיו"ב אין ניקוד (קרונו), וכאן ניקד בגלל הכתיב החסר).

לצורה זו, בו ניסה להכריע בין הניקוד הנ"ל לניקוד אחר (ע' הפעל שוואית). הוא צידד לטובת הניקוד בע' הפעל פתוחה ע"פ שיקולי גזרה שווה מכיוונים שונים, ותלה את ההכרעה במציאת צורה זו מנוקדת בכ"י של הארמית הבבלית, כפי שמצאנו כעת כאן¹³⁵.

עבר, גוף ראשון, רבים. גם פרט זה בתצורת הפועל ראוי לעיון. קוטשר פקפק בסופית -נן שרשם אפשטיין. "אין דוגמה ל-נן זולתי אתה, סברנן; אך גם בה גורס ה' "סברנין"... לא גותרה... אלא דוגמה מפוקפקת ל-נן"¹³⁶. הקשרה וניקודה של הצורה לפנינו מבהירים שזמן עבר הוא: "כיון דאמרת לן בארבעה טרחנן ועבדנן עיבדתא שפירתא" (A, ב"מ עו ע"א), רע' ההמשך, אף שכה"י דפוסים: טרחנן ועבדינן¹³⁷.

מ י י מ ר

בכ"י שלנו נקוד במילת שאלה זו "מי". כבר ראינו לעיל, שמילת השאלה בארמית מנוקדת מי בכ"י זה, וניקוד זה מראה על מוצאה מתיבת "מאי" (ראה הע' 104). ואולם, אין שום סתירה לכך מן הניקוד "מי".

בדרך כלל קשה היה בעיני החוקרים ליישב מוצאו ומכאן משמעותו, של הביטוי "מי יימר". רוזנברג רצה לראות בו את מילת השאלה הארמית הרגילה, ותרגם "sagt er denn?"¹³⁸. אפשטיין כתב בדקדוקו: "מי יימר (מה יאמר, מה מוכיח)"¹³⁹ ולהלן בין הפעלים בארמית בבלי: "??מר, רגיל "מי יימר ד"י"¹⁴⁰. ואם תאמר בכיוון אחר שיש כאן שם הגוף לשאלה, היה צריך להיות "מאן נימא"! מצטרפות כאן שלש בעיות: א: מהו תיבת "מי"? ב: למה "תחילית בפעל של הארמית הבבלית? החוקרים התייחסו לתחילית זו וכיו"ב בבבלי כשרידים אנכ" רוניסטיים מקריים¹⁴¹. ברם כבר הוסבר שאפשר לסווגם לסוגים מסויימים: הפעלים הבאים ב' תחילית בבבלי אינם באים ברצפים של ארמית בבלי רגילה, אלא בהקשרים פורמליים מיוחדים (תפלה, פיוט, הצהרות וכיו"ב) בהם משמשת הלשון הספרותית¹⁴², ושוב אין לנו הסבר לצורה "יימר" בהקשרים בהם היא מופיעה. ג: למה קיימת אות ר' כאן, הרי כרגיל בדפוסים וכ"י, עתיד של אמר כתוב בא' במקום ר'?

הפתרון לאלה בכ"י שלפנינו. הניקוד הנ"ל (עם הקשרו) כן הוא: "מי יאמר דמזבגיליה גיהליה" (E, דף 38 א); בדפוסים: "מי יימר דמזבגני ליה גיהליה"

135 מחקר, עמ' 163–165=מחקרים, עמ' רמא–רמג, ועי' מחקרים, עמ' 121. והשוה לויאס, עמ' 131.

136 מחקר, עמ' 165=מחקרים, עמ' רמג. השו' א' טל (כנ"ל בהע' 133), עמ' 74, 77.
137 קוטשר אף ציין שם דוגמאות של -נן מה"פ, אבל הסתפק, "אך אפשר שאין זה אלא כתיב חסר". אולם, ראייתו לאפשרות של כתיב חסר מתיבת "בענן" היתה, וכבר ראינו לעיל שניקוד כ"י ג¹ מוכיח שאין לראות תנועת י באותה תיבת, ואין הכתיב חסר י.

138 עמ' 265.

139 עמ' 28.

140 שם, עמ' 63.

141 עי' קוטשר, מחקרים, עמ' 104.

142 במאמרי שלש הערות, עמ' 58–62.

(עג ע"ב). הביטוי הינו עברית טהורה, הן לגבי תיבת מי, הן לגבי צורת הפעל, והוא מושאל כמונת טכני במר"מ ארמי. ואם כי סיגל לעצמו במשך הדורות תכונות ארמיות¹⁴³, עיקר תכונותיו העבריות נשארות בעינן, ואין לפותרן ע"פ הארמית כלל.

אוצר מלים

אשר לשמירת צורתה של מלה, הנה "כי דקורי דהרפנאי" שבנדפס ב"מ פד ע"א מופיע בקטע: "כרקודי הרפנאי" (D, 75 ב). הד' והר' נבדלות באופן ברור, שבכ"י זה יש צורה מיוחדת לד' (ובנדפס ועוד בתחלפו האותיות). רקודא במובן חבית מופיעה בה"פ¹⁴⁴, ואינה בנוסח הנדפס (לפי הקונקורדנציה, ועי' ערה"ש ע' רקד, השלישי)¹⁴⁵.

גירסאות

דיוננו לגירסאות גופן יבוא במקום אחר. בכה"י יש לשונות פירוש שאינם בנוסחים אחרים: "ר' שמעון בן אלעזר אומר השוכר את התמור לרכב עליה ומתה או נשטיתה תייב להעמיד לו תמור ולא קשיא אנגריא על אנגריא אילא הבריקה על הבריקה קשיא" (D, 69 ב, עט ע"א)¹⁴⁶; "היכי דאמי או דקא משתרשי ליה אגר בחמשה והשתא משכת בתלתה, אמאי אית ליה תרעימת ואו דלא קא משתרשי ליה ולא יהבי ליה אילא בחמשה אגריה דמאי דיהיב ליה" (D, 69 ב; עט ע"א)¹⁴⁷. על גירסה עתיקה ומעניינת שנשארה בפנים של כ"י ג' בלבד, הערתי במקום אחר. כבר בהערת הגליון, נעקרה אותה גירסה ע"י סימני אותיות, והגהות אחרות, המורים להיפוך הסדר¹⁴⁸.

143 כתיב הפעל בדפוסים, או הצורה "מאן יימא" שציין אפשטיין, דקדוק, עמ' 65.

144 עמ' עו והע' ד.

145 ולפי זה יש משמעות כפולה בדיבור של אותו חכם מפולפל ומבדח בסיפור הידוע: "א"ל בר קפרא לברתיה דרבי, למחר שתינא חמרא בריקודא (ר"ן: ברקודא) דאבוק...". (נדרים נא ע"א).

146 לעצם טיב לשון הפירוש, ויחסו לנוסח ג', בחיבורי על פרק השוכר את תאומנין.

147 עי' דק"ס עמ' 222, הע' ש, וראה לעיל הע' 146.

148 מאמרי, לישנא אחרינא, עמ' 27; תרביץ מח (תשל"ט), עמ' 373.

כ"י ג²

ג² — 3 דפים

דף 94=1 (2) T-S F₁ — ב"מ סט ע"א וע"ב.

3—2 (מחברים) T-S F₈. 64=

2 — ב"מ עז ע"ב — עז ע"א

3 — פ ע"א

נייר עבה. גודל העמוד 15×20 ס"מ, שטח כתוב 11×15 ס"מ. כ"י התלמד מהווה שימוש משני של הנייר, שהיה כתוב מקודם אותיות ערביות גדולות, וברוחים גדולים. הנייר המקורי היה גדול לפחות פי שנים מן הנוכחי, ונחתך לאורכו לצורך הכנת כה"י. ואמנם דף 1 — 2, המרוחקים במיקומם בכה"י, היו כנראה, מלכתחילה, גליון אחד גדול שנחתך באמצע כתיבה ערבית, וכשתקרבם זה לזה, נעשית כתיבה זו לאחת בידיך. הערבית היתה כתובה כנראה בצד אחד בלבד. הסופר שבא להעתיק את המסכת כתב בצד הפנוי, וגם בצד הכתוב בתוך הרווחים שבין הכתיבה הערבית, ובכיוון המאונך לאותה כתיבה. וסביר שבאמת היה הגליון המקורי גדול פי כמה, ונחתך הן לאורכו והן לרחבו.¹

הכתיבה הערבית שבתעודה המקורית שייכת לתקופות האיובית-ממלוכית, היא דומה לכתיבה מתוארכת מתחילת המאה הי"ג. תעודה רשמית זו, במקורה בממדים גדולים, היתה כנראה בקשה משפטית (פטיציה), עם תשובה של החזיר או האמיר. מראיתה הכללית דומה לתעודות הרשמיות שממצרים, ובמיוחד בולטות התכונות של הכתיבה המהירה, המחסרת ניקוד דיאקריטי, ומחברת אותיות שלא כנהוג בכתיבה הערבית.² כתיבה מזרחית בינונית. מספר השורות נע בין 14 ל-19. מילוי שורה נעשה ע"י אותיות מן השורה הבאה, או סימנים (כקווים אלכסוניים). פעם נכתבה מלה, שהיתה עלולה לחרוג מן העמוד, חצייה בשורה, וחצייה ממשיך למעלה. אבל עפ"ר נכתבת המלה כולה מעל השורה, באלכסון כלפי מטה, כמקובל במזרח.³ במקומות שלפנינו בדפוסים משנה שלמה (עז ע"א, פ ע"א) אף בכה"י משנה שלמה⁴, בציון "מתני'", ואת"כ תיבת 'גמ'⁵. בנוסף לכך, יש פסקאות מקצרות מן המשנה, עתים במלת מתני', ובלי תיבת 'גמ'.

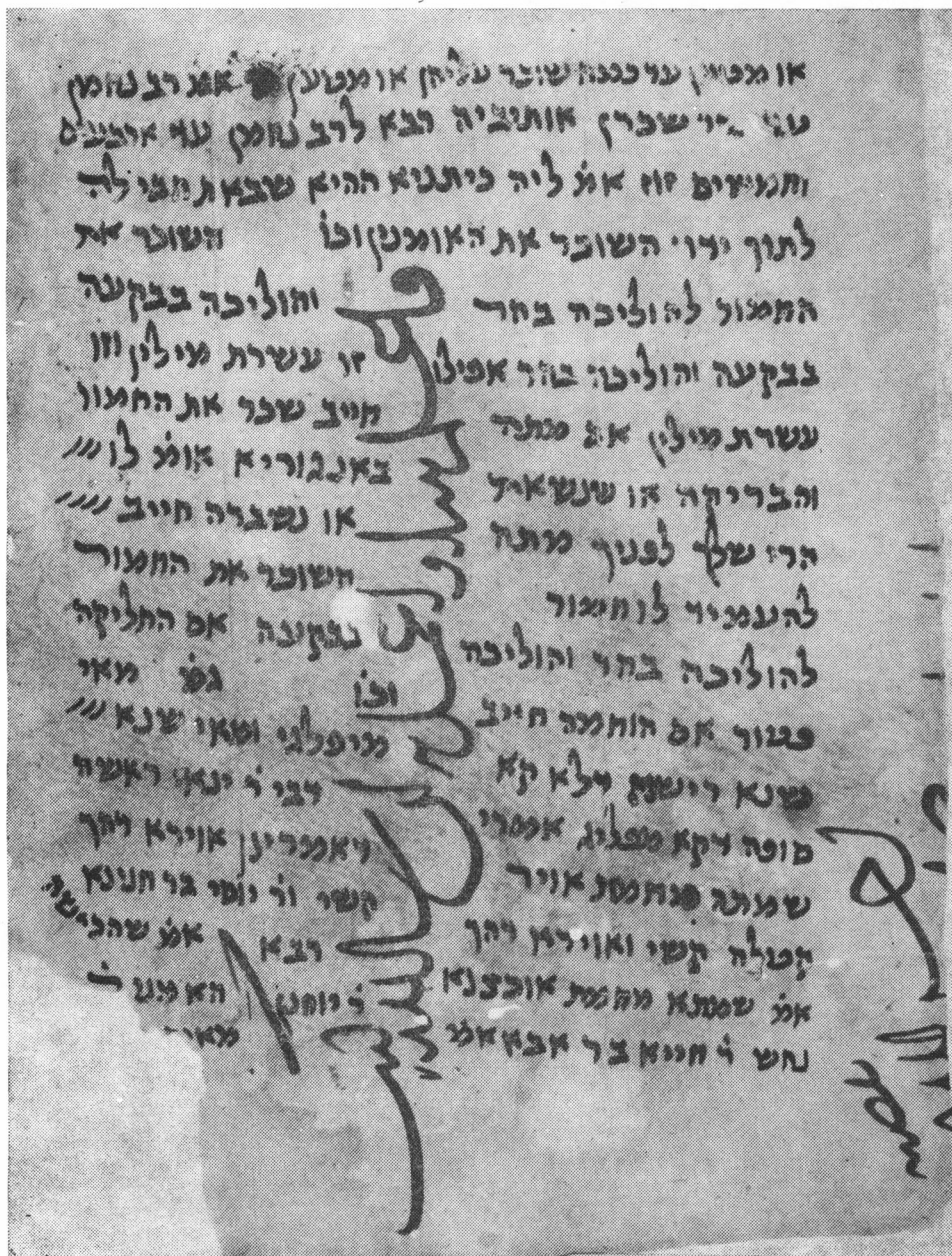
1 כתופעה שתוארה בפלימפטסטים, שנחתך הנייר, ונרשם הכתב החדש במאונך למקור, ע"י M. Sokoloff and J. Yahalom, 'Christian Palimpsests from the Cairo Geniza', *Révue d'Histoire des Textes* 8 (1978), p. 112.

2 ראה S. M. Stern, "Petitions from the Mamluk Period", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 29 (1966); *ibid.* ed., *Documents from Islamic Chancelleries*, Oxford, 1965. תודתי וברכתי לפרופ' מ"י קיסטר על זיהוי התעודה, ותכונותיה ועזרתו האדיבה, וכן לפרופ' מרים אילון על תיארוך הכתב, תודה וברכה.

3 בית"אריה, קודקולוגיה, עמ' 103.

4 בדף עז ע"א רק בסוף מקצרת קצת ע"י "וכו", והוא קיצור שמבין הלומד להשלים מעצמו.

5 ע"י לעיל הע' 10.

כתיבים אחדים ככתיבי הגאונים של ג' לעיל. לדוגמא: כואתיה, דאמו; כיתניא (=כי תניא); לישנא (=לשנה, עברית! בדף סט ע"א, וכיו"ב בה"פ⁶); רישה, סופה, גופה.

כ"י ג³

ג³=T-S F9. 162, ב"מ עו ע"ב — פ ע"ב.

2 דפים מקלף המחברים בגליון אחד. הטקסט רצוף, והיה זה איפוא הגליון הפנימי של הקונטרס. קשה להבחין, אבל דומה שצד השיער מבחוץ (1 א, 2 ב) וצד הבשר מבפנים (1 ב, 2 א)¹. שני טורים לעמוד. הקטע לקוי וחסר בחלקו העליון. מידותיו כיום בערך 27×27 ס"מ. בחישוב כמות הטקסט החסר בראשי העמודות, היו בכ"י המקורי בערך 38—40 שורות ומידותיו 27×36 ס"מ העמוד, כ"י גדול ומהודר. שרטוט בחרט. כתיבה בינונית ספרדית. תיבת "מתניה" באותיות מרובעות יותר גדולות. אותיות עודפות כתובות למעלה מן השורה, כרגיל בספרד². משנה שלמה במקומה, בתוך הפרק, בציון מתני', אבל אין ציון "גמ'". פסקאות קטנות במקומן, בלי שום ציון. בד"כ כתיב רגיל, בלי יסודות כתיב הגאונים שבכ"י ג'. לגירסה "פייסחין", עי' עמ' 47.

בכ"י ספרדי זה, מצאנו שריד לאותה שיטת סימנים שבכ"ק, אף הוא כ"י ספרדי (עי' עמ' 41—44) הסימן מופיע בגליון החיצוני ע"י משנה חדשה. אינו מעוטר בכתר, כי אם בנקודה אחת חזקה, שמעליה כשש נקודות בשורה מאונכת.

6 ור' הלכות גדולות ח"א, ירושלים תשל"ב, עמ' טו הע' 5, ועוד.

הערות ג³

1 עי' בית-אריה, קדקולוגיה, עמ' 41—42.

2 שם, עמ' 102.

MS Cambridge, University Library T-S F9. 162 (=ג³)
ראה בגליון הימני סימן: ס"ה

כ"י קרימונה

ק — כ"י קרימונה, הארכיון העירוני Archivio notarile, fragmenta codicum in ebraico n. 33, 35, 57, 58, 79, 80—85¹.

הדפים מכה"י	סימון הספרייה	מקביל לבי"מ
1	81	משנת פ"ג — לה ע"א
2	83	לה ע"א — לו ע"א
3	83	מ ע"ב — מג ע"א
4	81	מג ע"א — מד ע"א
5	79	מו ע"ב — מח ע"ב
6	85	מח ע"ב — נ ע"ב
7	84	נ ע"ב — נב ע"ב
8	80	נב ע"ב — נד ע"ב
9	80	נד ע"ב — נו ע"א
10	84	נו ע"א — נח ע"ב
11	85	נח ע"ב — ס ע"ב
12	79	ס ע"ב — סא ע"ב
13	82	סא ע"ב — סז ע"ב
14	82	עא ע"ב — עג ע"א
15	58	פ ע"ב — פב ע"ב
16	58	פד ע"ב — פה ע"ב
17	57	צ ע"ב — צב ע"א
18	33	צב ע"א — צג ע"ב
19	33	צו ע"א — צח ע"ב
20	57	צח ע"ב — קא ע"א
21	35	קו ע"א — קז ע"ב
22	35	קיא ע"א — קיג ע"א

22 הדפים מתוך כ"י גדול. הדפים שימשו עטיפות למסמכים², ועל הדפים חתימות בלועזית, ציורי סימני החותמים, שעווה של חותמת עם חוט, וכן ציוני השנים 1591, 1592, 1593, 1594, 1595, 1596. אחד החותמים היה הרושם notaio Picio Pietro Martire Cremona.

הדפים נמצאים, בוודאי, בארכיון מאז אותן שנים, ששימשו עטיפות בידי הרושמים. ואפשר לשער שכה"י הגיע לאיטליה במאה הקודמת בידי גולי ספרד, שלא זכו להמשיך ולהגות בו, והותרם בידי השלטונות.

סגנון הכתב דומה דמיון רב לכתב המיוחד שבכ"י מס' עבודה זרה, שהוציא לאור ר"ש אברמסון, כ"י ספרדי משנת נא=1290³. אולם ברור הדבר שלא נכתבו ע"י

1 במכון לתצלומי כתבי־יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, סרט מס' 34136. הודעה על הקטעים בכרסת המכון.

2 כפי שהועד בכרסת שבמכון (הע' 1).

3 ע"ש במבוא עמ' vii, ועל קירבתו לגירסת הגאונים ור"ח בעמ' xxv—xxvii. מ' בית אריה מכנה את הכתב הזה תנייני לבינוני, והיה רווח בספרד מסוף המאה הי"ג עד אמצע המאה הט"ו, וכן במארוקו (ראה דבריו בתוך עלי-ספר ה, תשל"ח, עמ' 56, הע' 8). וראוי להשוות כתב ידו של הרמב"ם בתשובותיו לכתב זה, כגון T-S 12.192. וע' הע' 10.

MS Cremona, Archivio Notarile, frag. cod. ebr. 33 (כ"י ק' =)

סופר אחד, שהרי קיימים הבדלים דקים אישיים בין שני הכתבים⁴. ולא עוד אלא שאף נרמז לנו שם הסופר של כ"ק בסימון ע"י נקודות בראשי שורות: "אני יושפ" (דף 16 א) = אני יוסף⁵. ואילו בקולופון של כ"י ע"ז: "... וכתבתיה לעצמי אני שלמה בר' שאול"⁶. מכל מקום, עשוי הדמיון ללמדנו על קירבה במוצא כה"י, וכפי שמתאשר מדמיון גירסאות כ"ק עם כה"י הספרדי ל"ב"מ — כ"י המבורג. סגנון זה של כתיבה מופיע גם בקטע ארוך של תוספתא, שפורסם בפקסימיליה ע"י מו"ר הגר"ש ליברמן, בראש תוספתא נשים.

כה"י כתוב על גבי קלף. הניקוב לשרטוט נעשה כשהגליון מקופל, ומכאן נראים סימני הניקוב בגליונות הפנימיים של הדפים. לפחות במקום אחד ניתן להבחין גם בניקוב שבגליון החיצוני. השרטוט ע"י תרט. מצב זה מתאים לכתבי־יד ספרדיים בלבד, לפי התיאורים שנמסרו ע"י מ' בית-אריה⁷. ניקוב גם בגליונות הפנימיים היו בספרד ובאשכנז בלבד, להוציא המזרח, איטליה וביוניץ. בספרד היתה זו השיטה היחידה עד לרבע האחרון של המאה ה"ג. באשכנז היא מופיעה רק במחצית השנייה של המאה ה"ג, אבל בעפרון ולא בתרט. אם כן, לפי זה נכתב כ"ק בספרד. בכל עמוד שני טורים של 34 שורות. לפעמים תורגות המלים מן הקו השמאלי, ויש שאות אחת או שתיים תורגות וכתובות מעל לשורה (כמקובל במיוחד בספרד)⁸. מילוי שורה ריקה ע"י תארכת אותיות ככ' סופית ד', או כתיבת סימן הדומה לו' באלכסון⁹. בתצלומים לא יכולתי להבחין במלות או בסימנים לשמירת סדר הדפים או הקונטרסים, ואף דבר זה מאפיין כ"י ספרדיים קדומים¹⁰.

תיבות מיחודות נכתבו באותיות גדולות יותר, כגון: מתני', הדרן עלך, סליק פירקא, והתיבות שבתחילת פרק. פ' סופית מעוטרת בכתר של קוץ¹¹. מחזיקה ע"י נקודות שבתוך האותיות.

המשניות כתובות בראש הפרק (כגון במס' 81, משניות פ"ג, ואח"כ: "סליק פירקא", וכן פ"ד). לפני הסוגיות פיסקא קצרה, עם תיבת "מתני'", ויש שמקוצרת ע"י כ"ר". הסוגיא בלי הציון "גמ'", אלא שבפ"ט משנה שלמה בתוך הפרק, ומתחילה הסוגיא בתיבת "גמ'"¹².

הכתיב בכ"ק תקין ומדימון לצורות עתיקות, כגון "תרנגולין" ולא תרנגולין. ר' שמעון בן לקיש, ולא ר'יש לקיש, וכשרוצה לקצר: "רשב"ל". לתיבת אמר כתוב

- 4 קצה נ' סופית נוטה ימינה יותר בכ"ק, והוא הדין לנטייה כלשהי ימינה בסוף רגל שמאלית של ה'. בכ"י ע"ז נטייה שמאלה ברגלי אות מ'.
- 5 וכפי שצוין כבר בכרטסת המכון לתצלומי כתבי־יד.
- 6 ע"י במבוא לשם, עמ' vii.
- 7 קודיקולוגיה, עמ' 70, 84—85.
- 8 שם, עמ' 102.
- 9 ע"י, עמ' 87—88.
- 10 'Absence of any mean of keeping the order of the codex characterizes part of the early Sefaradic parchment manuscripts', Beit-Arié, *ibid.*, p. 51.
- 11 מ' בית-אריה משער שהכתב שבכ"י דידן שייך למחצית הראשונה של המאה ה"ד.
- 12 צורה המאפיינת אח"כ את אותיות הדפוס הספרדיות, ראה רח"ו דימטרובסקי, שרידי בבלי, מבוא, עמ' 33.
- 12 ע"י במבוא של ר'ש אברמסון למס' ע"ז כ"י, עמ' viii—xi; במבוא הנ"ל של רח"ו דימטרובסקי, פרק י'.

תמיד: "אמ". אולם בדרך כלל מסורת הכתיב היא כזאת שלפנינו בדפוסים, ואין בה אותם יסודות מובהקים של כתיב הגאונים שמצאנו בכ"י גי.
בבדיקת גירסאותיו, מתברר שמסורת הנוסח שביסוד כתב־היד מאוד קרובה לזו שבכ"י המבורג, כה"י הספרדי המובהק למסכת ב"מ. אולם יש בין גירסאותיו אף גירסאות אשכנזיות, שהוגהו בוודאי בגליונות אבותיו, וכפי שצויין בגליונות כי"ק ואף בכי"ה ובכ"י ע"ז¹³ בכמה מקומות "גר"ש", "גר"שי", עם הבאת גירסת רש"י, וכן הגהות אחרות כיו"ב. והרי דוגמא של גירסה כזאת:
ר ב א א מ ר א ת נ א ס ר ה ת ו ר ה ו א פ י ל ו ב א ע ל א מ ו (ב"מ צ"א ע"א).
ר ב א א' א ת נ . מ
ר ב א א מ' א ת נ . ה א ד"פ
ר ב א א מ ר א ת נ . ב
ר ב א א מ ר א ת נ . ו

ר ב א א' [א"נ¹⁴ תימ' רבנן אם בא לצאת ידי שמים א' ¹⁵ מידי דהוה אאתנן] א ת נ . ו

אמ' רבא בבא לצאת ידי שמים אתנן. ק
גירסה זו שבגליון כ"י ואטיקן א', אינה בגירסת שום כ"י אחר, אלא בכי"ק בלבד וכן מוכח מדברי הרבה ראשונים שלא היתה גירסה זו בספרים עתיקים שלפניהם¹⁶. גירסה זו שבכי"ק וגליון כ"י ו' מתאימה לפירוש שבדברי רש"י "שאינו כח לעשו בשתים אבל ידי שמים לא יצא עד שישלם", ומוכח משם שהוא פירוש ולא גירסה, וכן מביא שם פירוש אחר בשם "כך שמעתי מפי מורי הזקן", שלא ייתכן לפי גירסת כי"ק. וכן מפירושים אחרים שאצל הראשונים ברור שלא גרסו כגיר' כי"ק, כגון שיטת ר"ת: "ורבינו יעקב פי' (יובספר הישר כתוב)" דאפי' בדיני אדם מחייב... (ס' ההשלמה ב"מ פ"ז אות ג, והמוסגר שם לב"ק פ"ז אות ב)¹⁷. כפירוש רש"י בבא לצאת ידי שמיים פירשו גם מפרשים אחרים, לאחר

13 ע' במבוא לשם עמ' xxv, xxviii.

14 בתצלום לא ברור אם כך כתוב, או כסגנון הרגיל: אפי'.

15 סימן זה, העומד בסוף שורה, אינו ברור, ואולי הוא מילוי השורה בלבד. בדק"ס רשם: "קאמר" (עמ' 270 אות ה).

16 בדברי הראשונים שראיתי, שהביאו דברי הגמ', כולם גורסים כגיר' הראשונה: רש"י, תוס' ר"פ, ראב"ד בשטמ"ק, רמב"ן, ריטב"א, ר"ן, רשב"א (שטמ"ק), או"ז, ס' ההשלמה, ומיוחס לריטב"א, ועי' להלן.

17 במהדורת ר"י לובצקי, עי' בהערותיו, אלא שאין לומר שר"ת גרס כן בגמ' מפורש. מ"מ ברור שלא הכיר את גירסת כי"ק. אותו פירוש של ר"ת, שהוא חייב מדינא ב"כל דבר שמקבל עליו לתת מעצמו". מובא אף במאירי בשם חכמי הצרפתים (במהדורות שלזינגר, ב"ק עמ' 214 וב"מ עמ' 334). ובהע' לב"ק כתב "... בס' הישר לא מצאתי", ובאמת בס' הישר שלפנינו פירוש אחר בנידון: "אתנן אסרה תורה, והכי גמי גבי ארבעת קבין לפרה, דכיון דאיתנהו בעין, כאילו ברשות בעל הפרה איתנהו" (סי' תריא), ואולי חזר בו (ולענייננו גם הפירוש בס' הישר אינו אפשרי לגיר' כי"ק). ובכ"י פרוכנסלי (שעומד לצאת לאור בס"ד) מצאתי לשון המתאים לגירסת רבותינו בספר הישר, ומפאת סגנונו אפשר שהוא משם: "[אתנן א]סרה תורה אפילו בא על אמא ואלו אתי לדינא קמן אמרי' ליה זיל שלים [ ] כי אמרי'".

דיונים ארוכים, ובסגנונות שונים, וברור שפירוש הוא אצל כולם ולא גרסו כן: "לצאת ידי תובתך" (ראב"ד, שטמ"ק); "אין אתה יוצא מידי עבירה" (רשב"א שם); "לשלם בדיני שמים" (שו"ת רשב"א ח"א סי' שב); "ומשלם בידי שמים" (ריטב"א). יתכן שפירוש זה הוגה בספרים כבר לפני אחדים מבעלי התוספות, הרי דיבור התוס' לפנינו מתחיל "בבא לצאת ידי שמים", ובתוס' הרא"ש: "רבא אמר בבא לצאת ידי שמים", ומכך גם בכ"ק.

בכ"י הערות גליון בידיים שונות.

תופעה מעניינת ביותר בכ"י שלפנינו היא שיטת מיספור רץ המלוות את נוסח הגמרא. המיספור מתבצע באותיות הנכתבות בגליון, ומעליהן עיטור בצורת כתר (ופעם כתר על גבי כתר) המיועד למשוך את תשומת לבו של הקורא, ולהבדיל בין אותיות אלה לבין הערות אחרות שבגליון¹⁸. לציונים אלה אין מקום קבוע בדף, והם נכתבים לעתים בגליון החיצוני, לעתים בגליון הפנימי, פעמים בעמוד א' של כה"י ופעמים בעמוד ב'. לתופעה הגידונה נודעת איפוא תשיבות רבה, לגבי תולדות חלוקת נוסח התלמוד ליחידות ממוספרות.

מן המפורסמות שמיספור הדפים¹⁹ שהונהג בש"ס דפוס ויניציה, מוחזק מהדפוסו ואילך כשיטת התלוקה העיקרית. בדפוס ב"מ שלפניו, ששרדו, אין מיספור לדפים²⁰. המתבררים מתקופת הראשונים אינם מזכירים את סוגיות התלמוד לפי שיטת מיספור כלשהי אלא ע"פ שם הפרק או מספרו, או שם אחר שהם ייחסו לסוגיא או לפיסקא ממנה²¹. לגבי הסימנים שלפנינו, יש לברר אם הם קובעים יחידות כמותיות של נוסח התלמוד, לפי מדידה כלשהי, כגון העברה ממספרי דפים בדפוס או בכ"י אחר²², או שבאים הם בראשי עניינים חדשים, ומקומם

אין מת ומשלם הגי מלי נוקין דמחייבי ליה בי דינא אבל הכי [ג]בי אתנן שהוא חייב את עצמו ליתן לה אתנן והוא יודע שהוא חייב מיתה [ת]ייב, הכא נמי גבי פרה שחייב עצמו להאכילה יחייבוהו ב"ד לשלם ד' קב[ין] לפרה".

18 ונמצא הכותב, בדרך שלו, "קושר כתרים לאותיות" (מנחות כט ע"ב). הדומים הסימנים בצורתם לסימני פרשיות בכתבייד מסויימים של מקרא, כפי שמעיר לי ידידי פרופ' מ' שמלצר.

19 ובחוגים מסויימים אף נקראו "עלים", כגון "בפרק הפועלים עלה פ"ח" (כסף משנה, הל' מעשר, ב, א); "בפרק הפועלים עלה פ"ט" (שם, ה, יא), ועוד.

20 אלא לקונטרסים ואחדים מדפיהם בלבד.

21 ע"י אפשטיין, מבוא לנר"ה, עמ' 912—913. המאירי ציין לסוגיות ע"פ מיספורו המיוחד של המשניות, כגון "בסוגית המשנה החמישית" (ב"מ, מה' שלזינגר, עמ' 327, וע' במבוא לפי' ר' יהונתן ב"ק, עמ' ז—ח). [מתחילה התכוונתי שלא לדון כאן בשיטה העתיקה של "מתיבא" היות ואין בידינו שיטת מיספור רצוף ממנה, אין שיעורה ומדידתה מתאימים לאילו שלפנינו, וגם לאור מרחק הזמנים קשה לומר שיש קשר כלשהו לשיטה שבכתבייד שלפנינו. לאור הערות כמה מן החברים שמקומה להזכר כאן אעפ"כ כאחת משיטות חלוקת התלמוד שנהגו בעבר, הנני לציין ספרות עליה: אפשטיין, מלגריה, עמ' 899; י' זוסמן, סוגיות בבליה לסדרים זרעים וטהרות, דיסרטציה, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 61—62, הע' 76 והספרות שצויינה שם; א"ש רוזנטל תרביץ מ (תשל"א), עמ' 193—196; י' גפני, ציון מג (תשל"ח), עמ' 28 הע' 76. וע' ש"ק מירסקי, חורב ב (תרצ"ה—תרצ"ו), עמ' 58].

22 השוה הציונים למספרי דפים בכ"י ע"ז, בצד שמאל של כל עמוד א, ע"י דברי ר"ש אברמסון במבוא לשם, עמ' אואא.

נקבע מתוך עיון בתוכן הפרק והפרדת תולדותיו. האפשרות השנייה, שהם סימנים רצופים למקומות הפסק, בלי קביעה של כמות הטקסט, נראית כפי שאנו מנמקים להלן:

מתוך עיון בתצלומים שבידי כעת זהיתי 19 כתרים²³. בשניים אין אותיות הסימן קריאות, ובאתודות הקריאה מסופקת. ניתן לבחון באופן קרוב לוודאי את הסימנים: מ', מ"א, מ"ג, נ"ה, נ"ט, ע"א, ע"ב, ע"ה, ע"ו, ע"ח, ע"ט, פ"ד, פ"ט. אם נניח שבמקור תופיעו כל הסימנים שברצף זה, היו איפוא, מסימן מ' עד ס' פ"ט 49 סימנים של נוסח התלמוד, המקבילים לרצף שבין דף מט ע"ב, 22 (=שורה 22 בדפוס וילנא) עד דף קיג ע"א, 11, כלומר, בממוצע דף ושליש דף של דפוס לכל סימן שבכ"י. יחס קרוב זה בין דפי דפוס לסימן מעורר את השאלה אם אין הסימנים שלנו מדידות כמות, על פי דפיו וסימניו של ספר אחר כלשהו שלפני בעל הסימנים, בין גמרא בלבד, בין גמ' ופירש"י, או אפילו גם עם תוספות (וכפי שראינו שבכ"י או בדפוסים קדומים סומנו מקומות הדפים של דפוס ויניציה). להלן סיכום הנתונים. נמסרים כאן — (1) מספר הדף מתוך 22 הדפים הנכתיים של כה"י, והעמוד. (2) הסימן שמתחת לכתר. (3) מקום הסימן בערך לפי דפי הגמרא. (4) מקום הסימן לפי מספרי העמודים והשורות של כ"י המבורג, מהדורה פקסימילית. (5) מקום הכתר בעמוד כה"י, אם בגליון ימיני (י') או שמאלי (ש'), ובאיזה שליש מגובה העמוד (1=עליון, וכו') (6) לשון התלמוד שע"י הכתר:

23 וייתכן מאד שיש יותר, שאין התצלומים כוללים תמיד את כל היקף הגליון. וכן לגבי אחדים הדיו חלש מאד וקשה לבחנו בתצלום.

(1) דף ועמוד בכ"י	(2) הסימן	(3) לפי דפי דפוס	(4) לפי כ"ה	(5) מקומ	(6) על דיו יש במזמא
א3	[ל"ג] ²⁴	מ ע"ב, 48	10/196	י' 1	פיסקא
ב3	[ל"ד] ²⁵	מב ע"א, 1	10/197	ש' 3	פיסקא
ב6	מ'	מט ע"ב, 22	35/206	י' 3	פיסקא
א7	מ"א	1 ע"ב, 34	2/208	י' 2	פיסקא
א8	[מ"ב]	נג ע"א, 25	23/210	ש' 2	אמצע ענף
א9	מ"ג	נה ע"ב, 28	7/213	ש' 3	מחיר
ב12	ע"ג ²⁶	סא ע"א, 20	14/220	ש' 2	תחילת מזמרא
א13	ד"ז ²⁷	סז ע"א, 19	20/225	ש' 1	פיסקא
ב13	נ"ה	סז ע"א, 11	22/226	ש' 1	תחילת מזמרא
א14	נ"ט	עב ע"א, 3	28/231	י' 3	תנו רבנן
ב14	ס	עג ע"א, 19	7/233	ש"פ 2	אמצע ענף
א17	ע"א	צא ע"ב, 11	29/257	ש' 2	פיסקא
א18	ע"ב	צב ע"ב, 29	16/259	י' 2	תא שמע
א19	ע"ה	צז ע"א, 52	16/265	י' 1	בעי רמל בר תמא
א20	ע"ז ²⁸	צח ע"ב, 28	10/267	י' 1	פיסקא
א20	ע"ח ²⁹	1 ע"א, 1	7/268	ש' 2	פיסקא
ב20	ע"ט	ק ע"ב, 21	14/269	ש' 3	פיסקא
	פ"ט ³⁰	ק ע"א, 11	5/285	י' 2	פיסקא
ב22	פ"ט	קיג ע"א, 11	5/285	ש' 1	פיסקא

24 אינו קריא בתצלום שלפני, ושיעורתי לפי הרשומים הוחלשים בתצלום.

25 כנ"ל.

26 המקראות ברורה למדי בתצלום, ונ"ל שהוא טעות סופר. ומכאן קצת ראיה שהטופר מעתיק את הסימנים מכ"י אחר, ושם נחתכו ב' ואת אחרת ונראה

27 לך כאות ע'.

28 בר במראה בתצלום, ואולי לא רצה לכתוב נ"ד, מחשש לשון קללה (בראשית ד', יב).

29 על גבי סימן ע"ז, מופיע קו ברזל יומר דהו, העשויה מן הו' אות ה'. אולם היות ולהלן סימן ע"ח (ראה הע' 29), בודא כאן צ"ל ע"ז.

30 קרוב לזוויא שרישומי כאן נכון, אבל רצוני לברר מן המקור, או מתצלום מקיף יותר.

31 סימן זה מופיע בדרך המחובר לדרך 22. שאת סיבו אנסה לברר מתצלום מקיף יותר או מן המקור.

בין הדפים בכ"י שלא רשמתי להם כתר יש דפים שגליונותיהם נראים בשלמות בתצלום, ואין שם כתר. כבר מעובדה זו והעובדה שישנם דפים שעליהם מופיעים שני כתרים, מוכח שאין כאן מדידה קבועה של הטקסט של הגמ', כפי שמתאשר גם מן ההשוואה לדפי כ"ה, שיש שני סימנים הסמוכים במספרם, וביניהם כעמוד אחד בלבד של כ"ה, ויש שביניהם כ-2 2/3 עמודים. גם אין לומר שהסימנים הרעתיקו מספר הכולל גם פרש"י ותוספות, כפי שמתברר מהשוואת דפי הדפוס, או לספר הכולל גמרא עם פירש"י, כפי שאפשר להראות מהשוואת כמזיות גמ' ופירש"י ליחידות שבין הסימנים (השוואתי ע"פ כ"י הכולל פירש"י בלבד, שכתובתו אחידה מבחינת הכמות).

שטח הסימן עם הכתר מכון כנגד שלש שורות של נוסח הגמ' בערך, וקשה לקבוע לאיזו תיבה בדיוק מוסב הסימן. וקרוב לומר שהוא מכון לשורה שמתחת למקום כתיבת האותיות של הסימן, שמתוך הנתה זו נמצא הסימן מכון עפ"ר כנגד פיסקאות המשנה, או מקומות הפסק אחרים, כרשום לעיל. בהתאם לכך, הסימן והכתה בדף 3א רשומים בגליון העליון מעל מקום השורה הראשונה, הפותחת בפיסקא: "מתני'", כלומר, הם בפינה העליונה והימנית של העמוד. הסימנים לא נכתבו ביחד עם כתיבת כה"י, שהרי יש ביניהם הבדלי דיו ועט. סגנון הכתיבה בסימנים דומה מאוד לזה שבכ"י, ובכל זאת יש ביניהם הבדלים בפרטים המעלים את הסבירות שהסימנים נכתבו ביד אחת³¹.

מן הדברים דלעיל עולה שהסימנים הועתקו מכ"י אחר. ייתכן שבמקור הוסבו הסימנים באופן ברור לתחילת פיסקא וכדומה, ומקום הסבתם טושטש במקצת ע"י ההעברה, כבסימנים שבר"ף ובמרדכי, המזהוים אף הם שיטה דומה של חלוקת הספר.

הרי לפנינו שיטה מספרית של חלוקת מסכת שלמה, הקודמת בוודאי בשנים רבות לצינוני הדפים של דפוס ויניציה. ואולי עוד יימצא הד לשיטה זו בכתבי-יד אחרים, או בדברי חכמים שצינונו לפיה מכל מקום, לעת עתה מצאנו שריד נוסף לשיטה זו במסכתין ובפרקיין. בכ"י ג' (ראה עליו לעיל), על יד המשנה השוכר את הפרה לתרוש בהר שבדף פ רע"א, כתוב בגליון: סה. המספר מתאים ממש למצופה מתוך כ"ה, בו גרשם סימן ס' לדף עג ע"א, וסימן ע"א לדף צה ע"ב. הרי שאין שיטת הרישום יחידאה לכ"י דידן, והיו לה מהלכים בין הסופרים בני ספרד.

31 האות א' בסימנים כתובה בסגנון המיוחד של א' שבכה"י, אלא שבכה"י כעין קוץ בראשה, ואינו בסימנים. וזב הפ' חזר למעלה בכ"י בלבד. הבדל גדול באות ט'.

ס"פ=כ"י סט. פלוריאן, XI.127. Stifbibliothek

שני דפי קלף, שרידים מכ"י גדול, המשמשים כיום דפי מגן לכ"י לעזוק, אחד בתחילתו (א) ואחד בסופו (ב). צוינו ברשימת לווינגרירות¹, והוזכרו אגב תיאור כה"י בקטלוג של טשרני². א=ב"מ סז ע"ב—סט ע"א (בתיסור). ב=עז ע"א—עז ע"ב (בתיסור).

שני טורים לכל עמוד. כיום 20 שורות בעמודה, ולפי כמות הטקסט התסר היו כ-40 שורות בעמוד, כלומר, הדפים נחתכו לתצייים, ובדינו החלקים העליונים בלבד. הדף כיום 21×29 ס"מ. רוחב הטור 11 ס"מ. ולפי החישוב היו ממדי הדף המקורי 35 ס"מ על 42 ס"מ! כ"י המקורי היה, איפוא, בממדים מוגומנטליים.

אותיות גדולות מרובעות. אף שאין הכתיבה בסגנון האשכנזי הידוע וממראה הכללי אינו נבדל בגדולות מכתובה ספרדית, ייתכן ויש בו פרטים קטנים המתקרבים לסגנון האשכנזי³. ועשוי להיחשב כפרוטו־אשכנזי (ואולי הוא מאחד מאזורי־הגבול של התחום האשכנזי⁴). אין המשניות כתובות בין סוגיא לסוגיא, כי אם פסקאות מהן. כתיב וגירסאות. א'—אמר, תמיד⁴. ל'—לית, תמיד. בדף עז ע"א, גירסת הדפוסים: "ואימרו פועלים", וכגון זאת בשאר נוסחים⁵. בכה"י: "ואימדי פועל", גירסה המוכיחה את גזרת המלה (אף בגירסה המקובלת) משרש מרד⁶.

להלן דוגמת גירסה המהווה מעין חוליה חסרה, ומאפשרת הסבר לגירסת שאר הנוסחים שלפנינו.

א. מהו דתימא מצו אמרי ליה כי מפיסינן אדעתא דטפת לן אאגרא (עז ע"א).

1 Die Hebraischen Handschriften in Österreich... Teil II B, von D. S. Loewinger und E. Roth, American Academy for Jewish Research, New York 1973, p. 99, No. 107.

2 A. Czerny, Die Handschriften der Stifbibliothek St. Florian, Linz 1871, p. 61. תודתי לפרופ' ריברגר מסט. פלוריאן על תשובותיו לשאלותי.

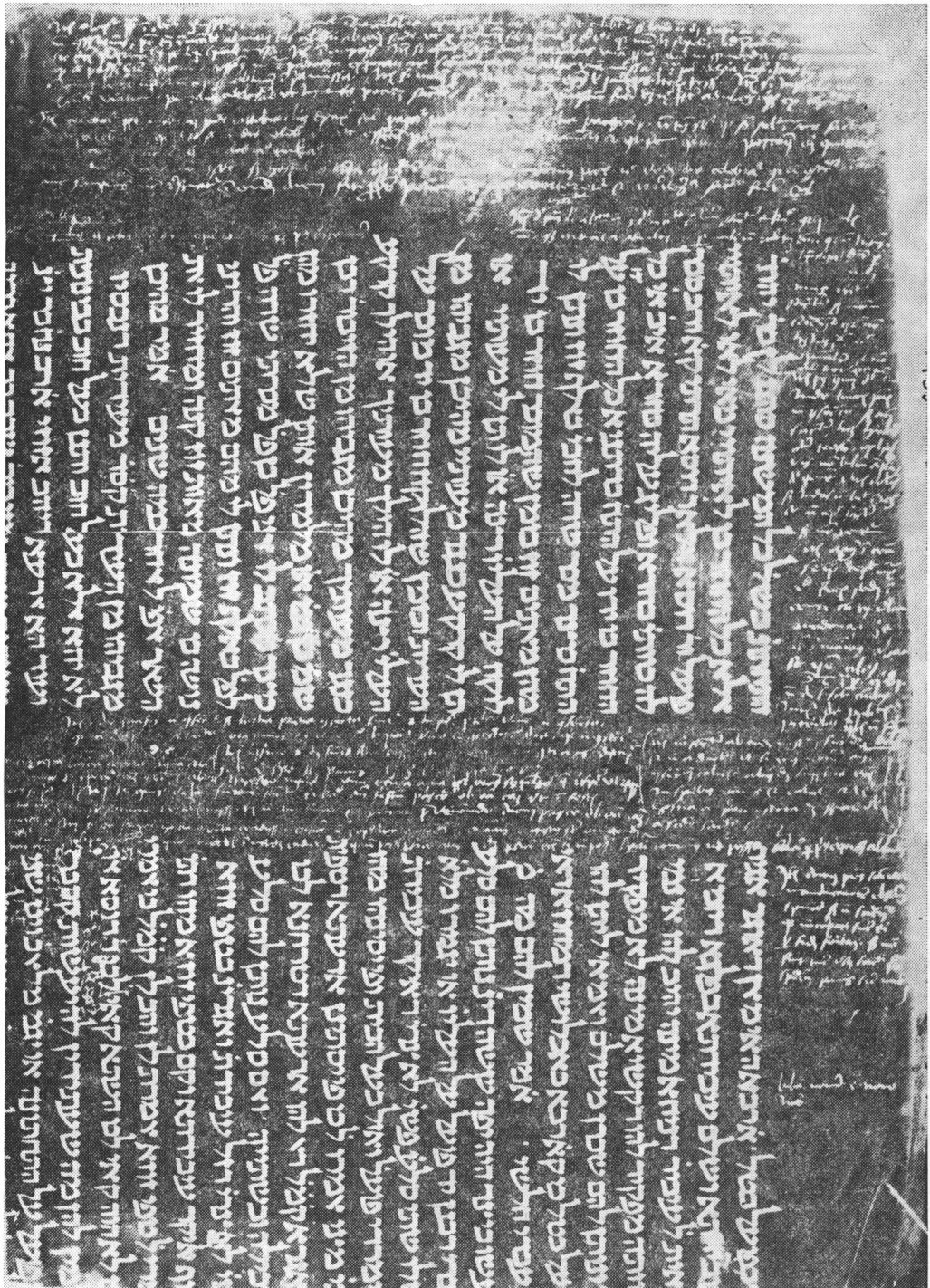
3 הירך האמצעית של הש' תלויה ואינה מחוברת; חרטום המ' לפעמים נוטה להמשיך קצת לקראת סוף הרגל השמאלית. יש כחצי האות מ' למילוי שורה (הש') בית־אריה, קודיקולוגיה, עמ' 89). יש שכותב חצי א' בסמוך לש' או ל' שאחריה, וחצי ש' בסמוך לא', הכל במזמניות אומנותיות מפותחות. כה"י העותק אולי באחד האזורים שעמדו בהשפעת אשכנז, כגון צרפת או איטליה. וראה בהערה הבאה.

*3 מ' בית־אריה מאשר תיאור זה. לדבריו יש כאן כנראה כתיבה איטלקית קדומה, בתקופה שגדול הדמיון עם כתיבה אשכנזית (ומעט חומר השואף בכתב מרובע נמצא). קדם כנראה לכ"י ריכלין של הנביאים, שהועתק בשנת 1105/6 (ע' מ' בית־אריה, "כ"י קאופמן של המשנה—מוצאו וזמנו", קובץ ב', עמ' 84—99, ושם עמ' 88 על שבירת אותיות אמ"ש דוקא בין המעתיקים האיטלקים הקדומים, שם בענין סופי שורות). אף הכתיבה בקנה מעידה על מוצא איטלקי. דוגמת אות א' שבכאן נמצאת בכתב הפלימפסטסים.

4 דומה שהיא הקיצור הקדום, והשווה סוקולוף, שרידים מבי"ר, עמ' 8.

5 ע' לעיל עמ' 24 הע' 91.

6 וכן שיערתי בהרצאתי (ראה לעיל עמ' 5) ע"פ הרא"ש ועוד, טרם ראיתי כ"י זה וגירסתו. [ור' עתה מאמרי בספר היוכל לכב' פרופ' ע"צ מלמד].

(ליתא). ה גי ג³

כי פייסתינן. ס"פ.

כי פייסת לן. פ מ א

כי פייסתנן לן. ו^ב

כי פייסינן. ו^א

כי מפייסינן. ש

ואילו בהמשכו של דיבור זה אלה הן הגירסאות למקום המסומן בקו :

ב. ... אדעתא דטפת לן אאגרא ————— קמ"ל דאמר להו אדעתא דטרחנא

לכו באכילה ושתייה

(ליתא). ה גי פ מ ו ר א ש

פייסתינן, פייסנא לכו. ג³

בענף ה — גי חסר עניין פיוס כליל, ומכאן שאותה לשון לא היתה בעיקר הגמרא, אלא תוספת פירוש היא, הבאה בענף פ—מ. וכדרך תוספת פירוש, מקומו נודד, כפי שיצא מסימן ב' וגירסת כ"י ג³. ללשון זו שתי צורות תקינות: פעל בזמן עבר עם כינוי נשוא חבור (כ"י ס"פ: פייסתינן), או בכינוי נשוא נפרד (פייסת לן). שאר הצורות פחות תקינות, וכאילו גובעות מפתרון לא מדויק של הצורה עם כינוי חבור. כמובן, תוספת "לן" בכ"י ב' מיותרת. גירסת כ"י א' נוצרת כנראה מתפיסת הסופית בצורה המחוברת "נן" כנושא ולא נשוא, וע"י כך נשמט כינוי הנושא "ת-". תהליך זה בא על "שכלול" בגירסה המופיעה בדפוסים בלבד (הווה, מן הסתם בגין אתפעל, פעולה חוזרת, העושה הוא שוב אף נשוא).

הצורה שבגירסת כ"י ס"פ בסי' א' (כמו גירסת ג³ בסי' ב) עם כינוי חבור, היא פחות ידועה מבחינה לשונית (ולכן אולי מקורית בענף זה), ופתרונה גרם להתפתחות הנ"ל. הכתיב מלא י' מחזק ניקוד בחיריק לסיומת ת (גוף שני, זכר) כשבאה עם כינוי חבור⁷, דוגמת הנקבה בעברות, ולא בקמץ כבסורית. ההגהות על הגליון ובין השיטין הן בכתיבה בינונית אשכנזית. הן משלימות חסרונות בכ"י, ואף במקום שהגירסה בכ"י מקורית ותוספת של המגיה היא תוספת לשון הסבר. וכן בגליונות ובין השיטין כתיבה לטינית רהוטה (צפופה יותר בדף האחרון). רק במקומות מעטים מאד עוברת הכתיבה הלטינית, בכיוון היוצר זווית ישרה, על ההגהות שבגליון, (כעין פלימפסט). מתיאורו של טשרני משתמע שכתיבה לטינית זו נכתבה לאחר שצורפו הדפים לאותו כ"י לועזי, שהרי כתיבה זו מופיעה בשאר מקומות באותו כ"י, האמור להיות מן המאה ה"ו.

[וראה עתה ב"אחרית דבר" על קטע נוסף מכ"י זה].

7 מרגוליס בדקדוקו, סעיף 41; לויאס, עמ' 235, על קורות גירסה של כינוי חבור אחר, עי' מ"ש: פרק, עמ' 381 הע' 7.

אחרית דבר¹

כ"י גי. שני הקונטרסים מכ"י גי שחוברו יחדיו בזה (ב"מ ע"א — פה ע"ב) מתוך כ"י ישן מארץ בבל, מציגים לפנינו בפעם הראשונה טיפוס של כ"י לתלמוד שכתבו דומה או זהה לכתיבים המיוחדים מספרות הגאונים, הן לארמית והן ללשון חז"ל. הדמיון לה"פ בולט. וכן לכתיבים בשו"ת של הרכבי, ועוד, ומקצתם נמצאים גם בספר המצות של ענן². נמסרים בכתב־יד זה כתיבים עממיים הרבה, כגון "זבא" = זבן, ועוד, בקטיפת העיצור האחרון, כפי שהיה נהוג בדבור בתקופה קדומה³. בטיפוס השליט והידוע של כתב־היד, הוחלפו כתיבים אלה בכתיב התקני. וכשם שנשתמרו כאן צורות עממיות, כן נשתמרו הרבה צורות תקניות קדומות, הן בארמית והן בלשון חז"ל, ומהוה כ"י גי איפוא, על כתיביו וניקודיו⁴, מקור חשוב ללמוד ממנו כמה פרקים בתורת לשון בבל.

ומתברר דבר מענין, שכ"י בבלי זה מרבה בכתיבים שנחשבו עד כה כתיבים ארץ־ישראליים מובהקים, כגון ה' לסמן a בסוף תיבה, כן = כאן, מן = מאן, רב חונא = רב הונא, ועוד כיו"ב. ויש שבמחקר לשון חז"ל, נקראו צורות מסוימות ארץ־ישראליות, בגלל שלא היו ידועות מתוך הבבלי⁵, בדפוסיו וכתב־היד העיקריים. ועל ידי הגישה הזאת באה סברה שהבבלי, מעצם מהותו, ספר ספרותי היה, שאין נמצאים בו הכתיבים העממיים והעתיקים של לשון חז"ל, ושהיו אלה בארץ ישראל בלבד. וכאילו כבר מתחילת דרכו השפיע הבבלי בהשכחת כתיבים אלה⁶. ומכאן היה נובע דבר אחר, דהיינו, שאי אפשר לומר על כתב־יד הכולל כתיבים ארץ־ישראליים מקוריים, שמבבל הוא, ואפילו יש באותו כתב־יד תכונות בבליות מובהקות, כגון ניקוד בבלי, היתה הסברה לומר שבכל זאת עצם כתב־היד מארץ ישראל, אלא שנוקד בבבל⁷. ובמקום שאין תיאור זה מתאים, הועלתה הסברה שפעלה השפעה ארץ־ישראלית מידית כגורם לתכונות האלה, כגון שאחד הספרים שהעתיק ממנו הסופר הבבלי היה

- 1 בין דברי הסכום הובאו פרטים שאמרתי להוסיפם אחר סדור המאמר בדפוס.
- 2 הרכבי, לקוטי קדמוניות. לצורת "חזונן" שראינו כאן, דוגמאות רבות שם, כגון "קרונון", ועוד הרבה.
- 3 בודאי היו בתקופת הגאונים גם טיפוסים כתב־יד לתלמוד שהיה כתיבם יותר ספרותי ופחות עממי. והשוה קטע שקדמותו ניכרת, הן מגרסותיו והן מכתביו (במאמרי, תרביץ נא), אבל אינו שייך לטיפוס העממי שלפנינו, ורבים כיו"ב.
- 4 תיבות רבות נוקדו, ואף בניקוד יסודות עממיים, כגון המרת קמץ הסטורי בפתח, הדומה לתופעה שבה"פ ובמבטא בני תימן (ובניקודים שבספר המצות לענן, מהדורת הרכבי), ואף מרחיקה לכת מתופעה זו שבאותם מקורות. על מבטא במסורת תימן, ראה עתה ש' מורג, "על רקעה של מסורת הארמית הבבלית של עדת תימן ובירור שתי סוגיות במסורת זאת", מחקרי עדות וגניזה, ירושלים, תשמ"א.
- 5 ויש שנכללו בתוכן אף צורות שאינן שייכות דוקא לטיפוס א"י מסויים ידוע (כפי שהעיר מ' סוקולוף, שרידים מב"ר, עמ' 26), ואפילו צורות בבליות עתיקות.
- 6 ראה לעיל הע' 52.
- 7 הע' 55.

ספר מארץ ישראל, או השפעה אחרת מסויימת מארץ ישראל⁸. וזאת מתוך הנחה שמן הנמנע לומר שתכונות אלה נובעות מן היסוד הבבלי שבאותם ספרים, וממסורתו. לאור ניתוח לשוני של כ"י ג¹, מן ההכרח לעשות שינוי מסויים בתפיסה זו. בתקופת הגאונים, היתה מסורת לשונית קבועה וברורה בבבל, שהיתה אמנם בבליית מובהקת בהרבה תכונות, אלא שעוד שמרה בדייקנות על תכונות אחרות, הן בארמית והן בעברית, שיש כמותן בספרות ארץ ישראל, ועליהן היתה הנטייה לומר שארץ־ישראליות מובהקות הן⁹. אשר לתמונה השלמה, עוד כמה נושאים צריכים לבידור, ביניהם הסוגים השונים של כתבי־יד תלמודיים בתקופת הגאונים ויחסם ההדדי, לשון מקומות שונים וציבורים שונים בבבל, מהות לשון מסכת נדרים והמסכתות הדומות לה, לשון גאונים ולשון תלמוד, וימים ידברו.

כתיב¹⁰. הכתיב בה' סופית בשמות המספרים הודגם לעיל ע"י "תלתה"¹¹. על זה יש להוסיף: "...בסורא אולן ארבעה, בכפרי אולן שיתה... ושקיל חמשה ונישקול שיתה...". (F, דף 1 א, ב"מ עג ע"א). בכ"י שלנו כתוב "הכי השתה", "השתה" (F, ע"י "השתה"). בקשר לה' סופית המזדמנת בלשון ההשבעות היהודיות, יש לציין הערתו של מונטגומרי (שכבר הכיר את התופעה בלשון ארץ ישראל) The phenomenon is unique in late Eastern Aramaic¹² וכפי שראינו, גם בנבי התלמודי ישנה. כן מקפיד סופר כה"י לכתוב ה' בסוף תיבה לה' מופקת של כינוי יחידה חבור: אסברה לי, אמרתה. לפעמים אין ההבחנה ודאית אם כינוי או ידוע היא: "טעמה דכתב ליה" (עו ע"ב), "למאי דסליק אדעתין¹³ מעיקרה".

אילא (=אלא); אמליה (=אמר ליה); כתיבים מלאי א' בארמית; ay בסוף תיבה "דהאיי" (=דהא), "כתנאיי" (=כתנאי); "הוה שדיי בני חולדה" (=זרוקות, פה ע"א). וכן בעברית: "מאמתנאי" (=מאמתני), "מעותנאי" (=מעותני). כאינצד (=כיצד), שמה" (=שמא, תמיד) אבה (=אבא); תלמיד חכמין. פלני, כגון: "איש פלני במקום פלני" (F, ב"מ עה ע"ב), ועוד. ניקוד: מוהרקיהו; למיחשדיה¹⁴.

8 הע' 75.

9 במקום אחר (מאמרי "שלוש הערות"), עסקתי בלשון הארמית שבהקשרים פורמליים בבבלי. ועל פי אותה תופעה ואחרות תיאר מ' גושן-גוטשטיין את מכלול הארמית היהודית בבבל, ושמירת יסודות מערביים בה (ספר ח"א גינזברג, ארץ ישראל 14, תשל"ח, עמ' 186–187; JNES, 37, 1978, pp. 176–179). הדברים שבכאן, אף שאינם הפעם בשתי לשונות אחת בצד חברתה, שייכים גם הם לאותה מערכת כללית של תופעות לשוניות אצל יהודי בבל, הדומות לאלו שבא"י.

10 ציינתי אצל כמה מן הכתיבים שהם מופיעים תמיד בכ"י, או שציינתי מספר ההקרויות, ואם יש כתיב אחר. בכתיבים שלא ציינתי כך, הכוונה להדגים צורות כתיב אופייניות, אבל לא לומר שהן בלעדיות בכ"י לאותה מלה. רשמנו "חוס ושלום", אבל (ע"י צירוף קטע F באחרונה ראינו) קיים גם "חס ושלום". (לכתיב השם, יש להוסיף שבקטע F יש הזכרה ב' אחת עם סימן, ראה לעיל לכ"י ג¹, הע' 6).

11 ראה הע' 20*, 21. וכן כ"י ע"ז (מהדר' אברמסון), עמ' 102, שו' 7–8.

12 J. A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia, 1913, p. 29, q.v. על נוסח השבעה שכולו בה', ראה G. G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism, and Talmudic Tradition*, New York, 1965, p. 90 וכן ספר המצות של ענו, הרכבי, לקוטי קדמוניות, עמ' 69, בהערות.

13 ע"י בכר, עמ' 149; שד"ל, עמ' 69.

14 השוה לעיל ע"י הע' 94.

בקשר לצורות הבינוני רבים לפעלי ל"י דננו לעיל בביצוע ay/oy לדו-תנועה ay (קאנ"י וכיו"ב). על זה יש להוסיף ולציין (באות שפתית) הכתיב מוי במקום מיי (=מים). בירושלמי קטע גניזה: "מבועין דמוי" (סנה' פ"ו, כג ע"ג)¹⁵. הדוגמאות למבטא הנ"ל כוללות מלים הזוהות לצורת "קטול" (וכפי שמעיר לי מ' סוקולוף). ברם די במכלול הצורות שבמדגמנו להצביע על השפעה אנוולוגית למבטא זה בצורות שונות, והרי בפעלי ל"י בכ"י דידן התופעה ברורה. על מכללן — חזונו, יש להוסיף ציון לדוגמאות של הכתיב הבבלי העממי של ו' במקום קמץ¹⁶.

ציוני שינויי גירסאות בתוך כתב-היד. "א"ר נחמן בר יצחק בדבר האבוד ודברי הכל" (ב"מ עז ע"ב); כן הוא גירסת נוסח הדפוס, וכן נמסרת מימרה זו בשם רב נחמן בר יצחק בנוסחים: ה, וא, וב, א, וכך הובאה בדברי הראשונים¹⁷. ואילו בכ"פ ובכ"מ נאמרת הממרה בשם רב פפא. והוא מן הסוג של שינויי גירסאות שמרוחק מטעויות, ודומה ממש לשתי מסורות מעין איכא דאמרי (ובזה, כבמקומות אחרים, מהווים כ"פ וכ"מ ענף מסירה מובדל ומיוחד¹⁸). בכ"י ג: "אמ' רב נחמן בר יצחק (B). ברם מעל תיבת נחמן כתוב בין השיטין באותיות קטנות: "פפא", ציון לגירסה השניה, הידועה אף היא באותם חוגים. כיוצא בזה, בדף עה ע"ב: "שמישים משה רבינו חכם ותורתו אמת". כזה בכל הנוסחים¹⁹, וכן הוא בתשובת גאון²⁰, וכן בכ"י ג: "שמיים משה חכם ותורתו אמת" (F, ול' תיבת "רבינו"). ברם מעל חכם כתוב: "טפש", ומעל אמת כתוב "פלסתר"ן²¹. ואין כגירסה הזאת בשום נוסח אחר של בבלי, אבל היא כמסורת שבתוספתא: "... הם מתחייבין שהן עושין את התורה פלסטר ואת משה טיפש" (ב"מ פ"ו ה"ז; ירושלמי ספ"ה, י ע"ד)²², ואילו בגירסה האחרת לשון נקיה היא²³. ועוד קצת ציונים אחרים בסגנון הזה.

15 מ' עסיס, "קטע של ירושלמי סנהדרין", תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 87. בכ"ל וד"ו: דמיא. וכן במקבילה חגיגה עז ע"ד: דמיי (כזה כ"ל, ד"ו, ד' קרוט', אלא שבירושלמי עם פירושים, הוצ' גלעד, "דמוי"). ראה יאסטרוב, עמ' 741; דלמן במילונ, עמ' 227 (ערכי המלונים צריכים בדיקה לגופם, ראה M. Sokoloff, "The Current State of Research on Galilean Aramaic", JNES 37 (1978), p. 166). ומענין לשער אם דבר זה משפיע אף בכינוי החבור של גוף ראשון לשם ברבים להשוותו לגוף שלישי. באותו קטע: "כגון אנה דמן יומי לא צליית מוספה" (שם, עמ' 54), וכ"ה הגירסה בשאר הנוסחים, ופירש בפני משה: "ומימי לא התפללתי...".

16 C. Gordon, Archiv Orientalni 9 (1937), p. 89. ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 100—104; ש' שרביט, "העדר ניגוד בין קמץ לחולם ובין סגול לפתח (בכתב יד שהגייתו בבליית)", ספר זיכרון לחנוך ילון, עמ' 547—559, והספרות שם.

17 ספר המקצועות, רי"ף, רש"י, פסקי הרא"ש.

18 על דוגמא זו והנושא כולו במאמרי הנ"ל בהקדמה, הע' 1.

19 בכ"פ תיבת "אמת" נוספה בין השיטין ביד אחרת. בהגדות התלמוד: "שמישים משה" (א) אמת ותורתו אמת" (מעין הסגנון בב"ב עד ע"א = סנה' קי ע"א וע"ב, והמקבילות במדרשים, וממש כך בתנחומא קרח סי' יא = תנ' בומר, קרח, סי' [כב]). וראה להלן.

20 אסף, תש"ב, עמ' 129.

21 התצלום בעמ' 8.

22 ואף שם לי' תיבת "רבינו".

23 על הקבלת המקורות, ולשון נקייה, ראה דברי הגר"ש ליברמן, Hellenism in Jewish Palestine, New York, 1950, p. 34, p. 39. = יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 174, הע' 39.

בין אם הציונים האלה נכתבו ע"י הסופר או אחר²⁴, שמא אופיים, ואופן כתיבתם, מראים שלא לשם תיקון טעות נרשמו, אלא לשם קיום שתי מסורות, בחינת איכא דאמרי, והלכך נימרינהו לתרווייהו²⁵.

כ"י קרימונה. כ"י ספרדי, שיחודו הביבליוגרפי בשיטת מיספור רץ לסוגיות התלמוד, בצורת סימני אותיות, עליהן קישוט של כתר. שריד לשיטה הזאת נמצא גם בכ"י ג³. בכ"י ק יש סימוכים לכך שהסימנים הועתקו מכ"י אחר. נמצאנו קובעים שיטה זו לשלשה כתב־יד לפחות, ובודאי היתה היא מסורת חכמים ידועה בספרד. גירסתיו של כ"י מתאימות במידה רבה לכ"י המבורג (הועתק בג'ירונא, ד"א תתקמ"ד), ויש שההתאמה מוסיפה לגירסות כ"י חזקה של ענף מסירה מיוחד (ספרדי), במקום שהיה אפשר לראות מקצתן מקודם כגירסאות יחידאות של כ"י זה בלבד.

על קטעי כתב־יד עבריים בקרימונה ראה עתה מאמרו של פ' פומאגלי²⁶. אע"פ שרוב דפי כ"י פורקו מחיבורם (וכן אין התצלומים מכסים כל היקף הדף)²⁷, אפשר לבחון שהדפים 5 ו-12 (שהטקסט רצוף ביניהם) מחוברים, והיה הקונטרס איפוא לא פחות מ-8 דפים²⁸, שהוא ההרכב הרגיל בספרד²⁹.

כ"י ס"פ. בין קטעי כתב־יד שהוצאו מכריכות ספרים בהונגריה, ותוארו ע"י א' שייבר³⁰, יש קטע אחד לב"מ (עמ' 208, מס' 94, כ"י Pécs), שתצלום ממנו הובא בתוך הספר (עמ' 350), ומשם נראה היה לי שהוא שייך לכ"י ס"פ, ואכן כך מתאשר אף מן הדפים האחרים שבדקתי (ראיתי תצלומים של 3 עמודים). לפי רישומו של שייבר, כולל הקטע ב"מ צב ע"ב, צו ע"א—ע"ב, והוא כתוב על קלף. אף כאן נחלק כל דף מכה"י לשני חלקים שונים (כמו כ"י ס"פ), וכאן יש בידינו החלקים העליונים והתחתונים של הדפים, 38 שורות לטור, אלא שכיום עוד חסרים הם כמה שורות (אולי נחתכו שוב כשעובדו לחברם לכריכות). ולפי החישוב, היו

24 תיקונים במקומות אחרים, שהם ביד אחרת, ודאי, נכתבו בגליון, ולא בין השיטין, אפילו למלה אחת. וכן, במקומות שהסופר תיקן טעות של ודאי, מחק על ידי קו או נקוד, ואילו כאן לא מחק. הגירסאות שבין השיטין נכתבו בקולמוס יותר דק, כקולמוס הניקוד (ראה לעיל), ואפשר שנכתבו בשעת הניקוד. עפ"ר הכתיבה בין השיטין נוטה יותר לרהוטה, וכעת מצאתי בכמה מקומות דמיון של ממש לסגנון כתיבת גוף כה"י.

25 השוה במבואו של אלבק לבראשית רבה, עמ' 107, ובמבוא של אברמסון לכ"י ע"ו, עמ' xxv. הציונים בכ"י ג¹ באים בלי אותיות ס"א וכיו"ב.

26 "כתב־יד עבריים בספריות איטליה הצפונית", איטליה ב (תשמ"א), על קרימונה, עמ' 71—73. חלק מן המספרים שלנו שייך לטווח המספרים שהזכיר שם, ובודאי נכללים הם במדור: "כתבים רבניים שונים", וע"ש על אוסף הקטעים כולו. בעמ' 97 פקסימיליה של נוסח התלמוד, בלי הסי', של כ"י קרימונה זה.

27 ראה לעיל כ"י ק, הע' 23.

28 דברי תודה לד"ר י' וולף, ממפעל המשנה, שקרא מאמרי והעיר לי על כך, וכן הביא לתשומת לבי את המאמר הנ"ל (בהע' 26).

29 בית־אריה, קודיקולוגיה, פרק ג'.

30 A. Scheiber, *Hebräische Kodexüberreste in Ungarländischen Einbandstafeln* (in Hungarian). Budapest, 1969. תודה וברכה ל ידידי פרופ' מ"ח שמלצר, ספרן בית המדרש לרבנים באמריקה, שהביא רישום הקטע לשימת לבי, וסיעני רבות בהשגת תצלומיו, וכן בהשגת תצלומי כ"י ס"פ.

כ-41 שורות בטור המקורי (כבכ"י ס"פ). גם סגנון הכתיבה דומה ממש, ואף כאן תיבת "אמר" נכתבת בקיצור: "א", בד"כ. פיסקה קצרה מאד מן המשנה לפני הסוגיות (כמו בכ"י ס"פ). בחלק של תחילת פ"ח שנשמר, רשומות משניות, ובודאי של הפרק כולו באו בראשו. אף קטע זה היה בכריכת כ"י פילוסופי לועזי מן המאה הט"ו, ושני הכרכים, שהיו בודאי במקום אחד, הגיעו, עם קטעי התלמוד שבכריכותיהם, לשתי הערים הנ"ל³¹. דיון בגירסאות שבשיירי כתבי-יד אלה יבוא עם דיון הסוגיות לב"מ פ"ו ופ"ז.

31 [זה עתה קבלתי תוספת תצלומים מכ"י ס"פ, הכוללים אף ב"מ סז ע"ב — סט ע"א].

קיצורים

נוסחי בבא מציעא

- א — כ"י אסקוריאל G—I—3
ה — כ"י המבורג 165
א
ו — כ"י וטיקן 115
ב
ו — כ"י וטיקן 117
מ — כ"י מינכן
פ — כ"י פירנצה
ש — דפוס שונצינו
ד"פ — דפוס פיזרו
ד"ץ — דפוס וינציא
סימנים
ב — קריאה קשה
[ ] — חסר
[ ] — בגליון
< > — בין השיטין

קיצורים ביבליוגרפיים

- אברמסון, מס' ע"ז — ש' אברמסון, מסכת עבודה זרה, כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, ניו יורק, תשי"ז.
——, עניינות — הנ"ל, עניינות בספרות הגאונים תשל"ד.
אפשטיין, דקדוק — י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליה, תל־אביב 1960.
——, הערות — J. N. Epstein, "Notes on Post-Talmudic-Aramaic Lexicography",
JQR V (1914), pp. 233-251; XII (1922), pp. 299-390
מבוא לבג"ה (מלג"ה) — הנ"ל, מבוא לנוסח המשנה.
——, מבוא לפיה"ג — Ibid., *Der Gäonische Kommentar... Einleitung*, Berlin 1915.
——, פיה"ג — הנ"ל, פירוש הגאונים על ספר טהרות, ברלין תרס"א—תרס"ד.
בויערין, עיצורים — D. Boyarin, 'The Loss of Final Consonants in Babylonian Jewish Aramaic', *Afroasiatic Linguistics* 3 (1976), pp. 103-107
——, פתח וקמץ — Ibid., 'On the History of the Babylonian Jewish Aramaic —
Reading Traditions — The Reflexes of *a and *ā', *JNES* 37 (1978).
pp. 141-160
בית־אריה, פאלימפסטט מינכן — מ' בית־אריה, 'פאלימפסטט מינכן: שרידי מגילה מלפני
המאה השמינית', קרית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 411—428.
——, קודיקולוגיה — M. Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Paris 1976
בכר — W. Bacher, 'Talmudical Fragments', *JQR*, o.s., IX (1897), pp. 145-151
בן־אשר, דקדוק — מ' בן־אשר, 'דקדוק הפעל הארמי ב'הלכות פסוקות', לשוננו לד
(תשל"ל), עמ' 278—286; לה (תשל"א), עמ' 20—35.
בן־חיים, צורת הכינויים — ו' בן־חיים, 'צורת הכינויים יד, ית, יה במסורתיה של הלשון
העברית', ספר שמחה אסף, ירושלים, תשי"ג, עמ' 66—99 (ובקובץ א').

- H. L. Ginsberg, 'Zu den Dialecten Talmudisch — Hebraischen', *MGWJ* 77 (1933), pp. 413-430.
- דימיטרובסקי, שרידי בבלי — ח"ו דימיטרובסקי, שרידי בבלי, שרידי גמרות והלכות הרי"ף שנדפסו על ידי יהודי ספרד ופורטוגל לפני הגירוש ובדור שלאחריו, עם מבוא ביבליוגרפי היסטורי, נויארק תשל"ט.
- דלמן — G. Dalman, *Gram. des. Jüd. — Pal. Aramäisch*, Leipzig 1905.
- הנמן, הספרא — ג' הנמן, 'למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד', ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 84—98.
- , תורת הצורות — הנ"ל, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"מ.
- ה"פ — ספר הלכות פסוקות, מהדורה פקסימילית, כ"י ששון 263, ירושלים תשל"א, עם מהדורת ס' ששון, תשי"א.
- הרכבי — א"א הרכבי, [תשובות הגאונים], זכרון לראשונים וכו', ברלין, תרמ"ז.
- זוסמן, גניזה — י' זוסמן, 'שרידי תלמוד בגניזה', תעודה א (תש"מ), עמ' 21—31.
- , כתובת — הנ"ל, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן — סקירה מוקדמת', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88—158.
- ייבין — י' ייבין, 'הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו', דיסרטציה, ירושלים תשכ"ח.
- , אלא — הנ"ל, 'כתיבה של תיבת 'אלא''. לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 254—258.
- לויאס — ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניו יורק תר"צ.
- , אוצר — הנ"ל, אוצר חכמת הלשון, לייפציג 1914.
- ליברמן, הירושלמי כפשוטו — ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.
- מורג, ארמית תימן — ש' מורג, 'הארמית הבבליית במסורתם של יהודי תימן', תרביץ ל' (תשכ"א), עמ' 120—129.
- , השווא — הנ"ל, 'השווא בהגייתם של בני-תימן', לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 10—29, 112—134; כא (תשי"ז), עמ' 104—116.
- , לניקודו של הנ"ל, 'לניקודו של התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כ"ב תשכ"ט.
- , לתורת ההגה — הנ"ל, 'לתורת ההגה של הארמית הבבליית', לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 67—88.
- , מחקר — הנ"ל, 'מחקר הארמית הבבליית וכתבי היד של הגניזה', תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 60—78.
- מרגוליס — M. L. Margolis, *Lehrbuch der Aram. Sprach des BT*, Munich, 1910.
- סוקולוף, העברית — מ' סוקולוף, 'העברית של בראשית רבה כ"י ואטיקן 30', לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 24—42, 135—149, 270—279 (ובקובץ א').
- , הפעלים — הנ"ל, 'הפעלים הארמיים ב"הלכות פסוקות"', לשוננו לה (תשל"א), עמ' 235—242.
- , שרידים מב"ר — הנ"ל, 'שרידי כתב-יד ופלימפטסטס של בראשית רבה מן הגניזה וכתב-יד ואטיקן 60 של בראשית רבה', דיסרטציה, ירושלים תשל"א.
- פורת — א' פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח.
- פרידמן, לישנא אחרינא — ש"י פרידמן, 'לישנא אחרינא של הגאונים לסוגיית הבא לי גיטי', תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 20—29.
- , פרק — הנ"ל, 'פרק האשה רבה בבבלי, בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא', מחקרים ומקורות א' (תשל"ח), עמ' 275—441.
- , שלש הערות — הנ"ל, 'שלש הערות בדקדוק ארמית בבליית', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 58—69.
- קובץ א' — מ' בראש (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים תשל"ב.
- קובץ ב' — הנ"ל (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב', ירושלים תש"מ.
- קוטשר, בר כוסבה — י' קוטשר, 'לשונן של האיגרות העבריות הארמיות של בר כוסבה ובני דורו', לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 117—133 (ובמחקרים).

- בעיות — ה"ל, 'מבעיות המילונות של לשון חז"ל', ערכי, א', רמת־גן תשל"ב, עמ' 29—82.
- גלילית — ה"ל, 'מחקרים בארמית הגלילית', תרביץ כא (תשי"ז), עמ' 182—205; כב (תשי"ח), עמ' 53—63, 185—192; כג (תשי"ט) עמ' 36—60 (ובמחקרים).
- לשון חז"ל — ה"ל, 'לשון חז"ל', ספר חנוך ילון, עמ' 246—280 (ובמחקרים).
- הלשון והרקע — ה"ל, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
- מחקר — ה"ל, 'מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי', תרביץ כו (תשכ"ב), עמ' 149—183 (ובמחקרים).
- מחקרים — ה"ל, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ו.
- קימרון, אל"ף מצעית — א' קימרון, 'אלף מצעית כאם־קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן' לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 133—164.
- דקדוק — ה"ל, 'דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה', דיסרטציה, ירושלים תשל"ו.
- רוזנברג, J. Rosenberg, *Das Aram. Verb. im B.T.*, Marburg, 1888.
- רות — א' רות, 'כתבי־יד לתלמוד בבלי בהונגריה', קרית ספר לא (תשי"ז), עמ' 472—481.
- שד"ל — S. D. Luzzatto, *Gram. Bibl. Chald. and Talm. Bab.* (ed. J. S. Goldammer), New York 1876.
- שרי"ר — ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, נויארק תרס"ט.

ספר "מדרש התורה" לרב האיי [בן נחשון] גאון

זכה פרופ' א. א. אורבך במציאה גדולה של "מדרש התורה", אשר כונה בשם "ספר פתרון תורה". וכבר קבע אורבך כי: "הזמן המשוער לחיבורו של הילקוט שלנו תואם את התקופה, שבה שימש רב האי בר נחשון כגאון בסורא (885—895)". הוא אף מוסיף ומספר את כל העובדות הידועות לנו בספרותנו, הקשורות בגאון רב האיי בר נחשון, ואלה דבריו בסיום המבוא:

"דומני, שמבלי להפליג בדמיונות בדבר זהות מחברו של 'ספר פתרון תורה', רשאים לשער על יסוד העובדות שהעלינו, שהחיבור הוא מעשה ידיו של דרשן חכם וחסיד בדומה לזה, שהופיע בישיבתו של רב האי בר נחשון, ובידיו דרשות וספרים, שהגאון לא ידעם. ושמה התתימה 'האיי' בסופם של הפיוטים מכוונת היא לגאון זה, בין אם הוא בעצמו חיברם ובעל הילקוט קבע מקומם בראש הפרשיות, ובין שנתחברו על ידי בעל הילקוט, שרצה בדרך זו להנציח את שם הגאון בסוף פיוטיו".

אם נבוא לסכם את דברי המהדיר במבואו, נמצא כך:

(1) שם החיבור הוא "ספר פתרון תורה", בהסתייגות כי זהו כינוי שבא מיד 'הסופר' ולא מיד המחבר.

(2) המחבר הוא "דרשן חכם וחסיד" שחי בימי רב האיי בן נחשון גאון.

(3) את החרוזות בראשי הפרשיות חיבר רה"ג עצמו, או בעל הילקוט שרצה להנציח שם רה"ג.

מאמר זה בא לאמת הנחות אלו, בסגנון זה:

(1) שם החיבור הוא "פירוש התורה" או "מדרש התורה", ולא "ספר פתרון התורה".

(2) שם המחבר הוא "רב האיי גאון" הדרשן החכם והחסיד, והוא בן נחשון.

(3) את החרוזות חרו מחבר הדרשות בעצמו, כפי שמעיד על זאת האקרוסטיכון בכולן.

החיבור כונה "פתרון תורה" על סמך הכינוי אשר כינה אותו המעתיק בקולופון, והמהדיר קיבל ממנו כינוי זה, חזו לשונו:

"הסופר מכנה את החיבור שהעתיק בשם 'פתרון תורה'. מכיוון שלא פירש יותר, התכוון לפתרון שהקיף את כל חמשת חומשי התורה. בכתב־היד שהגיע לידינו שרד רק הפתרון לשלושת הספרים: ויקרא, במדבר ודברים, ברם, בגוף החיבור ישנן רמזות לחלק החסר".

1 הכינוי של הפרסום הוא: "ספר פתרון תורה" בלא שם המחבר, מהד' א"א אורבך, ירושלים תשל"ח. הכינוי כפי שנוסח בכותרת הוא על יסוד הכתוב במאמר זה. החרוזות שבראשי הפרשיות נתפרסמו גם בספר מיוחד בשם: רב האיי גאון, רשויות לפרשיות התורה, מהד' יש"י חסידה, ירושלים תשל"ז. להלן=מדרש התורה, חרוזות.

מתוך עיסוקי ברשימות הספרים מגניזות קהיר ועיון בשמות החיבורים², נתגלה לי חיבור זה בשם אחר, ואף נתברר לי, כי מן הראוי לדון בשם החיבור; ואם היה שמו: פירוש התורה, מדרש התורה, פירוש מדרש התורה, או ספר פתרון תורה. להלן עדויות, מרשימות הספרים, הידועות לי:

(1) רשימת ספרים מן המאה ה-12 מידו של איש רבני, ובה 149 עיולים:

"פ[ירוש] מדרש עלי פראריש לר' האיי גאון ז"ל".

(פירוש מדרש על הפרשיות לרה"ג זכרוננו לברכה).

— ש. אסף, קרית ספר, יח (תש"א—תש"ב), 278/ס"ג³.

(2) רשימת ספרים מן המאה ה-15/6, מידו של קראי, ובה 50 עיולים:

"פירוש עלי אלתורה לר' האיי מג'לד תמאם".

(פירוש התורה לר' האיי מכורך שלם)⁴.

— ש. פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, 192/ס"ה;

יעקב מאן¹, 18/660.

(3) רשימת ספרים מן המאה ה-12 מידו של רבני, ובה 11 עיולים:

"מדרש עלי אלתורה דפתרין".

(מדרש התורה בשני כרכים, ומילולית: בשתי מחברות)⁵.

— הספרייה היהודית בארצות המזרח, ו' כט/2 (עומד להופיע בקרוב).

(4) רשימת ספרים מן המאה ה-13/4, מידו של רבני, ובה 26 עיולים:

"מדרשות עלי ג'מיע אלתורה יכון נחו ג כראם".

(מדרשות כל התורה חמישים מחברות בערך)⁶.

— עי"ש, ו', כג/5.

על סמך מובאות אלה בסיק:

(א) שם החיבור הוא בשני מקומות "מדרש", באחד "פירוש", ובאחד "פירוש מדרש", ונמצא, כי יש יסוד לכינוי "פירוש" (פתרון), אף כי ברובן של המובאות נמצא "מדרש", ועל כן יש להכריע לטובת הכינוי "מדרש התורה".

(ב) בשתי מובאות אין שם המחבר נזכר (3, 4), ואילו בשתיים השם הוא: ר' האיי גאון' במפורש.

(ג) בכל המובאות החיבור הוא על התורה כולה, לשונו עברית, והיה מחולק ליתידות שונות.

אם נמנה את המקורות שנמצא בהם השם "פתרון", ניווכח כי בדרך כלל, אין רבני משתמש בו ככינוי לחיבור מחיבוריו:

2 דבר זה קשור בספרי העומד להיכנס לדפוס בהוצאת מכון בן צבי בירושלים: 'הספרייה היהודית בארצות המזרח בימי הביניים'.

3 נכון העיר אסף: "ואולי זהו פירוש התורה לרב האיי הגו' ברשימה שפירסם פינסקר, ועי' מאן¹. . . (כוונתו לרשום להלן בסמוך), ואין ספק, כי שני מזה"מ הם לאותו חיבור, אלא שהספר לא היה בנמצא.

4 צא דיוק: "שלם" במפנה המאה ה-15/6. וכבר העיר אורבך על יסוד הכתוב בקולופון, כי לא היה חסר מדרש גם לספרים בראשית ושמות. ועי' בסמוך.

5 צא דיוק: "שני כרכים". ועי' בהערה הקודמת. עי' דברי אורבך, יב/3—5.

6 כלומר מחברת לכל פרשה, ורק במחברות אחדות היו שתי פרשיות בכל מחברת, והרי זה בהתאם לקריאת התורה לפי מנהג בבל ומנהגנו כיום. לא צויין בעיול, כי המחברות היו מכורכות.

- (1) רשימת ספרים מן המאה ה-11/2 מידו של רבני :
"כתאב תרגומתה פתרון חומש אלה הדברים ושפטים שפתר דניאל בן משה זכרו לברכה"
[ספר ששמו : פתרון חומש, ספר דברים שני חלקיו, ושם חלק א אלה הדברים, ושם החלק השני הוא שופטים, אשר פירש דניאל בן משה הקוסמי זכרו לברכה].
— מאן¹, א, 19/645—20; נזכר אורבך, יד/הע' 13 על יסוד סעדיאנה, ואין המובאה מדויקת כל צרכה; מאן¹, ב, 20/14—21.
(2) במעשה בית דין זכרון עדות מהמאה ה-11 מידו של קראי :
"ופטרתיו אותו... ולא ספרים ולא פתרונו⁷, ולא כתבות ולא חשבונו⁸ ולא דברים...".
— מאן¹, א, 10/380; 23/381; 722 (תצלום); נזכר אורבך, שם.
(3) בקולופון לחיבורו של דניאל בן משה הקוסמי הקראי, פירוש תרי עשר :
"זה פתרון שנים עשר, שכתבתי אני העבד הצעיר... שנת אתרי"ד" (1303).
— דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר, ירושלים תשי"ח, עמ' 82; נזכר אורבך, שם.
(4) רשימת ספרים רבת היקף, אשר נרשמה בידו של ר' יוסף ראש הסדר במאה השתים-עשרה :
"רבטה פיהא כראריס עתק פיהא פי' ספר יצירה ופתרון שיר השירים".
[צורר אשר בו מחברות שנעתקו בהן פירוש ספר יצירה ופתרון שיר השירים]⁹.
— אלוני-שייבר, קרית ספר, מח (תשל"ג), 94/165; נזכר אורבך שם.
(5) שער לפירושו של דניאל אלקומסי הקראי לספר ויקרא במאה ה-12 :
"פתרון חומש ויקרא ואחרי, שפתר דניאל בן משה רות יי תניחנו".
— סעדיאנה, 144/ס"55; מאן¹, ב, 13/ס"1; נזכר אורבך שם.
(6) שטר מכר בראש פירוש ישעיה לרס"ג במאה ה-11 :
"ספר זה פתרון ישעיה חיבור רבינו סעדיה גאון [ראס אלמתיבה] מחסיה נוחו עדן קנהו כג"ק מר' יאשיהו החבר [בן כג"ק] מר' אהרן המעולה חמד רבינו יאשיהו אב נוחו [עדן קנהו] מממונו לעצמו בשנה שזכה והוסמך בישיבה הקדושה ישיבת צבי היא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ותשעים ואחת ליצירה במדינת עכ']... (1031).
— סעדיאנה, 6/55—11; נזכר אורבך, שם; ב"ז קדר, פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, 10/107—15.
7 ספרים העוסקים בפרשנות. בספר היכלות רבתי, בית המדרש, לייפציג תרי"ב, 13/98—
6: "הלכות ואגדות ופתרון הלכות איסור והיתר...".
8 לא אגרות (קבצי אגרות) ולא חשבונו, כלומר ספרי חשבונו או ספרי מתימטיקה או ספרים העוסקים בעיבור השנה. רס"ג, ס"2, 3/6—2: "חשבי חשבונו" כפתיחה לאיגרת; יוסף קמחי, ספר הזיכרון, ברלין 1888, 3/27—: "שער בדרך החשבונו" — המספר.
9 האם נתכוון לפירושו של דוד בן אברהם אלפאסי, ויהיה זה מתורגם לעברית, עיי"ש, בהערות על זיהויו של החיבור.

- (7) הקולופון של "פירוש מדרש התורה" לרב האיי גאון במאה הארבע עשרה: "כתבתי זה פתרון תורה אני יוסף... בן שמואל... שנת אלפא ושית מאה וארבעין למגין שטרי בעיר סמבאדגאן".
- (8) קולופון לספר, אשר כלל בתוכו מפירושו של יפת בן עלי: "זה הספר יש בו פתרון ויקת קרת עד פרשת פינחס ¹⁰. מפתרון המלמד יפת בן עלי הנכר (אלמערופ=הידוע) אלבצרי ז"ל". — מאן ¹, ב, 3/28—; נזכר אורבך, שם.
- (9) מנחם בן סרוק (טורטושא, 910 — קורדובה, ע 970), מתברת: מצאתי ראיתי בספר פתרוני רב סעדיה במחברת הא" ¹¹. — מנחם בן סרוק, מתברת, לונדון—אדינבורג תר"ד, 68/ע"ב/10; והאגרון, 102—98; 107—106.
- (10) יוסף אבן עקנין (צפון אפריקה, ברצלונה, המאה השתים עשרה): "ספר הפתרון" — כינוי שכינה את "ספר המליצה" לאריסטו ¹². — שטיינשניידר, HÜ, עמ' 34, 46, 60, 61.
- (11) משה בן יוסף מאליסנה מתרגם את ספר האמונות והדעות לרס"ג, והוא מכנהו: "פתרון ספר האמונות, וחרצב [מילות] הבינות, ממליצות מפענות צפונות" ¹³. — נויבאוואר, קטלוג כה"י אוקספורד, מס' 1224; שטיינשניידר, AL, עמ' 52.
- (12) יעקב בן משה הקראי (טשופוט קלעה, המאה השש עשרה) ¹⁴: "ספר הפתרון" — כינוי שכינה את פירושו למקרא. — ליקוטי קדמוניות, עמ' 86—87; מאן, ב, 446, 462—466; 463/הע' 63.
- (13) קיימים חיבורים הקשורים בחלום, והם מכונים "פתרון חלומות", כגון ¹⁵: פתרון חלומות לרב האיי בן שריא גאון (בגדאד, 938—1039) פתרון חלומות לשלמה אלמולי (קושטא, המאה השש עשרה) פתרון חלומות של דניאל לאנונימי (כ"י באוקספורד) פתרון חלומות של יוסף לאנונימי (כ"י באוקספורד)
- (14) חיבורים הקשורים במילות, והם מכונים בשם "פתרון מלות", כגון: פתרון המלות הורות (כ"י של צונץ, הפליט, ברלין תר"י, מס' 54) פתרון המלות הקשות בהגיון ופילוסופיה (כ"י שד"ל, האם זה הקודם?) ¹⁶ פתרון שבעים המלים הבודדות לרס"ג (דברים עתיקים, לייפציג תר"ד עמ' 3) ¹⁷.
- 10 לפי הכתוב שם יוצא, כי אסרו להוציא חיבור זה מחצר בית הכנסת, כמו שאסרו על הוצאת מצחף. ושמה מסב ההמשך שם על מצחף תורה ממש.
- 11 רק פעם אחת ויחידה הוכיר מנחם את חיבורו של רס"ג, ומסתבר, כי מנחם סירב לכנותו בשם "האגרון", כי זוהי מלה מחודשת על ידי רס"ג. מנחם מרבה להשתמש בשורש פ' ת' ר' במחברתו: פתרון, ועוד.
- 12 ואין זה תרגום מילולי לשם מליצה, ויש לראותו כתרגום חפשי: ספר הפירוש.
- 13 מסתבר בעיני, כי כאן המשמעות היא תרגום, כמו תפסיר.
- 14 איש זה שימש לאברהם פירקוביץ למעשה תעתיקים על ידי השמטת שש מאות שנים בערך ופינסקר האמין במעשה התעתיקים של פירקוביץ. 'עי' מאן, 463/הע' 6; ש. פוזנאנסקי, Karaite Literary Opponents, לונדון, 1908, 9/74.
- 15 עי' בן יעקב, אוצר הספרים, וילנא 1881; פרידברג, בית עקד ספרים, אנטורפן 1925.
- 16 עי"ש גם על אלה. בן יעקב העיר שם, כי ייתכן שזה הקודם והים.
- 17 יצחק בן יעקב (ריגא, 1801—וילנא, 1863), והוא הג"ל, חידש שם זה, במקום

- ד. כדי להבין היטב את משמעות המלה "פתרון" נמיין את המובאות מבחינות שונות, ועל יסוד המיון ננסה להגיע להבנה הנכונה של המלה.
- (1) מבחינת המקום נבחין במזרח: 1—8; במערב: 9—12.
— במזרח שני שלישים, ואילו במערב שלישי אחד.
  - (2) מבחינת הזמן: המאות 9—12 (1—6, 8—10, 12); 13—16 (7, 11).
— במאות 9—12 שני שלישים, ואילו במאות 13—16 שלישי אחד.
  - (3) מבחינת המקצוע: מקרא (1, 3—8); מקצועות אחרים (2, 9—12).
— במקרא שני שלישים בערך, ואילו ביתר המקצועות יותר משליש אחד.
  - (4) מבחינת העדה: הקראים 1—5, 8—9, 12; הרבניים 10, 11; מסופקים: 6, 7.
מבחינת העדה הרי הקראים שני שלישים, ואילו הרבניים שתי עשיריות.
- אם נסכם, נוכל לומר, כי השם ניתן בעיקר במאות 9—12 בארצות המזרח על ידי קראים במקצוע המקרא. על סמך מסקנות אלה כבר יש בידינו לומר, כי השם "ספר פתרון תורה" איננו מידו של המחבר רב האיי בן נחשון גאון, אלא מידו של המעתיק או המעתיק שלפניו, אשר היה שייך לעדת הקראים בארץ תורכיה או בארץ פרס. ועוד מסקנה אחת אנו רשאים להסיק, הקראים העדיפו את השורש פ' ת' ר', ואילו הרבניים העדיפו את השורש פ' ר' ש'.
- אם השם "ספר פתרון תורה" הוא כינוי מידו של קראי, נשאלת השאלה: האם יש לנו סימנים ורמזים נוספים על גלגולי חיבור זה בידיים של קראים? המהדיר כבר הקדיש מקום נכבד במבואו לדיון במגמה האנטי-קראית של החיבור, ויותר ממה שפירש שייר ברמזיו שם (עמ' ל—לב). בימי של רב האיי בן נחשון גאון כבר עמדה עדת הקראים על רגליה ופשתה בכל ארצות המזרח התיכון ובייחוד בארץ ישראל. גאוני ישראל בארץ בבל ובארץ ישראל התנגדו לקראים התנגדות מרה וחריפה, ואף נלחמו בהם. הקראים מעולם לא חששו לעיין בספרים הרבניים אשר נחשבו למתנגדיהם (כגון: חיבורי רס"ג), וחיבורו של רה"ג "מדרש התורה" ומגמתו האנטי קראית נחשב בלי ספק כחיבור לעיון, ועדות לכך נמצא גם בדברי יעקב הקרקסאני. אולם ידוע לנו בוודאות, כי חיבור זה היה בידיים של קראים, וההוכחה הנכבדה ביותר לכך היא אחת המובאות מרשימות הספרים הנ"ל: "פירוש עלי אלתורה לר' האיי מג'לד תמאם". רשימה זו מסר פירקוביץ לפינסקר, ומאן מצאה, שישים שנים אחרי כן, בעובדו של הרכבי¹⁸. פירקוביץ לא פירסם מעולם את רשימת רכישותיו ומקורות רכישותיו. הוא אף השתדל להעלים את ידיעותיו בנדון ובה לא מעט, כדי להעלים את ידיעותיו מבני אדם. על כן איננו יודעים את מקום רכישתה של רשימת הספרים הזאת. דבר אחד הוא וודאי, שרשימה זו נרשמה בידי קראי, מכיוון שרוב העיולים ברשימה זו הם של ספרות קראית, ובודדים הם הספרים מהספרות הרבנית (רס"ג, רה"ג, בחיי וקמחי). אף מסתבר, כי מקום הרשימה היא קושטא, הנזכרת בה פעמיים ונוכח בה "הודה האבל" מחבר

השם בימי הביניים "שבעים המלים הבודדות", מכיוון שמספר הערכים לא התאים למספר הרשום בשם. ע"ש.

18 ע' מאן¹, א, 2/644—3; וע"ש הע' 2 ביחס לרשימת הספרים השנייה שהייתה בידי הרכבי.

בידי הרכבי. ממכתב פרטי אלי נודע לי, כי א. שייבר עומד לפרסמה בכתב העת Acta Orientalia, 1981.

'אשכול הכפר' שהוא איש קושטא או עיר אחרת בתורכיה. ואלה הם הנימוקים לסברתי, כי העותק ויקרא דברים הוא העתקה קראית:

- (א) עצם הכתב הוא כתיבה קראית.
- (ב) הכינוי "ספר פתרון תורה" הוא כינוי קראי.
- (ג) התארים "פאר השליחים" ו"הדר המצליחין" אינם רגילים בפייהם של רבנים.
- (ד) השלשול הרב של השלשלת: יוסף בן שמואל בן רוח בן משה בן דוד, אינו רבני.
- (ה) השימוש בשורש ת' מ' מ' בבניין נפעל הוא מדרך חידושים של הקראים, כי הרבני משתמש בשורש זה בבניין נתפעל במשמעות התראות כתב. והרי תקבולת בין שני קולופונים, האחד רבני והשני קראי, ושניהם בני דור אחד, בהפרש של עשר שנים¹⁹:

(1) נכתבה זו תורת משה ... על ידי העני הנמאס והצעיר של כל ישראל יוסף בר משה נ"ע, וגשלמה ביום מעלה בש[בת] — אלף ושש מאות ושלושים לשטרות ... [שהוא ארבעה ועשרים יום בחדש אדר שני שנת] (1319).

(2) כתבתי זה פתרון תורה ברוב עמלי ועניי אני יוסף העני והדל בן מרנא ורבנא פאר השליחים והדר המצליחים מ' שמואל וצל בן מ' דויד תמ"ך בן העני מ' משה זלה"ה ... נתמם בארבעה בשבת דהוה ארבעה יומין לירחא דטבת שנת אלפא ושית מאה וארבעין שנין למנין שטרי ... (1328).

איתרע מזלן של החרוזות, שעל ידי הפרדתן מן הדרשות ומן הפרשיות ביקש אף המהדיר של "מדרש התורה" ליחדן ולהפרישן מראשי הפרשיות, ואף לשלול את חיבורן מידו של מחבר "מדרש התורה" החשוב והמכובד על ידו, וזו לשונו:

"כל מה שהעלינו מוכיח, שאין קשר בין הפיוטים לבין גוף החיבור שלפנינו, וממילא פטורים אנו לפי שעה מלדון בזהותו של האיש האי החתום בסופם.

מכיון שלדעת המהדיר "אין קשר בין הפיוטים לבין גוף החיבור", הוא הונית את הטיפול בפיוט כמעט לגמרי, והשאיר את החרוזות בלא ניקוד ובלא הפרדה, בין התרזות, בלא ציון המקורות ובלא הערות וביאורים. כאשר בא לדון בסוף המבוא באקרוסטיכון בסופי החרוזות אמר: "ושמא תחתמה 'האי' בסופם של הפיוטים מכוונת היא לגאון זה בין אם הוא בעצמו חיברם ובעל הילקוט קבע מקומם בראש הפרשיות, ובין שנתחברו על ידי בעל הילקוט שרצה בדרך זו להנציח את שם הגאון בסוף פיוטיו". אולם אחרי שנודע לנו, כי "מדרש התורה" נתחבר על ידי ר' האיי בן נחשון גאון, אין מקום לפקפק בויהוי מחבר התרזות, ואין מקום להפריד את החרוזות מהדרשות של הפרשיות. על מהדיר הדרשות לטפל גם בחרוזות שבראשי הפרשיות. לעניין זה אקדיש מאמר מיוחד.

19 הקולופון הרבני נמצא בספר התורה בפרסית יהודית, ירושלים תשל"ב, מהד' חיים פיישר, 4—2/191; ואילו הקולופון הקראי בספר פתרון תורה, 25—14/345 (בדילוגים רבים).

[תוספת עם נעילת הגליון: בימים אלה נתפרסם בארשת, ו', ירושלים, תשמ"א, מאמרו של ידידי נ. וידר, ובו "חמשה נושאים בתחום התפילה", ואחד מהם: "יום חנוכה שמים וארץ" בקידוש של שבת בפרס, הנמצא גם ב"מדרש התורה". מסקנתו היא שנוסח קידוש זה היה נהוג בפרס. ואכן, הספר נעתק בפרס והמעתיקים הם ששילבו בו את הנוסח הזה, כשם שהקראים שהיו שם הם שהוסיפו לנו, כנראה, את הקולופון והשם "פתרון-תורה"].

הקיצורים

- האגרון=סעדיה גאון, האגרון (כתאב אצול אלשער אלעבראני), ירושלים תשכ"ט.
אורבך=א"א אורבך, ספר פתרון תורה, ירושלים תשל"ח.
אלוני=נ' אלוני, השיטה האנאגראמטית של המילונות העברית בס"י, טמירין, א, ירושלים תשל"ב.
גולדציהר=י' גולדציהר, *Muslim Studies*, ב כרכים, לונדון 1967, 1976.
דותן=א' דותן, דקדוקי הטעמים לאהרן בן אשר, ירושלים תשכ"ז.
דקדוקים=דקדוקים למשה בן אשר (רשימת המונחים העתיקה), ספר קורנגרין, תל-אביב תשכ"ד.
ל"ק=ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תרכ"ה.
מאמר השווא=ק' לוי, *Zur massoretischen Grammatik*, שטוטגרט 1936.
מאן¹=י' מאן *J. Mann, Texts and Studies, 1731/1735*.
מאן²=י' מאן *J. Mann, Jews in Egypt and Palestine, Oxford 1922*.
מורג=ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
מדה"ת=מדרש התורה, ע' אורבך.
ס"י¹=ספר יצירה, מהד' מ' גרוסברג, לונדון תרס"ב.
ס"י²=ספר יצירה, ופירושו לרס"ג מהד' מ' לאמברט, פאריס 1891.
פירוש התורה=ע' אורבך.
פליישר=ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה.
פתרון תורה=ע' אורבך.
רה"ג=רב האי גאון בן נחשון (או בן שרירא), מחבר מדרש התורה. ע' אורבך.
ש"ח=ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו.
שירמן=ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב כרכים, תל אביב תשט"ז, תשכ"ה.
AL=משה שטיינשניידר, *M. Steinschneider, Arabische Literatur der Juden, Frankfurt a. M., 1802*.
HÜ=משה שטיינשניידר, *M. Steinschneider, Hebräische Übersetzungen, Berlin 1883*.
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ניסן תש"ם.

משה אידל

פירוש מזמור יט לר' יוסף בכור שור

הספרות הפילוסופית בעברית, שהחלה להתפתח מתחילת המאה הי"ב וכתה לתוספת נכבדה במחצית השניה של מאה זו, עם תרגומיו של ר' יהודה אבן תיבון. ספרות זו נשארה, עד תחילת המאה הי"ג, נחלתם של משכילים ספרדיים ופרובנסליים; למרות שהקשרים ביניהם ובין רבני צרפת אינם תופעה נדירה¹, הרי שהשפעת רעיונות פילוסופיים מועטה מאד בספרות בעלי התוספות². אופיה ההלכתי המובהק של ספרות זו, לא היה נוח לקליטת התפיסות העיוניות וגם עדויות על התענינות בנושאים עיוניים בין בעלי התוספות אינן בנמצא³. על רקע זה יוצאת דופן אישיותו של ר' יוסף בכור שור⁴: תלמיד של רבינו תם. בעל הלכה ומתנגד לפרשנות אליגורית. הוא עסק בעת ובעונה אחת גם באסטרונומיה והתווכח עם נוצרים. מלבד פירושו הידוע לתורה, חיבר ר' יוסף גם פירוש לס' תהילים, אך רק קטעים בודדים מחיבור זה הגיעו אלינו⁵. והנה פירוש כמעט שלם למזמור יט שרד בכתב יד אוכספורד 1927 (Mich. 304) דף 48ב—51א. עיון בו מלמד כי ר' יוסף הכיר, בתקופה שחיבר את הפירוש, את התרגום של ס' חובות הלבבות של ר' בחיי אבן פקודה, והוא הושפע מכמה תפיסות עיוניות המופיעות בו: (א) דימוי האדם הסומך על הכתוב לעוור והאדם החוקר בעצמו לפיקח המנהיג את העוור (שורות 95 ואילך) מושפע מהמשל המופיע אצל בחיי, חובות הלבבות א, ב⁶. (ב) הטיעון שהנבראים לא בראו את עצמם, כיוון שיש בהנחה זו סתירה פנימית (שורות 49 ואילך) מושפעת מדברי בחיי, חובות הלבבות א, ה⁷. (ג) הוכחה על קיומו של

תודתי נתונה לספריה בודליאנה שבאוקספורד על הרשות להדפיס את דברי ר' יוסף בכור שור.

- 1 ידועים הקשרים בין הראב"ע לבין רבינו תם ותלמידו הרשב"ם.
- 2 יש להפריד, כמובן, את ההשפעה הגדולה של הספרות הפילוסופית על חסידי אשכנז מדיוננו כאן.
- 3 ראה לעומת זאת על ידיעותיהם של בעלי הלכה ידועים בפרובאנס בנושאים פילוסופיים: I. Twersky, *Rabad of Posquières, A Twelfth-Century Talmudist* (Cambridge, Mass. 1962) pp. 258ff; י. תא שמע, *ספרי הריבנות בין הראב"ד לבין רבי זרחיה הלוי (הרו"ה) מלוגיל, קרית-ספר, נ"ב, תשל"ז, עמ' 570—576*. ומה שכתבתי בקרית ספר, נ (תשל"ה) עמ' 149—153.
- 4 פרטים עליו ראה א. א. אורבך, *בעלי התוספות (ירושלים, תש"מ) עמ' 132—140*.
- 5 הם נאספו ונדפסו ב" *M. Liber, R.E.J.* vol. 58 (1909-10) pp. 309-311.
- 6 מהד' ציפרוני, עמ' 109.
- 7 שם, עמ' 114.

אל אחד מתוך התבוננות בסדר העולם והשוואת סדר זה לספר הכתוב כתיבה אחת, (שורות 63 ואילך) ידועה גם כן אצל בחיי, חובות הלכות א, ז⁸. לכן יש להניח כי פירושו של ר' יוסף לתהלים נכתב אחרי תרגומו של ר' יהודה אבן תיבון לס' חובות הלבבות, דהיינו אחרי 1162. ועוד יש להניח כי הפירוש לתהלים נכתב אחרי פירושו לתורה, כיוון שבחיבור זה אין ניכרת השפעה ברורה של ר' בחיי. לבסוף, יש להדגיש את התידוש שבתפיסת ר' יוסף בכור שור את היחס שבין האסטרולוגיה, המבוססת על הסתכלות עצמאית של האדם, ובין העיון במקרא; בהשתמשו במשל המופיע אצל ר' בחיי, חורג ר' יוסף מן המקובל בחוגו ומעמיד את החקירה מעל המסורת. זאת ועוד; לפנינו עדות ברורה, ועד עתה יחידה במינה, על אמונתו של אחד מחכמי צרפת באסטרולוגיה בתקופתו של הרמב"ם; כידוע, כתב הרמב"ם איגרת נגד האמונה באסטרולוגיה, כתשובה לשאלתם של חכמי מונטפליה. שהיססו האם לקבל את תוקפה של האסטרולוגיה⁹.

8 שם עמ' 126.

9 ראה A. Marx, "The Correspondence between the Rabbis of Southern France and Maimonides about Astrology". HUCA, vol. III (1926) pp. 311-358 בעמ' 314-316 יש סקירה של דעותיהם של כמה מחברים על האסטרולוגיה.

אכתוב פירוש מהמזמור של השמים מספרי' כבוד אל וגו' שמצאתי בפירוש רבינו יוסף בכור שור זצ"ק אך קצת בדבריו בענין הגלגל ומהלך השמש כי הוא האריך בהם מאד ולא עתקתי (!) רק המובן לעולם ח"ל:

השמים מספרי' כבוד אל ר"ל השמים מספרים ומודיעים לעולם כבוד האל וגדולתו וכשהאדם מתכוין (!) במעשה השמים מגיד אלהתו של הב"ה.

ומעשה ידיו מגיד הרקיע קודם שיהיה המעשה הרקיע מגיד מה יהיה לחכמים יודעי העתים ודרך הילוך הגלגלים ולאיוזה זמן כל אחד עולה או יורד ויודעין התולדה של כל אחד ואחד ועל מה הוא ממונה ויודעין עיתת (?) זמנו של כוכב פלוני לעשות שהוא חם ומחמם העולם או פלוני שהוא קר ויקרר העולם או עתה זמן צדק לעלות שהוא ממונה על השלום ויהיה שלום בעולם או זמן מאדים שהוא ממונה על החרב ועל המריבה ויהיה תגר בעולם וכן כל אחד לפי תולדתו וממשלתו ועל תולדת האדם ומקראיו ומה שעתידי לבא עליו.

יום ליום יביע אומר. שמיום אחד יום כל (!) אדם להתבונן מה יהיה ליום של אחריו ומה ביום שלפניו שמי שידוע חכמת העיתים ורואה מעמד הכוכבים היום יכול להבין היאך יהיה מעמדם אתמול ואיך יהיה למחר וכן עד תחילת העולם ועד סופו יכול להתבונן ולידע מקום מעמדם לפי שידוע כמה מהלכו של כל אחד ואחד בשנה אחד ובחדש אחד וביום אחד ובשעה אחד ולכן כל יום מורה על חבירו וכל לילה מורה על חבירו.

יביע אומר יבציע (!) ולכך הבית דגושה ולפי שהדיבור יוצא מתוך גוף האדם

20 כמים הנובעים דרך המעיין אמ' על דבור יבצע.

1. המעתיק העתיק את פירושו של ר' יוסף בתוך פירוש לתפילות שהחומר בו נלקט ממקורות שונים וכנראה שהמלקט לא מצא פירוש אחר למזמור יט ולכן העתיק את דברי ר' יוסף.
3. החלק שהושמט, שעסק בנושאים אסטרונומיים, הוא עדות התואמת את הידוע על ר' יוסף בכור שור כמי שהושפע ע"י ר' אברהם בר חייא.
- גם בהמשך הפירוש ניכרת היטב הגישה האסטרונומית-אסטרוולוגית של המחבר. ראה במיוחד בשורות 6 ואילך.
5. מתכוין — כנראה טעות סופר ויש לקרוא 'מתבונן'.
7. יודעי עתים במשמעות חכמי האסטרוולוגיה ראה כבר בפירושו של ראב"ע על אסתר א, 13, וראה בשורה 14 לקמן 'חכמת העתים'.
8. תולדה משמעו כאן טבע, כנהוג אצל ראב"ע: על תולדות המונח ראה ג. שלום, 'הכרת פנים וסדרי שרטוטין', ספר אסף (ירושלים, תשי"ג) עמ' 477—479. וראה עוד בשורה 12.
10. צדק ממונה על השלום וכו' ראה בבריתא דשמואל, אוצר המדרשים של איזענשטיין עמ' 547.
13. יום כל — כנראה שוב טעות סופר ויש לתקן 'יוכל'.
19. יבציע (!) — ושמא יש לתקן 'ינביע' על פי הדיון בהמשך.
20. להוכרת המעיין בהקשר לפועל 'יביע' ראה גם ברש"י במקום.

אין אומר ואין דברים עתה מפרש מה שאני אומר לך שהם מספרים ומודיעי ומגיד ומחזיק אינם בדיבור ממש ולא בדברים.

כלי נשמע קולם שאין הסיפור הזה על ידי השמעת קול אומר כמו מאמר כמו אוכל מכסף אלא,

בכל הארץ יצא קול שהם השמים בנר ומתוחי על כל הארץ וכל העולם רואים אותם ויכולי להתבונן בהם ולהסתכל ולראות מעשה אלהינו כמו אדם שנכנס לבית שהוא בנוי בחכמה ובדעת ולא יחסר כל בו ואין בו שום דופי ואעפ"י שאינו רואה האומן שעשאו ואין הבית מדבר עמו מראה לו הבית חכמת הבונה ומבין שנבנה על ידי בנאי חכם ונבון וכן הרואה השמים ותיקונו יודע שנבראו על ידי בורא גדול וחכם ונבון שאין כחכמתו ואין דומה לו. 30

אהל בהם לשון אורה כהיל אורו והפ' לשם עם הקב"ה אהל בשמים שהוא מאיר בהם וקבוע בהם ומאיר לכל באי עולם.

לשמש שם אהל בהם אהל ממש שהם מאהילים על השמש והוא השמש כשיוצא בכל הארץ מתחת הארץ יוצא בהוד והדר ואור גדול ויפי כחתן יוצא מחופתו לאור העולם כעדי כבודו ויופיו בו כי חופה לשון כיסוי וכן דרך חתן בחדר במקום במקום (!) מכוסה וכשיוצא בעידיו וכן השמש בא ממקום טמון מתחת הארץ ויוצא בסדר גדול.

ישיש כגיבור לרוץ אורה כמו הגיבור שמתגבר והולך מקצה השמים מוצאו שהגלגל מוציאו מקצה המזרח ומוליכו לקצה מערב ביום אחד ותקופה שלו 40 שהוא בא מדרך המערב ובא לו כנגד הגלגל למזרח על קצות על שמים וראת התקופה בשנה אחת שעובר הי"ב מזלות בשנה אחד והוא בשס"ה ימים ורביע יום לחשובו שמואל ועומדת לתק"ס בכל מזל ליום עשר שעות תק"ס חלקים. וגם יכול אתה להתבונן מהחמה שחוזרת בכל יום למזרת שהגלגלים יש להם סוף וקצה בעיגולים שאם לא כן היתה החמה הולכת לצד המערב ולא תשוב אל המזרח לעולם לפי שלא תמצא קצה הגלגל וגבולו שלא יתזר אלא כיון שאנו רואים שהיא חוזרת ידוע לו קצה וגבול וגלגל וכ"ש לארץ שהיא כמו גרגיר אחד בתוך הגלגלים ויש לאדם להתבונן וכיון שיש להם קצה וגבול

26—29 משל הבית להדגמת חכמת הבנאי כתיאור היחס בין העולם והבורא מופיע בכמה מקורות: ראה ר' בחיי אבן פקודה, ס' חובות הלבבות א, 6 (עמ' 117) ס' הגלוי לר' יוסף קמחי (ברלין, תרמ"ז) עמ' 1, במדרש תמורה, נדפס בבתי מדרשות של ורטהימר (ירושלים תשט"ו) ב, עמ' רא. התפיסה היתה ידועה גם בתחום התרבות הנוצרית ראה E. R. Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages* (London, 1953) pp. 544-546.

31. פירוש זה של 'אהל' מצוי כבר אצל הראב"ע במקום: "י"א כדמות אור וכמוהו לא יאהיל, ולפי דעתי שאל"ף יאהיל נוסף כאל"ף והאזניחו נהרות הוא מגזרת לא יהלו אורם".

41—42. ראה ברייתא דשמואל הקטן, באוצר המדרשים של י"ד אייזענשיין עמ' 544—545 'חמה... נמצא גומר לי"ב מזלות לשס"ה ימים ורביע יום'.

42. כנראה שהגוסס משובש והכוונה היתה לזמן הדרוש לשמש לעבור במזל אחד; בברייתא דמזלות עוברת השמש אל אחד מהמזלות במשך ל' יום, עשר שעות ומחצית השעה. ראה גד בן-עמי צרפתי 'מבוא לברייתא דמזלות' ספר השנה של בר אילן, ג (תשכ"ח) עמ' 61.

בידוע שיש תחילה וסוף כמו כן וכל דבר שיש לו תחילה דאי נברא דמאין
 בא אלא א"כ יש בורא שבראם ולא תאמר שהם בראו את עצמם דהא אי אפשר
 50 דמתי ברא את עצמו או קודם שנבראו והלא לא היו לאחר שהיו והלא כבר
 נבראו אלא על כרחך יש בורא שהוא תחילה כל התחלות שברא הכל במאמרו
 ובמצותו מאפס ואין וקודם שבראם היה הכל אפס ואין חוץ ממנו ואם אין אתה
 יכול לדמותו לגוף ממשות שאין דבר שיש לו ממשות ואם כן יכול אתה להבין
 שיש בורא שהוא תחילה לכל התחלות באין קץ ובאין שעור ראשון לראשונים
 ואחרון לאחרוני שברא הכל ונשא וסומך והוא אינו נשא ואינו נסמך ואין
 לו סוף דכל שאין לו תחילה אין לו סוף ומתוך שאתה רואה כל העולם על סדר
 אחד הבריות צריכות זו לזו שהאדם עובד את האדמה והאדמה מפרנסת את
 האדם והמים והדגים והחיות והבהמות והעופות והארץ כולם צריכים זה לזה
 והעולם כולו במתכונת אחד ואינו משנה חוקו כלל אשר נחקק בו ואין כל חדש
 ואין הים עוברת גבולה ואין הארץ משתנית ואין הגלגלים ותנועתם משתנים
 60 יכול אתה להבין שהמנהיג והבורא את הכל אחד הוא ואין עמו דעת אחרת
 חלוק שישנה שום דבר הרי לך שהבורא אחד ואין עמו אחר ואין זולתו משל
 לרואה ספר אחת ורואה כל הכתיבה על מתכונת אחד ומבין שסופר אחד כתבו
 והרי יכול אתה להתבונן מברית (!) מעולם שיש בורא שהוא ראשון ואחרון הוא
 יחיד ומיוחד ומתוך מעשיו אתה מבין שברא עולמו בחכמה ובתבונה ומעשיו
 מעידים על תבונתו וחכמתו וגדולתו וגוראותיו ושהוא יחיד וראשון לכל דכתי'
 ואתם עדי נאם ה' ואני אל הרי השמים מספרים כבוד אל. ועדיין זה חצי דבר
 וחצי עדות שהרי אין יכול להבין מתוך זה העדות שהשמי' מספרים חקיו
 ומשפטי ומצוותיו וכיצד הוא מרחם על ברייתו אבל תורת ה' תמימה שהיא
 70 מעידה על הכל בתמימות. ולא שיערה דבר ועדות ה' שהיא התורה נאמן (!) ולא
 כבשה כלום מן העדות שכל מה שהשמים מספרים היא מעידה שהיא מעידה
 שהקב"ה ברא את הכל דכתי' בראשית ברא אלהי' וגו' ושהוא אחד דכתי' אני
 ראשון ואני אחרון אני הוא והוא מחכמת הפתאים שאינם יודעים להתבונן
 מעצמו והיא מודעת להם כל חכמה ומפרשת אותם ומדריכם ומזהרת אותם
 שלא לגנוב ושלא לגזול ושלא לגאוף ושלא ישקצו נפשותם בדברים משוקצים

48—51. השווה את מהלך הטיעון כאן לדברי בחיי בס' חובות הלבבות א, ה עמ'

114—115.

52. הכינוי 'תחילה כל התחלות' מופיע גם בס' חובות הלבבות א, 2 (עמ' 108). וראה

גם שורה 54.

56. התפיסה שכל דבר שאינו בעל התחלה בהכרח אין לו סוף, מופיעה כבר אצל

אריסטו ס' השמים והעולם א, 12.

65. ראה בפירושו של בכור שור לבראשית א, 26 'הבורא הוא יחיד ומיוחד'.

לשון דומה מופיעה בפירוש ס' יצירה של ר' יהודה ברצלוני עמ' 13 'בורא הכל

הוא אחד ומיוחד' — מאוחר יותר, במאה הי"ג, מופיע הביטוי 'אחד יחיד ומיוחד'

בספרות חוג לס' העיון ואצל מקובלי גירונה, אך מקורותיו טרם התבררו; ראה

G. Scholem, *Les origines de la Kabbale* (Paris, 1966), p. 360, n. 259.

67. ישעיה מג, 12.

72. בראשית א, 1.

72—73. ישעיה מד, 6.

ומתועבים ומפרשת אותם משקצים ורמשים ובהמות וחיות טמאות ומעופות ודגים
טמאים שמשקצים ומתעבים ומזיקין את הגוף.
ומשיבת נפש שהיא למשיב נפש לכל רואיה שרואים שהקב"ה חפץ בבריותיו
ואוהב אותם שמפרישן מדרכי מות לילך בדרכי החיים ומזהירם מכל דבר נתעב.
80 פקודי ה' ישירים שמזהירים מרצות ומקימה ומכל דבר המביא את האדם לידי
כאב לב וסכנה.

מצות ה' ברא (!) מאירת עינים שהיא מראה לבני האדם הדרך הישר שילכו
בה ושומרת אותו מכל מכשול שמי ששומר את המצות עיניו בראשו ושאינו שומרת
את המצות בחשך ילך.
יראת ה' טהורה עומדת לעד עומדת לאדם בכל מצוותיו לעד אבל יראת
הקב"ה לעד בעולם הזה ובעולם הבא והירא הקב"ה מתנהג בטהרה ובנקיות
מכל דבר מתועב.

משפטי ה' אמת צדקו יחידיו כולם יחידיו אמת וצדק ודברי תורה
נחמדים מזהב ומפז רב שהזוהב והפז פעמים שהם שמורים לבעליהם לרעתם
90 ואין מצילים אותם לא ממיתה ולא מחולאים אבל דברי תורה שומרים אותם מכל
דבר רע ועושין אותו אוהב ונחמד ועומד לו בכל צרה כי דרכיה דרכי נועם
וכל נתיבותיה שלום לכך לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז. והם דברי
מתוקים מדבש ומנופת צופים וכל זה אין לידע ממה שהשמים מספרים. ואם
תאמ' מאחר שהתורה מעידה הכל למה צריך להתבונן במעשה השמים אמשול לך
למה הדבר דומה אדם שסומך על מה שכתוב בתורה ואינו מתבונן ממראית עיניו
ומתבוננת לבו אעפ"י שגלוי וידוע לו שדברי תורה אמת ואמונה ואין להרהר
אחריה מ"מ הוא דומה לאדם עור שמנהיג אותו אדם פקת על דרך אעפ"י שהוא
ידוע כפיקח שאינו מנהיגו כ"א בדרך הישר היה טוב לו שיהיו לו עינים
ויסמוך על עצמו ולא על אחרים ולכך כל מה שיכול אדם להתבונן ממראית
100 עיניו וממחשבת לבו טוב לו יותר שאין שמיעה גדולה כראיה ועל זה אמרו
רבתינו כל היודע לחשוב בתקופות ומזלות ואינו מחשב עליו הכתו' אומ'
את פועל ה' לא יביט ומעשה ידיו לא ראו ודוד אמר לשלמה בני דע את ה'

78—79. המשמעות 'משיבת נפש' כמשיבה את הנפש לאדם כדי שימשיך לחיות מופיעה
גם בקטע המופיע בכ"י קמברידג' 7, Dd. 13 דף צב: 'ויאמרו רבותי' ע"ה כשאמ'
הקב"ה לישראל אנכי ה' אלהיך, מיד יצאה נשמתן של ישראל שכן כתב נפשי יצא
בדבריו. והלכה תורה לפני ישראל ומצאן מתים. אמרה תורה להקב"ה התחונה לפניו
ואמר רבש"ע הלא כת' היא חייך ואורך ימך, ימך ... כולן מתים. אמ' לה הקב"ה
הנה בגללך אני משיב את נפשם. מיד השיב נפש והה"ד תורת ה' תמימה משיבת
נפש' ובסוף הקטע כתוב 'בכור שור'. יש להעיר כי בכ"י זה, דף 91 נזכר 'הר"י
דאורליאנש', שהוא כינוי אחר לר' יוסף בכור שור.

91—92. משלי ג, 17.

93. איוב, כח, 17.

94. סביר להניח כי מקור המשל בחובות הלבבות א, ב.

100. על הערכה זו של הראיה לעומת השמיעה ראה, D. Kaufmann, Die Sinne (Budapest, 1884) pp. 140-141. n. 2-3.

101. שבת, דף ע"ה, ע"א.

102. ישעיה ה, 12 בשינויים.

פירוש מזמור יט לר' יוסף בכור שור

ועובדיהו (!) וכתתי כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי וכתתי בכל
דרכיך דעהו וכתתי כי חסד חפצתי וכו'. ואין ידיעה אלא הבאה ממחשבת הלב
ומראות העיניים עכ"ל.

102—103. דברי הימים א כח, 9.

103. ירמיהו ט, 23.

103—104. משלי ג, 6.

104. הושע ו, 6.

עקבותיו של ס' הוזהר בכתבי ר' יוסף ג'יקטילה*

אחת השאלות החשובות בחקר ספרות הקבלה של המאה הי"ג, הינה שאלת היחס שבין כתבי ר' יוסף ג'יקטילה (להלן: ר"ג) לס' הוזהר ולכתביו העבריים של ר' משה די ליאון (להלן: רמד"ל). כידוע, לא הגיעו לידינו עדויות על אופי הקשרים האישיים ביניהם, אך על יסוד השוואת חיבוריהם (ובכלל זה ס' הוזהר), אפשר להוכיח שאכן היתה כאן השפעת גומלין עמוקה. אם ניתן להשתמש במושג "חוג ס' הוזהר", מושג שעדיין לא נתברר כל צרכו, הרי קרוב לוודאי שר"ג נמנה על חוג זה.¹

עקבותיו של ס' גינת אגוז, חיבור מוקדם של ר"ג (1274), שעניינו במיסטיקה של האותיות, ניכרים במספר רעיונות ומוטיבים חשובים שבס' הוזהר, ובצורה בולטת במיוחד, באחד מחיבוריו העבריים של רמד"ל, ס' אור זרוע.² מאידך, חיבוריו המאוחרים של ר"ג, אלה שבקבלה התיאוסופית, עומדים כולם בסימנה של קבלת ס' הוזהר. המבנה הכללי של תורת הקבלה של ר"ג וחלק ניכר ממושגיה, מונחיה, סמליה וציוריה, מתאימים לאלה של ס' הוזהר; וזאת למרות סטיות עקרוניות במספר סוגיות מרכזיות, ופיתוחים עצמאיים ומקוריים של מוטיבים זהירים שונים. שיטתו של ר"ג בקבלה הינה, כלשונו של ג. שלום, בחינת "מקבילה עצמאית" לקבלה של ס' הוזהר.³

החוקרים תמימי דעים, כי במיוחד בס' שערי אורה (שחובר לפני שנת 1291)⁴,

* מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת דוקטור (בנושא: "פרושים למרכבת יחזקאל בתורת הסוד במאה הי"ג") שהנני מכינה בהדרכתו של פרופ' יוסף דן.

1 על היחס שבין כתבי שני המקובלים, עיי', ג. שלום, 'האם חבר ר' משה די ליאון את ספר הוזהר', מדעי היהדות א (תרפ"ו), עמ' 27; הג"ל, Major Trends in Jewish Mysticism, 1955, עמ' 173, 194–196; י. תשבי, משנת-הוזהר, א, ירושלים תשי"ו, עמ' 35; י. בן-שלמה, מבוא למהדורתו לס' שערי אורה לר"ג, ירושלים 1970, עמ' 33 ואילך ובהערות המתאימות לטכסט.

2 ג. שלום העיר לראשונה על הקרבה בין שני החיבורים, וראה M.T., עמ' 194. ס' אור זרוע (המונח לפני בשני כתבי-יד, כ"י ורשה 900 (מס' ס' במחכ" 30870) וכ"י אוכספורד-בודלי 1278 (Poc. 296, מס' ס' במחכ" 22092), שיש ביניהם שינויים רבים), שהוא חיבור יוצא דופן בין חיבורי העבריים של רמד"ל, מצלה במספר קטעים זיקה רעיונית וסגנונית ברורה לספרו הנ"ל של ר"ג. נודע לי שפרופ' א. אלטמן שוקד על הכנת מהדורה ביקורתית לחיבור זה, ואני מקווה שבעבודתו יובהר טיב היחסים שבין החיבורים. [נדפסה כעת; קובץ על יד, ט', תש"ם].

3 וראה הערך "קבלה" באנציקלופדיה יודאיקה האנגלית.

4 כפי שמתברר מן השימוש שעושה רבנו בחיי בפירושו על התורה בס' שערי אורה. וראה א. גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר, ירושלים תש"ל, עמ' 148–

ספרו העיקרי ורב ההשפעה של ר"ג בקבלת הספירות, ניכר שהיו לפניו מחברו חלקים מס' הוהר, ביניהם, קרוב לוודאי, גם ה"אידרות"; אולם אין בו איזכור ישיר של ס' הוהר ואף לא מובאות מילוליות מפורשות מתוך מקור זה. כפי שאוכיח להלן, מצויות מובאות כאלו לא רק בס' שערי אורה אלא גם, ובכמות ניכרת ביותר, בפירושו של ר"ג למרכבת יחזקאל, חיבור המצוי בכתבי־יד רבים⁵. פירוש מרכבה זה נכתב כבר לאחר ס' שערי צדק אך לפני שער הניקוד וקרוב לוודאי שאף לפני ס' שערי אורה⁶.

פירוש המרכבה לר"ג גדוש במקבילות מסוגים שונים לפירוש המרכבה הנדפס בפרשת יתרו בס' זהר חדש⁷: דרושים דומים, פאראפראזות, ציורים ושימושי

149, 157–165. כפי שכבר ציין ג. שלום, מצויים בס' משכן העדות לרמד"ל (משנת 1293) שלושה איזכורים של ס' שערי אורה ועיין, "האם חבד..."; שם; M.T., עמ' 195). לדברי שלום, אך אחד מן העניינים המובאים אצל רמד"ל (סוד המלקות) אכן מצוי בס' שערי אורה הנדפס. נראה לי שהרמזיה השלישית (כ"י ברלין Or. Qu 833, (ס' 1754) 113: "ורבקה אמרה אל יעקב בנה לאמר, זהו רמז לשכינה כדאיתא בשערי אורה, הנה שמעתי במחבוא בדבר יצחק אל עשו"), מתייחסת למה שמצינו בס' שערי אורה שער ה' (כרך א, עמ' 230: "...כי השכינה בזמן אברהם אבינו עליו השלום נקראת שרה, ובזמן יצחק אבינו עליו השלום נקראת רבקה... ולפיכך ורבקה שומעת בדבר יצחק אל עשו בנו..."). לדעת, ראוי לברר אם רמזים אלה לחיבורו של ר"ג, שהינם יחידים במינם בכתבי רמד"ל, אכן יצאו מתחת ידיו; לא מן הנמנע שלפנינו אינטרפולאציות. מה גם שאיזכורים אלה מופיעים רק במשפחה אחת מצומצמת של כתבי־יד מבין כתבי־יד המרובים של ס' משכן העדות. (אפיון מעניין נוסף של קבוצה זו: כל כתה"י חסרים את שער יסוד המרכבה המקורי לרמד"ל, ובמקומו בא פירוש המרכבה לר' יצחק בן יעקב הכהן; רק בכ"י אחד מבין אלה שבדקתי, כ"י קיימברידג' Dd. 11.24 (ס' 15933) מופיעים שני פירושי המרכבה בזה אחר זה!).

5 המובאות, להלן, תבואנה מתוך כ"י אוכספורד-בודלי 1655 (Hunt. 441, מס' ס' במתכ"י 17396), ובתיקונים עפ"י כ"י קיימברידג' Dd. 3.5 (ס' 15914) הריני מזהה לפרופ' דן על שהעמיד לרשותי העתקה של כ"י קיימברידג'. החיבור המכונה "סוד החשמל" לר"ג, המצוי בכת"י רבים ואף זכה לדפוס (לראשונה בס' ארזי לבנון, וינציאה שס"א, ולאחרונה בס' ארזי בלבנון, ווילנא תרנ"ט), איננו אלא חלק מפירוש המרכבה הנ"ל.

6 בפירוש המרכבה לר"ג נזכר פעמים מספר ס' שערי צדק; סביר להניח כי אם היה לפני ר"ג באותו זמן גם ס' שערי אורה, לא היה נמנע מלהזכירו. בשער הניקוד נזכרים כבר ס' שערי צדק והפירוש למרכבת יחזקאל (למשל, ס ע"א בס' ארזי בלבנון). וראה גם א. גוטליב, 'בירורים בכתבי ר' יוסף ג'קטילה', מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 128, שם הוא מביע את דעתו כי ס' שערי אורה חובר לאחר שער הניקוד.

7 מהד' ר. מרגליות, ירושלים תשל"ח, לו ע"ג—כא ע"ב. פירוש מרכבה נוסף שיצא מידי רמד"ל הינו 'שער יסוד המרכבה' (הנזכר לעיל הע' 4), המצוי בחלק מכתה"י של ס' משכן העדות, בסוף החלק השלישי, ובכת"י רבים — בנפרד. אף כאן ראוי לבחון באיזו מידה שייך פירוש זה לס' משכן העדות. לא רק שהוא חסר בחלק מכתבי־היד, אלא גם איננו משתלב בנושא הדיון בחלק ג' אליו הוא מסופח, ופרשת המרכבה איננה מופיעה בראש במניין העניינים העתידיים להיות נידונים בחלק השלישי. אף צורתו הספרותית, כפירוש לפרק א' ביחזקאל בולטת בזרותה בחיבור השיטתי. לא מן הנמנע שהפירוש צורף מאחר יותר לס' משכן העדות, ואולי אפילו

לשון זהים. החשובים ביותר לענייננו הינם אותם קטעים שיש בהם, בחלקם הגדול, תרגום מילולי מדויק מלשון הזהר; ולפרקים בעיבוד קל ובשינויים המתחייבים מן ההקשר החדש. להלן תבואנה בצד הטכסטים המקבילים מן הזהר רק יחידות טכסט גדולות מתוך פירוש המרכבה לרי"ג.⁸

נוסף על מובאות מפירוש המרכבה של הזהר מצינו בפירוש המרכבה לרי"ג מובאות ארוכות מן התיבור המוקדש לתאור ההיכלות הקדושים, הנוסח הרחב, הנדפס בסוף פרשת פקודי⁹, ומתוך דרשה בפרשת בהעלותך הדנה בענייני מרכבה. כל המובאות הוהריות שמצאתי בס' שערי אורה לקוחות אף הן מחיבור ההיכלות הנ"ל, ובכל המקרים רק מתוך הדיון בד' היכלות ראשונים.

לדעתי, אין מקום לפקפק שמא היה זה בעל הזהר דווקא, שעשה שימוש בחיבורים הללו של רי"ג. האלמנטים התאוריים השונים (כמו ריבוי האורות, העוגנים, הממונים למיניהם המשמשים במרכבה וכד'), המבנים הסגנוניים והמקצב הלשוני, טבועים בחותמו המובהק של הסגנון הזהרי; ולפרקים, בולטים בזרותם על רקע סגנונו של רי"ג, שהינו ענייני ומאופק בהשוואה לרטוריקה הוהרית השופעת, בעלת האיכויות הפיזיות הבולטות.

זאת ועוד. דבריו של א. גוטליב באשר לקביעת היחס שבין ס' הזהר לפירוש התורה לרבנו בחי, יפים גם לענייננו: "אין זה מדרכו של מחבר הזהר לתרגם מלה במלה קטעים ארוכים ממחברים של ימי הביניים. אין הוא נוהג שימוש דומה לזה, לא לגבי הספרות הפילוסופית והפרשנית ולא לגבי ספרות הקבלה על חוגיה השונים. האם מתקבל על הדעת, שזהירותו של מחבר הזהר בהעלמת

בידי רמד"ל עצמו. פירוש מרכבה זה לרמד"ל מגלה, כצפוי, קרבה ידועה לשני הפירושים האחרים ולעניינים נוספים בס' הזהר, אך לא נמצא בו מובאות ארוכות ומלאות מן הזהר כמצוי אצל רי"ג. ראוי לציין כי בקבוצה אחת של כתי"י מופיעים ג' פירושי המרכבה, של הזהר, רמד"ל ורי"ג, זה בצד זה, כמו בכ"י קיימברידג' הנזכר בהע' 5. (וראה גם ג. שלום, כתבייד בקבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 24). אין ספק כי מי שערך באופן כזה את הפירושים עמד על הקרבה שביניהם. הניקה היסודית בין קבלת רי"ג לקבלת הזהר היתה נהירה למקובלים. בעל הפירוש הקדום לס' שערי אורה [שהינו, ככל הנראה, ר' יוסף אנג'לינו; ר' עתה מ. אידל, סיני, פ"ו, תש"ם, עמ' ז']. מציין כי רי"ג "ייסד את הספר הזה על עמוד הזהר" (כ"י ירושלים, 8° 144; וראה ג. שלום, כתבייד בקבלה, עמ' 80), והוא מציין, בין השאר, את הקשר בין תורת הכינויים של רי"ג למקבילתה ב'ספרי' אותיות' של הזהר (וראה להלן; ועיין גם א. גוטליב, 'ביירוים בכתבי ר' יוסף ג'קטילה', שם, עמ' 98, בהערה). אף ר' שם טוב בן שם טוב, בס' האמונות שלו, מביא קטע מפירוש המרכבה לרי"ג, ומאפיינו באלו המילים: "והחכם הגדול הר' יוסף... כתב מהעתיקת ספר הזהר ושאר ספרי המקובלים הקדמונים" (פיררה שי"ו, מ"ו ע"ב). תודתי נתונה לידידי ד"ר משה אידל על שהפנה את תשומת ליבי למקום זה.

8 שאר המקבילות תצויינה בעבודתי על פירושי המרכבה הנ"ל.

9 רמד ע"ב—רסב ע"ב. חיבור זה מצוי בכת"י גם בנפרד ובציון מיוחד, למשל, "ספר שבעה היכלות" (כ"י ניויורק בהמ"ל, Mic. 1724 [אוסף אדלר: 2458]. מס' ס' במתכ"י 10822). וכך גם בכתבי מקובלים (ר"מ ריקנאטי: "ספר שבעה היכלות", ס' טעמי המצוות, הקדמה, לונדון תשכ"ג, טו ע"ב; ר' שם טוב בן שם טוב: "היכלות רבן שב"ר", ס' האמונות, פיררה שי"ו, מג ע"ב; ר"מ אבן גבאי: "כנודע מדברי המאור הקדוש רשב"י ע"ה בהיכלות שלו", ס' עבודת הקדש, ירושלים תשל"ג, יז ע"ב).

מקורותיו לא עמדה לו ונכשל דווקא בצורה גלויה כל כך, בהעתקה מספר חדש שזה עתה הופיע?¹⁰

לפנינו, אם כך, מספר מובאות רחבות מחלקים שונים של ס' הוהר, בשני חיבורים של בן חוגו הקרוב של רמד"ל; חיבורים שנכתבו, לכל המאוחר, במחצית השנייה של שנות ה-80. יש בדבר כדי לתרום הערות מספר לביקורת הוהר.

ראשית, אלו הן המובאות המוקדמות ביותר, הידועות לנו, מחלקו העיקרי של ס' הוהר, והן קדמות לאלו שבפירושו של רבנו בחיי¹¹. המובאות הראשונות מס' הוהר, הינן, כידוע, ממדרש הנעלם, בכתביהם של ר' יצחק אבן סעולה ור' טהרדוס אבולעפיה, מראשית שנות ה-80¹². ברור שדברים אלה מאשרים את הסדר הכרונולוגי שמציע ג. שלום, לפיו נסתיים עיקר חיבורו של ס' הוהר בשנת 1286, סדר עליו חולק י. תשובי, המאחר את זמן התייבור במספר שנים¹⁴.

על השאלה מדוע מעתיק ר"ג בפירוש המרכבה שלו רק מטכסטים זהירים אלה ולא מאחרים, ניתן להשיב, כי גם אם גדוש ס' הוהר בדרושים על מרכבת יתוואל בהקשרים שונים, הרי בטכסטים הללו מצוי הריכוז הגדול ביותר של תאורי מרכבה. נוסף לכך ניכרת בחיבורו זה של ר"ג, השפעתם של נושאים זהירים ממקורות אחרים, ובמיוחד, של דיון ארוך בתורת הכינויים שבחיבור 'סתרי אותיות' הנדפס בראש ס' זהר חדש¹⁵.

קשה יותר לענות על השאלה, מדוע גם בס' שערי אורה, בו קשת הנושאים רחבה ומגוונת ביותר, מרשה לעצמו ר"ג להביא מובאות של ממש רק מחיבור ההיכלות של הוהר, והרי דומה שאין ספק כי הכיר אותו זמן גם חלקים אחרים מן הוהר. מה גם שברור לנו עתה, כי אין הוא נמנע באופן שיטתי, כפי שניתן היה לשער בטעות עד כה, מלצטט בהרחבה מן הוהר (ומסתפק ברמזים, מטעמים טאקטיים הקשורים ליחסיו עם רמד"ל ולבעיית פרסום ס' הוהר, או מטעמים אחרים). והאם יש כאן מקרה או שמא בשעת כתיבת התייבור היו בידי ר"ג רק מספר קונטרסים מן הוהר ולא התייבור בשלימותו; והדבר מתאים להשערה המקובלת במחקר בדבר תהליך הפצתו של ס' הוהר.

10 הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר, עמ' 167.

11 על מקבילה אחת מס' שערי צדק, ראה להלן, קטע ה', הע' 20.

12 ועיין א. גוטליב, שם עמ' 167—193.

13 ועיין ג. שלום, "האם חבר...". שם, עמ' 26—27; הנ"ל, 'קבלת ר' יצחק בן שלמה אבן אבי סהולה וספר הוהר', קרית-ספר, ו (תרפ"ט—תר"ץ), עמ' 109—118; הנ"ל, 'פרשה חדשה מן המדרש הנעלם שבוהר', ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניו-יורק תש"ו, עמ' תכה.

14 ועיין, הנ"ל, M.T., 187—188; י. תשובי, משנת-הוהר א, עמ' 105—107.

15 א ע"ב—ה ע"א. א. גוטליב העיר על הדמיון שיש בין תורת הכינויים שבכתבי ר"ג לזו שב'סתרי אותיות' (ועל כך, כאמור, כבר עמד בעל הפירוש לס' שערי אורה, וראה לעיל הע' 7) ובפירוש המרכבה שבוהר חדש ("בירורים...". שם, עמ' 97—98, בהערה). יש לדחות, לעניות דעתי, את השערתו של גוטליב, שמא נכתבו כבר 'סתרי אותיות' ופירוש המרכבה שבו"ח לאחר פירוש המרכבה של ר"ג (ומכאן שניתן לדבר על השפעת ר"ג על הוהר), באופן חד משמעי, לפחות בכל הנוגע לפירוש המרכבה של הוהר; שהרי, כאמור ר"ג הינו זה השואב מלוא חפניים מן הוהר. גם באשר ל'סתרי אותיות', נראה לי שחיבור זה הוא שהשפיע על ר"ג ולא להיפך, ולא כאן המקום להאריך בזה.

יתר על כן, אופן השימוש של ר"ג בטכסט הוזהרי המצוטט, מזרז בברור כי ר"ג, שהוא, כאמור, מקורב ביותר לרמד"ל, איננו מתייחס לס' הוזהר כאל מדרש קדום, דבר שאיננו נלמד בבהירות מאופן השימוש בטכסט הוזהרי הבלתי-מצוטט. בחיבוריו משתדל ר"ג, בצורה קבועה פחות או יותר, לציין את מקורותיו בספרות תו"ל, אך אין הוא נוהג כך במקורותיו בספרות הקבלית¹⁶. אכן, אין הוא מרבה, בספריו המאוחרים, להביא מקבלתם של חוגים אחרים, ולא תמיד נקל לזהות את מקורותיו; שהרי במקורו העיקרי, בכתבי רמד"ל, נבלעו עיקרי התורות הקבליות של הזרמים השונים במאה ה"ג, ויש צורך בבדיקה מיוחדת על מנת לברר מה הגיע אליו בתיווכו של רמד"ל, ומה ישירות ממקור קבלי אחר. מכל מקום, עקבותיו של חוג גירונה ניכרים בברור רב בכתבי ר"ג, ובמיוחד אלה של הרמב"ן¹⁷. בפירוש המרכבה ובס' שערי אורה אין ר"ג רומז, כאמור, באופן כלשהו למקור קבלתו, אלא מבליע את הטכסט הוזהרי ברצף הרצאתו. ולבסוף, ראוי לציין כי למובאותיו של ר"ג יש אף ערך מסוים נוסף, באשר יש בהן תרגום מוקדם מאד לעברית מן הארמית הוזהרית, שאיננה תמיד נהירה כל צורכה.

קטע א'

ז"ח, יתרו, ל"ט ע"ג (פי' המרכבה)

דמות החיות מראהם כגחלי אש בוערות וגו' (יתו' א' י"ג) ... לא אמר דיוקנא דילהון ולא אצטרך, דהא בקדמיתא קאמר כל דיוקנין דילהון, והכא אמר מאינן דמות דלהון דאינן מראות דלהון ... מאן גחלי אש, אלין שרפים, מראהם אינן אופנים דבהון אתלבשן לאחזאה דיוקנין ותיוו דילהון. נציצו דילהון באינן דאיקרון לפידים, ומאן אינן, חשמלים תתאין דנפקי מההוא חשמל תתאה ... היא מתהלכת בין החיות (שם) ... דהאי אבן טבא מרגליתא ... אית לה נהירו לאנהרא ולסלקא נהורא ... ונוגה לאש (שם) האי נוגה איהו מסטרא דימינא, אתכליל בשמאלא ושמאלא בימינא, ראשא מלהטא מנצצא. מההוא נוגה נהיר ההוא אבנא ... והא' נוגה איהו נציצו ... ונהיר סומקא דיליה ... בשעתא

16 במספר מקומות בכתביו הפרה-תיאוסופיים מזכיר ר"ג את הרמב"ן, פעמים, בהקשר פולמוסי (ועיין, ס' גנת אגוז, האנווא שע"ה, ל' ע"ג-ע"ד; מ' ע"א; השגות על מו"ג, קצת ביאורי מהמורה, בתוך: דון יצחק אברבנאל, כתבים נבחרים, לונדון תשל"א, כ"ד ע"ב; בטכסט שבכ"י ביהמ"ל 851, 89א', נזכר ס' משיב דברים נכוחים למקובל ר' יעקב בן ששת).

17 והשווה, למשל, הדיון בכוחות הרע בס' שערי אורה (שער ב', כרך ב', עמ' 131-132) לדיון מקביל בפירוש הרמב"ן על התורה (ויקרא, טז:ח; יז:ז). אף רמד"ל מביא עניינים דמונולוגיים מסודו של הרמב"ן, וכדרכו, ללא איזכור מקורותיו (ור' ס' הרימון, כ"י קיימברידג' Add. 1516, 9ב'). מספר דפים לאחר מכן, בדיון בבעיית החיזיון הנבואי, נזכר הרמב"ן בשמו (שם, 25א'), וזהו אחד מן המקומות הבודדים בהם מידע רמד"ל את מקורותיו בקבלה.

דעאל ונקיב גו תהא אבנא, איהי שפירא בחיזו. בתרין גווינן אתחזיין האי אבנא ואצטבע, בגין דאיהו גוון חשוך בקדמיתא... אתער נהירו מסטרא דימינא ואתנהירת בתוורו... כאבנא בדולחא, עד כען לית לה חיוו בשפירו לאסתכלא עד דאתא סטרא דשמאלא דהתא נוגה דסומקא, ועאל בגויה תהא סומקא בהתא נוגה... איהי אבנא יקירא בשלימו בגווינן... בחיזו תוור וסומק. וכדין אתוון מנצצן בגוה... רוא קדישא לאצטבע שאר אבנין מהתא אבנא טבא דאקרי ברקת, בגין דאצטבע מהתא נהירו דברק אקרי על שמיה ברקת בגין דהאי אבנא טבא מרגליתא עילאה אצטבע בתריסר גווינן...

פ"ה המרכבה לרי"ג, כ"י אוכס. 57 א'—ב'

ודמות החיות מראיהן כגחלי אש... במקום הזה אינו מדבר בצורתן אלא במראיהן... לפי שכבר אמר למעלה ודמות פניהם פני אדם (שם, א', י')... וגחלי אש נקראו אופנים, לפי שבאופנים מתלבשות החיות להורות ולהראות מראיהן, והנה האופנים הם המראות שמתוכן החיות נראות ומושגות. ברורות כמראה הלפידים (שם, א', י"ג). הלפידים הם תשמים תחתונים... היא מתהלכת, היא בדאי¹... והיא הנותנת בכלן כח קיום ושפע... ונוגה לאש... ונוגה זה נמשך מצד ימין ומתאחו עם השמאל והשמאל עם הימין, והאש מתלהטת ונוצצת מאותו נוגה וממנו יגיע זוהר כאבן הספיר. בפגועו בה זוהר אדמימותו אזי האבן מצטבעת בשני גוונים, לפי שבתחלה היה גוון חשוך, וכשפוגעת בנוגה אש מימין ומשמאל זאת מתנוצצת במראה לבן מצד הימין, ובמראה האדום מצד השמאל, ומן הלובן שבצד הימין גמר יופי עד שמתערב בו האדום שבצד השמאל, ואזי נעשית המראה צח ואדום. ואז האותיות מתנוצצות באבן, וזהו סוד צבע המראות לשאר כל הצבעונים בסוד ומן האש יוצא ברק (שם, א', י"ג). זהו מקור תולדת המראות והצבעונים, ועל שם הברק הזה נקראת ברקת שהיא מצטבעת בשנים עשרה מראות.

קטע ב'

ז"ת, יתרו, ל"ט ע"ד—מ' ע"א (פ"ה המרכבה)²

... והנה אופן אחד בארץ דא מטטרו"ן... לד' סטורי קשיר קשרין למאריה... כל זמנא דעאל ונפיק אלף ות"ק רקיעין ועאין קמיה. תריסר אלפי רבוא מימיניה ותריסר אלפי רבוא משמאליה, תריסר אלפי רבוא קמיה תריסר אלפי רבוא מאחוריה. כל הני משריין נהרין מגו שלהובא חד מנצצא דנפקא מגיה ובהתא שלהובא תקינן אתוון דשם המפורש נציצין מלהטין מגו תהא שלהובא. וכלהו כד מסתכלאן בנהירו דאתוון מחקקן גליפן כללו ועאין ודחלין... ומגו שלהובא דא נהרין אופנים אחרנין דנטלי ברתיקין אחרנין לתתא גו אינון היכלין, דאינון משלבן דא בדא כד"א כאשר יהיה האופן בתוך האופן... ואיהו כליל שמא דאקרי שדי... בידא דמטטרו"ן אתמסרו

1 הספ"ה האחרונה.

2 תרגום עברי של קטע זה, ראה י. תשבי, משנת-הזוהר, כרך א', עמ' תס"ה.

תריסר מפתחין עילאין... ד' מפתחון מנייהו ואינון ד' רוזין נהורין דמתפרשן: מפתחא חדא איקרי אור נציץ טמיר וגניז לית ליה גוון. וההוא נציצו לא קיימא לאסתכלא ולא אתחזי גוון אלא נציץ נציצו לעיינין ואגניז ולא אתידע. מפתחא תניינא אור נהירו... לומנין איהו תיור לומנין לא דא ולא דא. מפתחא תליתאה איקרי אור זוהר דזהיר ונהיר, איהו זוהר דנהיר לכל שאר נהורין, האי מרקמא בכל גוויין. האי אור איהו מההוא זוהר דהוא רקיע... כליל גו עשר שבילין דנפקי מאינון ל"ב שבילין גניזין. מפתחא רביעאה איקרי אור דסוכלתנו דיהב סוכלתנו בלבא למינדע ולאסתכלא ולקיימא על רוזין עילאין.

פ' המרכבה לרי"ג, 60 ב

והנה אופן אחד בארץ זה מטטרון³... והוא הפקיד הממונה על שם הנקרא שד"י⁴... בארבעה צדדין קושר קשרים לרבו... וכל זמן שנכנס ויוצא כמה רקיעים ירעשו וירגזו לפניו, י"ב רבוא בימינו וי"ב בשמאלו י"ב מלפניו וי"ב מאחוריו. וכל אלו המחנות מתנוצצים ומאירים מכת שלהבת אור היוצא ממנו ובאותו אור שלהבת חקוקות אותיות השם נוצצות ומלהטות מכת השלהבת היוצאת. וכשמסתכלין כל מחנות למעלה בזהר אותיות השם הנכתב המתנוצצות בו בשלהבת היוצאת ממנו ירעשו ויפחדו מפניו וכמה מיני אופנים אחרים מקבלים כת מאור שלהבת זו... הם חזירין... ומאצילין כת באופנים שלמטה מהן... עד כמה מעלות של אופנים ועליה נאמר כאשר יהיה האופן בתוך האופן (שם, א', ט"ז)... שנמסרו בידו ארבעה מפתחות של ארבעה היכלות עליונים ומהן נמשכין ארבעה מיני מאורות על ידי המפתחות. האחד נקרא אור נוצץ⁵, גנוז וסתום מאד לכל צד... ואין לו גוון, ואין לו כת לתת לו מראות גוון, אלא מאיר ומוזהיר וזהר בלי שיעור, ואינו נודע ולא מושג. השני אור מאיר, פעמים דא לבן ופעמים הוא ירוק, פעמים לא זה ולא זה. הג' אור זוהר, הוא האור המזהיר בכל גוויי המראות הכלולים בכל גוון המרוקמים בארגמן. והוא הפותח דרך לעשר נתיבות להסתכל בהם בזהר הרקיע הכלול בעשרה דרכים להתבונן בסוד החכמה המסתתרת בל"ב נתיבות⁶. הרביעי נקרא אור השכל, הוא הנותן כת ובינה ומדע לעמוד על סודות הסתרים העליונים.

3 זיהוי יוצא דופן זה בין מטטרון לבין "אופן אחד בארץ" הקושר כתרים, אופייני לס' הזהר ולכתבי רמד"ל ורי"ג. בעקבות מאמר חז"ל בחגיגה י"ג ע"ב, וזהה האופן, בד"כ, עם סנדלפון. נראה לי שיש מקור לזיהוי בכתבי ר' אלעזר מוורמס ובס' גינת אנוז לרי"ג ואני דנה בעניין זה במקום אחר.

4 עפ"י הגימטריא הידועה בסנהדרין, ל"ח ע"א.

5 מנייני אורות כאלה שגורים בספרות חוג העיון, ומצויים לרוב בזהר ובכתבי רמד"ל (וראה למשל, ז"ח שה"ש סא ע"ב; ס' שקל הקדש לרמד"ל לונדון 1911, עמ' 123).

6 עפ"י ס' יצירה, פ"א, מ"א.

קטע ג'

זתר, בהעלותך, קנ"ד ע"א—ע"ב

דגלא קדמאה משריא מזיינא, ארי"ה, מיכא"ל רשים בפרישו דגלא פרישא לימינא ... תרין ממנן תחות ידיה, יופיא"ל, צדקיא"ל, חד לאורייתא וחד למיתך בשוקא ... אלף ורבוון ממנן תחותי וכלהו בדחילו ... כד געי האי אריה, מזדעזען רקיעין וכל תילין ומשריין מזדעזעין ... וע"ד כתיב אריה שאג מי לא יירא ... וכלהו מימינא ומשמאלא בתלת רישין ... דגלא תניינא משרייא מזיינא, נש"ר, אוריאל"ל, דרו"ם. תרי ממנן עמיה, שמיא"ל, חסדיאל"ל. האי גשר סליק וכל מריהון דגדפין מקמיה כמה משריין סלקין בכל סטריין ... וכל מארי דגדפין כלהו מצפצפן ... ג' רישין אינון כחדא במשריין אליון ... דגלא תליתאה שור, גבריא"ל, צפון. תרין ממנן עמיה, קפציאל"ל, חזקיא"ל. האי שור מסטרא דשמאלא, קרנוי סלקין בין תרין עינו, רגיו באסתכלותא, עיינין מלהטן כאשא דגור דליק נגת ורפסא ברגליו ולא חייס. כד געי האי שור, נפקין מנוקבא דתהומא רבא כמה חבילי טריקין, כלהו געאן ושטאן קמיה. ותימתא ואחמתא דכל חובין תלייא קמיה, דהא כל חובי עלמא כלהו בספרא סליקין וכתביין. שבעה נהרי דאשא נגדין קמיה, כד צחי אזיל לגביה והוא נהר דינור ושאיב ליה בגמיעא חדא, והוא נהר אתמלי כדבקדמיתא ולא כדיב. כל אינון תילין שאבין אשא אכלא אשא. ואלמלא דמסטרא דאריה נפיק חד נהרא דמייא דמכבין גחלתייהו, לא יכל עלמא למסבל. תשוכא דשמאן תמן אשתכח, לא אשתכח נהירו. כמה גרדיני נמוסין אזלין ושטאן בחשוכא והוא נהר דדליק בסטרא דא נורא אוכמא חשוד. ואי תימא דלא אית אשא חוורא, אשא אוכמא, אשא סומקא, אשא דתרי גווי, לא תימא דהא דאי הכי הוא. ועכ"ד לעילא לעילא הכי אשתכח ומתמן נגיד לאליון תתאי.

פי' המרכבה לרי"ג, 51א'—53א'

ואמר ופני אריה אל הימין (יתו' א' י') ... ודע כי המחנות העליוני הנאצלות לצד ימין נקראות בדרך כלל אריה, וראש מרכבה על מחנה זה מיכא"ל, ושני שרים ממונים תחת ידו, הא' יופיא"ל לענייני התורה והב' צדקיא"ל לשאר צרכי שמירה. ועם אלו כמה אלפי מחנות, וכל אותן המחנות נחלקות לשלשה ראשים וכולם כאחד נקראות מחנה ארי"ה שאג מי לא יירא (עמוס, ג' ח') ... המרכבות והמחנות הידועות לצד שמאל נקראות בדרך כלל שור. ראש המרכבה של מחנה זה גבריא"ל, ושני שרים ממונים תחת ידו, קפציאל"ל, חזקיא"ל. קרנותיו של שור זה בין שתי עיניו, מראשו מפחיד, עיניו מלהטות להבי אש מנגות ומרפס בתזקה ואינו מרתם. כשהוא נוהם, לקול גהמתו יוצאים מעמקי תהום רבה כמה אלפי מלחמות מחנות מלאכי משחית ואף וחמה כלם נוהמים ושואגים לקראתו ושטין לפניו. פנקסי העברות התלויות בקרנותיו וכל מעשה החוטאים מפורסמים לחילותיו והן המזכירן עונותיהם של בריות... ושבעה נהרי אש נמשכין מכאן, וכשהוא צמא שואב נהר דינור בגמיעה אחת, ואעפ"כ אינו כלה לפי שמקורו אינו פוסק לעולם. וכל חילותיו אש וכל מלבושיהם ומעשיהם להבת שלהבת,

ואלמלא גהר גדול שנמשך אליו מצד האריה אין כל בריה יכולה לעמוד מפניו ... כמה מיני משחית ופורענות ומחנות של תרון אף ועברה חזם וצרה נמשכין משור זה וכולן מהלכין בחשך אפלה ושטין בלהבי אש לכמה גוונים, מהם אש שחורה ומהם אש אדומה ואש מרכבת מכמה גוונים ... ופני גשר המחנות והמרכבות הידועות לצד מערב נקראות בדרך כלל גשר, וראש מרכבה של מחנות הללו אוריא"ל, ושני שרים ממונים תחת ידו, שמשיא"ל, חסדיא"ל. זה הגשר הוא ראש כל בעלי כנפים כמה רבבות של מחנות תלויים בו ... וכל בעלי צפצוף ופורשי כנף תלויין בו ... ודע כי הגשר הזה יש לה ג' ראשי מחנות ...

קטע ד'

זהר, פקודי, רמ"ו ע"א—ע"ב (היכלות)
חד חיותא' ... ואקרי בוק ... ושלטא על כל איגון אופנים, ואתפשט מגיה חד רקיעא דקיימא על תרין סמכין, ואיגון תרין סמכין איגון תרין כרובים ... והאי רקיע על רשיהו כמה דכתיב ואראה והנה אל הרקיע אשר על ראש הכרובים. ולא הא רקיע דעל ריש חיותא. והאי בוק ממנא עליה ורוחא עלאה דאתכליל על בלא כל איגון צלותהון דמקדמי עד לא סיימי ישראל כללו צלותהון מתעכבי בהאי רקיעא. והאי בוק ... מתקן לון עד דאתא סנדלפון רב ממנא רוח עלאה דשליט על בלא, וכד סיימי ישראל כללו צלותין גטיל לון מהאי רקיעא וסלקא וקשיר לון קשרין למאריה ... הא' בוק קאים לממני כל איגון צלותין דסלקן וכל אלין מלין דאורייתא דמתעטרן בליליא ... בהאי היכלא איהו יאהדונה"י כללא דתרין שמהן ..."

פ' המרכבה לרי"ג, 59 ב'

כמראה הבזק (יחו' א' י"ד) ... שהוא סוד חיה ידועה ... ושלטת על אותן האופנים ומושלטת ברקיע עומד על שני עמודים ונקראים שנים כרובים ... ועל זה נאמר ואראה אל הרקיע אשר על ראש הכרובים (עפ"י יחו' י' א'), ואין זה רקיע אשר על ראש החיות. וזו היא החיה הנקראת בוק, היא המקבלת והיא הממונה על כל העוסקים בתורה בלילה, והיא הפותחת השערים לכל הבאים להתפלל בלילה, עד בא סנדלפון רב ושליטא על כל הממונים במאמר קונו ומקבל כל התפלות וקושר כתרים לקונו⁸ ... הוא הממונה על שתי שמות שהם יחו"ה אדני, בסוד יאהדונה"י ... זה הממונה הנקרא בוק שומר התפלה לפתות השערים עד בא עת שערי צדק שהמפתחות מסורות ביד סנדלפון ...⁹.

7 בהיכל הראשון, היכל לבנת הספיר (שהוא כנגד ספי' יסוד ואולי גם ספי' מלכות).

8 ראה לעיל הע' 3.

9 וראה גם להלן קטע ו'.

קטע ה'

זהר¹⁰ פקודי, רמ"ו ע"ב—רמ"ח ע"א (היכלות)
היכל תגיינא¹⁰ ... האי ממנא¹¹ אתפקד וקיימא בהווא פתחא ... ותחת ידיה
תרין ממנן אתרנין ... וכל אינון נשמתין דאינון קטולי בית דין או אינון קטולי
שאר עמין כללו אתמנן תחת ידיהון¹² ... ובידא דהווא ממנא חד כסא דתיין
דאיתו מליא נהורין וזאי אקרי כוס תנחומין ... כגוונא דא אית בסטרא אתרא
בהיכלא דמסאבא ממנא אתרא ובידיה כוס דאקרי כוס תרעלה¹³ ... הכא קיימין
כל אינון מלבושין דנשמתהון דצדיקא דסלקין לאתחזאה קמי מאריהון ולקיימא
קמיה¹⁴ ... מאתר דא ינקי כל אינון מאריהון דחכמתא דקיימין למנדע במראה
או ברוא דחלמא ... כד מתחברין אלין ארבע גלגלין¹⁵ בארבע אינון די באמצעיתא
כדין כללו אקרון חמודות ואינון מאריהון דמראה ... ובגין כך אקרי דניאל
איש חמודות¹⁶ ...
היכלא תליתאה¹⁷ ... דקיימא ביה חד ממנא ... ואיתו שליטא על כל אינון פתקין
דנפקי מבי דינא דמלכא¹⁸ לאתדנא עלמא ... ותרין סופרין תחת ידיה ... להאי
אתיהיבו תקוני פתקין לאתקנא עד לא יפקון מהאי תרעא לבר ... דהא מזמנא
דאתמסרו בידא דהווא ממנא דבהיכלא קדמאה הא נפקי מתמן ולית רשו
לאתבא לון ...

- 10 היכל זהר (או עצם השמים; כנגד ספי' הוד).
- 11 בכל תאורי ההיכלות (בנוסח הרחב) נמנים הכוחות הרוחניים (ממונים, רוחות, חיות וכיו"ב) בשמותיהם הפרטיים. כאן, למשל, הממונה הינו אורפניא"ל. בכל הקטעים המקבילים בס' שערי אורה מושמטים השמות, ולא כן הדבר בפ' המרכבה לרי"ג.
- 12 נושא זה (נשמות הרוגי בית דין והרוגי הגוים הצפונות באחד מהיכלי ג"ע, מועלות ע"י הממונה ונחקקות בפורפירא של הקב"ה) זכה להערה רחבה של ג. שלום במאמרו "מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה" (בתוך: לעגנון שי. ירושלים תשכ"ו, עמ' 297–298). ברצוני להעיר על דבריו כי עניין זה איננו חוזר בתאור ההיכל המקביל, ההיכל השני, בנוסח הקצר של חבור ההיכלות בפר' בראשית, אלא שם מקום משכן הנשמות הינו בהיכל הדי' מהיכלות ג"ע תחתון דווקא (ל"ח ע"ב—ל"ט ע"א). שינוי זה עולה בקנה אחד עם נטייתו של רמד"ל בתאורים השונים של גן עדן בס' הוהר ובחבוריו העבריים לשינויים ולווריאציות (וראה גם שם, עמ' 297 בהערה). מעניין כי במניין נוסף של ההיכלות בפר' בראשית, חוזר העניין ובתאור ההיכל הרביעי והפעם הממונה על הנשמות הללו איננו אורפניא"ל (כמו בפר' פקודי; במניין הראשון של היכלות ג"ע תחתון שם המלאך איננו מצויין) אלא גדיריהאל, ג"א: גהדא"ל (מ"א ע"א). היתכן שלפנינו שבוש מגדיאל זהו, אם כך, הקשר הראשון בין גדיאל להרוגי אומות העולם ולנקמה שעתיד הקב"ה לעשות בהם?
- 13 בהיכל השני (שחת), המקביל, בהיכלות הטומאה. וראה, זהר, פקודי, רס"ד ע"ב.
- 14 על המושג הקבלי החשוב, מלבוש הנשמות, עיין ג. שלום, "לבוש הנשמות וחלוקא דרבנן", תרביץ כ"ד (תשט"ו), עמ' 290–306.
- 15 הכוונה לכוחות השונים שבהיכל.
- 16 דניאל, י" י"א.
- 17 היכל נוגה (כנגד ספי' נצח).
- 18 וראה להלן, קטע ו'.

שערי אורה, שער ג'—ד' (כרך א', עמ' 170)
 דע כי בהיכלי נצ"ח והו"ד¹⁹, הנקראים י"י צבאות, יש מלאך ממונה על כל פסקי דינים היוצאים מבית דין הגדול על כל בני העולם, ותחת ידו שני סופרים. וקודם שיצאו אותם פסקי דינים בעולם יש כח ביד אותו ממונה לקרען או לתקן בהם²⁰. ... ודע כי בהיכלות הללו יש ממונה אחד ... שיש תחת ידו גנוים ואוצרות וממונים לקבל כל הגשמות מכל אותם שהן הרוגי בית דין, וכן הרוגי מלכות ושאר הרוגי גוים ... ובמקומות של היכלות הללו יש גנוים הנקראים כוס תנחומים ... ויש בהן גנוים הנקראים כוס התרעלה ... ובמקומות של היכלות הללו יש גנוים שבהן כמה מיני מלבושים יקרים שבהן מתלבשות הגשמות הטורות כשנכנסות להקביל פני י"י יתברך ... ובמקומות של היכלות הללו יש גנוים שמהן יונקים כל בעלי חכמה להיכנס ולהשיג פנימיות וסתרים עליונים ומראות ותזיונות ותלומות. ודניאל איש חמודות באותן הגנוים גקשר ...

קטע ו'

זהר, פקודי, רמ"ה ע"ב—רמ"ו ע"א (היכלות)
 כגוונא דא ההוא ממנא קדישא דקיימא על ההוא פתחא²¹, כל אינון צלותין דבקעי אוירין ורקיעין למיעאל קמי מלכא אי צלותא דסגיאין אינון פתח פתחא ואעיל לה ... ואי צלותא דיחיד סלקא עד דמטי לפתחא דהיכלא דא ... אי יאה ההיא צלותא לאעלא קמי מלכא קדישא מיד פתח פתחא ואעיל לה. ואי לא יאה דתי לה לבר ונחתא ... וקיימא גו רקיעא תתאה ... ובההוא רקיעא קיימא חד ממנא ... ונטיל כל הגי צלותין דאתדחיין דאקרון צלותי פסילאן וגגין לון עד

19 אין אנו מוצאים בכתבי רי"ג את המדרגה האנושית שמתחת לספי' מלכות המורכבת מ' היכלות המקבילים לו' ספירות, על סדרם, מבנם ותפקדם (במיוחד בסוגיות ההשגחה, החזון הנבואי, התפילה והאסכולוגיה של הנפש), כמצוי בס' הזהר. אולם רי"ג, כאמור, עושה שימוש בולט בתאורי' ההיכלות של הזהר, במיוחד בד' ההיכלות הראשונים. ברור לגמרי כי בהתאמה לספירות מצויות מערכות של כוחות רוחניים, בעלי תפקידים שונים, באמצעותם בא לידי ביטוי כוחה הסגולי של כל אחת מהספירות. אולם השימוש במונח היכל אינו חד־משמעי. פעמים דומה שכוונתו של רי"ג לכוחות הנ"ל ופעמים דומה שההיכלות הן הן הספירות עצמן. וראה, למשל, תאור ספי' יסוד, להלן, קטע ו', או ספירות נצח והוד, ס' שערי אורה, שער ג'—ד', כרך א' סוף עמ' 115.

20 כל הקטע הזה והמשפט שבהמשכו (שהושמט למעלה) חוזר מילה במילה (בשינויים מזעריים) בס' שערי צדק לרי"ג (קראקא תרמ"א), י"ח ע"א. וכאן ראוי להעיר כי מקבילות מלוליות כאלו מצויות במספר ניכר עד שדומה שס' שערי אורה אינו אלא מהדורה מורחבת של החבור המוקדם. והדבר ראוי לברור מיוחד. מכל מקום, הרישא בקביעתו הבאה של א. גוטליב איננה מדויקת: "רי"ג אינו נוהג לחזור על עצמו באופן מילולי, אולם הרעיונות המרכזיים חוזרים אצלר" (בירורים בכתבי ר' יוסף ג'קטילה", שם, עמ' 119).

21 בהיכל הראשון.

דבב ההוא ב"נ. אם תב לגבי מאריה כדקא יאות וצלי צלותא אחרא זכאה, ההיא צלותא זכאה כד סלקא נטיל ההוא ממנא... האי צלותא וסליק לה לעילא עד דאערע בההיא צלותא זכאה וסלקין ואתערבון כחדא ועאלין קמי מלכא קדישא. ולזמנין אתדחיא ההיא צלותא בגין דההוא בר גש אתמשך בתר סטרא אחרא... ונטיל לה ההוא ממנא די בתהוא סטרא אחרא מסאבא... לעילא מהאי פתחא אית פתחא אחרא דקב"ה חתיר לה, ואתפתח תלת זמני ביומא... וקיימא לאיגון מאריהון דתיובתא די אושדין דמעה בצלותהון קמי מאריהון וכל תרעין ופתחין נגעלו עד דעייל ברשותא בר תרעין אלין דאקרון שערי דמעה... כל אינן צלותהון דמקדמי עד לא סיימו ישראל כלתו צלותהון מתעכבי בהאי רקיעא²²... עד דאתא סנדלפון רב ממנא... וכד סיימי ישראל כלתו צלותין נטיל לון... וסלקא וקשיר לון קשריע למאריה...

ש ע ר י א ו ר ה , ש ע ר ב' (כ ר ר א' ע מ' 139—141)

ובהיכל זה²³ עומדים כמה שומרים וכמה תיילות לבחון ולצרוף כל התפילות הנכנסות בהיכל אדני... וכשהיחיד מתפלל נכנסה תפילתו... ובודקים אותה במקום הזה. ואם היא ראויה להיכנס דרך מידת אל ח"י אז שומרי הפתחים מקבלים אותה תפילה ומכניסין אותה עד הגיעה לפני יהו"ה יתברך. ואם חס ושלום התפילה... אינה הגונה, קורין לאותה תפילה מלמעלה תפילה פסול"ה... ומיד מוציאין אותה בנויפה ודוחין אותה לחוץ ואינה נכנסת... כל אותן התפילות הפסולות... כשדוחין אותן לחוץ... י"י יתברך נתן להם מקום להיכנס בו. שהשם יתברך ברא רקיע ומסר עליו ממונים ושומרים, וכל אותן התפילות הפסולות הנדחות מכניסין אותן באותו רקיע ועומדות שם. ואם חזר זה היחיד... ועמד והתפלל תפילה אחת בכוונה גדולה ותפילתו זו הגונה ושלמה אז אותה התפילה הכשרה מסתלקת והולכת ונכנסת באותה היכל החיצון... ומוציאה משם כל אותן התפילות הפסולות שהתפלל ועולות כולן עם אותה התפילה הכשרה שהתפלל, וכולן נכנסות עמה באגודה אחת לפני הש"י... ואם לא תור האדם בתשובה... אותן התפילות הפסולות מוציאין אותן אל מחוץ למחנה למקום טמא בהיות אותו האדם גמשך אחר הטומאה, ואז נועלים לפניו שערי תשובה. ובהיכל זה הנקראת מידת אל ח"י יש מקום אחד שיש בו שערים הנקראים שערי דמעה, וי"י יתברך בעצמו פותח אותם השערים שלוש פעמים בכל יום, והם שערים נכונים לבעלי תשובה... וכשאותו בעל תשובה מתפלל ובוכה ומוריד דמעות בתפילתו, נכנסת תפילתו ובכיותיו לפניו בשערי דמעה. וזהו שאמרו רז"ל²⁴: אף על פי ששערי תפילה נגעלו בשערי דמעה לא נגעלו... ובהיכל זה יש מקום אחד שבו נכנסות התפילות של אותם היחידים שהקדימו תפילותיהם לתפילת הציבור; וכל אותם המשכימים באותו היכל, כשמשלימין ציבור תפילותיהן, ממונה ידוע נכנס באותו מקום ולוקח משם כל אותן תפילות הקדמות לתפילת הציבור ומעלה אותן עם תפילות הציבור לפני י"י יתברך. וכל העניינים האלו שאמרנו הם בתפילות היחידים אבל בתפילת הציבור אין כל

²² זהו, לפי הוהר, רקיע אחר, עליו ממונה החיה "בזק". וראה לעיל קטע ד'.

²³ וכאן דומה שהספירה התשיעית והעשירית מכונות "היכל".

²⁴ ברכות ל"ב ע"ב.

ממונה ... יכול לעכב אלא כשהציבור מתפללים תפילתם נכנסת ומתקבלת על כל פנים²⁶.

קטע ז'

זהר, פקודי, רנ"א ע"א—ע"ב, רנ"ב ע"ב (היכלות)
היכלא רביעאה²⁶ ... דא היכלא אקרי דכות דביה אתדנו כל דינין דעלמא
וכל זכיין וכל חובין ... רוחא ... דאקרי זכו"ת אל ... מניה נפקו שבעין
נהורין נציצין וכלהו בעגולא קיימי²⁷ ... מנייהו נפקי תרין נהורין דקיימי
קמיהו תדיר ... וכל דינין דעלמא הן לטב הן לביש הכא איהו ... אינון תלת
בתי דינין²⁸ דמתפלגין בדינין אחרנין במילי דעלמא בעותרא במסכנו במרעין
בשלימו ...

כלא אחדן הכא בר תלת מלין דלא אתיהיב רשו הכא בהיכלא דא דאקרי זכותא,
ואלין אינון בני חיי ומוזני²⁹. דהא אלין תלתא לא קיימי הכא בגין דהא במזלא
תליאן דהא ההוא נהר דנגיד ונפיק³⁰ תמן תליין ... דהא אלין תלתא מתמן
נפקי ונגדי ואתמשכאן לתתא.

25 דברים אלה ומה שבא בהמשכם, מצויים גם בטכסט מפי' המרכבה לרי"ג שהובא
לעיל, קטע ד', ובהמשכו.

26 כנגד ספי' גבורה.

27 כל התאור הבא, אף שלא מופיע בו המונח "סנהדרין", מבוסס על התאורים המוכרים
של הסנהדרין (וראה, למשל, סנהדרין, ל"ו ע"ב), בחינת סנהדרין של מעלה כנגד
סנהדרין של מטה. רי"ג משתמש באופן קבוע בכינוי "סנהדרי גדולה" וכינוי
מדויק זה מצוי אף בזהר במקומות אחרים ("בחד היכלא דתמן ע"ב סנהדרין...
והוא היכלא אקרי היכל זכותא", ח"ב, ו' ע"א; וראה גם ז"ת, יתרו, ל"ז ע"ג).
בס' שקל הקדש לרמז"ל מופיעים דברים דומים (בשינויים מסוימים) שלא כאן
המקום לעמוד עליהם). הספי' תאחרונה המכונה "בית דין של מטה" מקבלת "מהמשכת
בית דין של מעלה", היא ספי' גבורה. וכך אנו קוראים: "עומדים וסובבים סוד
הכסא המתנשא (הספי' האחרונה) שבעים סנהדרין ומקבלים השפע מהמשכת סוד
הגבורה. והם דנים את העולם... ואמרו ז"ל (ההדגשה שלי, א. פ.) כי למעלה
בסוד בית דין זה יש היכל אחד והוא הנקרא זכות... והסנהדרין יושבים עגול סביב...
ואמנם כי כל הדברים וכל העניינים שבעולם נדון בהם... חוץ משלשה דברים...
בני חיי ומוזני... כבר התעוררנו ואמרנו מה שהודיעו ז"ל בעומק סתריהם בסוד
המזל כי הוא ית' שמו הוא הוא המזל אשר כל הדברים מזלין מתוכו ונשפעים
ממנו... והוא המזל הגדול למעלה מן הכסא" (עמ' 81–82). ראוי לציין כי בדיון
הנ"ל נקשר העניין לתפילת חנה, בדומה למה שמצינו בז"ח, שם (וכך גם בס'
שערי אורה, שער ג'—ד', כרך א', עמ' 163, וראה גם הערת בן-שלמה); וכן הדרוש
על דניאל ד' י"ד מצוי בהקשר דומה בח"ב, שם.

28 דומה שהטכסט כאן חסר. לכל הקטע הזה מצוייה מקבילה בגוסת הקצר של חיבור
ההיכלות בפר' בראשית (מ"ג ע"ב; תרגום עברי במשנה"צ, כרך א', עמ' תל"א—
תל"ב). מן המקבילה מתברר שג' בתי הדין הינם התפשטות מ"רוח ההיכל" בדומה
לע' האורות.

29 עפ"י מועד קטן, כ"ח, ע"א.

30 נראה שהמזל כאן מורה על ספי' בינה (וכך מציין גם י. תשב"ץ בהערה לתרגום,
שם), שהנהר הינו סמלה הקבוע בזהר בדומה לספי' יסוד (וברור הקשר בין הנהר,
שם).

ש ע ר י א ו ר ה , ש ע ר ו' (כ ר ך ב' , ע מ' 22—23)

והמידה הזאת³¹ היא נקראת בית דין של מעלה, ועל ידי המידה הזאת נידונין כל בני העולם ... לטוב ולרע. וזה המקום הנקרא זכות³², לפי שבו נזכרים כל זכויות וכל תחטאים ... ומכות סנהדרי גדולה זו יצאו ג' בתי דינין אחרים שדנים בני העולם לעושר ולעוני, לבריאות ולחולי. וכל דינין שבעולם נידונין בסנהדרי גדולה ובאלו שלשה בתי דינין שלה, חוץ מג' דברים שאינן נידונין בבית דין של אלהים מכל וכל, אבל הם נמשכים ממקום שכולו רחמים, ואלו הם חיים ובנים ומזונות ... וזהו שאמרו חז"ל: בני חיי ומזוני לא בזכותא תליא מילתא אלא במזל תליא מילתא. וענין זכות הנזכר במקום זה הוא סוד סנהדרי גדולה; וענין מזל שהזכירו במקום זה הוא סוד המקור העליון, שהוא מקור החפץ הנקרא אתי"ה אשר משם נזלו מימי החפץ והרצון³³.

מקור הנשמות, והבקשה על הבנים). גם במקומות אחרים בזהר, שלא במסגרת האידרות, מתאים ציור "הנהר היוצא מעדן" למזל, בהקשרים דומים (וראה, ח"א, קט"ו ע"א; ק"פ ע"ב—קפ"א ע"א). אולם באידרות מתואר המזל בהרחבה כאחת מבחינותיו של עתיקא קדישא—מקור השפע העליון שבעתיקא (ומן החכמה הסתומה שבעתיקא נובע הנהר המשפיע בכל מערכת הספירות; ועיין, אדרא זוטא, רפ"ט ע"א—ע"ב; וראה גם להלן הע' 33).

31 ספי' גבורה.

32 ושוב, הכינוי "זכות" הינו מכינוייה של ספי' גבורה, ואיננו כינויו של ההיכל המקביל לספי' זו, כפי שמצינו בזהר.

33 כאן המקור העליון, המזל, הינו בברור ספי' כתר או אחת מבחינותיה, כמצויין פעמים מספר בס' שערי אורה, במסגרת סמבוליקה הקרובה לזו של האידרות. וראה גם הערת י. בן-שלמה, ס' שערי אורה, שער ג'—ד', כרך א', עמ' 163.

משה אידל

תרגומו של ר' דוד בן יהודה החסיד לס' הוזהר ופירושו לא"ב (המשך)

קטעי תרגום נוספים של הוזהר

מלבד התרגום לזוהר בראשית, שעליו דנתי לעיל, יש חומר זהיר מתורגם בכתביו של ר' דוד בעיקר בס' מראות הצובאות וס' אור זרוע. בשני החיבורים מצוי חומר שמקורו בס' הוזהר על ויקרא. קטעים נוספים של תרגום מחלק זה מצויים בכ"י המכילים שרידים מחיבורים של ר' דוד, ואשתדל להוכיח כי אמנם ר' דוד הוא המתרגם. הצטברות של קטעים מתורגמים, שסביר להניח כי הם רבים יותר מאשר יכולתי להעלות עד עתה, מלמדת לע"ד כי ר' דוד תרגם גם את החלק של ויקרא-דברים של גוף ס' הוזהר, והשתמש בו בחיבורים שונים, אך תרגום זה לא הגיע לידינו.¹⁰⁴

בכ"י ששון, 290 מופיעים שני קטעים נוספים שהם תרגום של דברי הוזהר. בעמ' 195 נמצא קטע שיש בו תרגום של משפטים מזהר א', קכ"ה, ע"ב (=ב'), קכ"ו, ע"ב—קכ"ז, ע"א (=א); קטע זה מקביל למה שנמצא בכ"י ואטיקן 186, דף 26 ע"ג.

כ"י ואטיקן, 186 דף 26 ע"ג

כ"י ששון, 290 עמ' 195

א) "מי שישתכל בצפופי עופות למה יקרא המעשה הוזהר נחש א"ל לפי שזו הידיעה מאותו צד עצמו הוא בא שרוח טומא' שוכן על אותו העוף ומודיע דברים בעולם וכל רוח טומ' בנפש נדבקו ובאים לעולם. (ב) כמו שאדם ניעור להמשיך עליו כן גם כן נמשך עליו מלמעלה. ואם הוא מעורר מצד הקדושה הוא ממשיך עליו קדושה עליזנה של מעלה. ויתקדש ואם הוא מעורר צד הטומא' (!) כן גם כן ימשיך עליו רוח טומאה ויתטמא."

א) "משמסתכל בצפופי עופות למה יקרא זה המעשה נחש לפי שזו הידיעה מאותו צד עצמו הוא בא שאותו רוח טומאה שוכן על אותו העוף ומודיע דברים בעולם וכל רוח הטומאה בנפש נדבקו ובאו בעולם. (ב) שנינו כי כמו שאדם נעור להמשיך עליו כך ג"כ נמשך עליו מלמעלה אם קדושה קדושה ואם טומאה."

היחס בין שני הטקסטים, דומה לזה שבין התרגום המצוי בכ"י ואטיקן ובין השימוש שנעשה בו בספריו העבריים של ר' דוד, כפי שהעירונו לעיל. בכ"י ששון נשתמר חומר מחיבור אבוד של ר' דוד, והנוסח העברי שבו לס' הוזהר רחוק יותר מהמקור מאשר התרגום שבכ"י ואטיקן.¹⁰⁵ הבאתי כאן את ההקבלה כדי להעיר כי לפנינו גלגול של תרגומו של ר' דוד כדי להשתמש בקביעה זו למען הוכחת מציאותו של תרגום לקטעים נוספים של ס' הוזהר, שאינם בידינו במקום אחר, ואשר מצויים בכ"י ששון, 290, עמ' 198. "א"ר יצחק אסור להסתכל בכחות הטומאה כ"ש לעבוד אותם על אחת כמה וכמה שנ' אל תפנו אל האלילים (ויקרא יט, 4). מי שמשלים לנפש העני אע"פ שהגיעו ימיו להסתלק מן העולם הב"ה משלים לנפשו ונותן לו חיים שנ' לא תלין פעולת שכיר (ויקרא יט, 13);" הרי תרגום של שני הקטעים מס' הוזהר

104 ראה לעיל הדיון על הקטן מס' אור זרוע על סוד הזיווג, עלי ספר ח, עמ' 65—66.
105 על החומר העברי ארתיב במקום אחר, אולם כדאי להעיר כי בעמ' 359 ואילך יש חומר המובא בשם ס' הוזהר פרשת בלק ואינו נמצא בוהר שבידינו, אך מתאים הוא, לפי רוח הדברים, לס' הוזהר. גם חומר זה קשור לר' דוד, כפי שמעיד הקטע המתפיע לפנינו על סדר הקדיש "מזהר". קטע זה בא אחרי סדר שימוש רבא; אך, כפי שנראה בהמשך, אחרי חיבור זה מופיע בשני כ"י אחרים תרגום של קטע מס' הוזהר שנעשה, כנראה, ג"כ ע"י ר' דוד.

ג' פ"ד, ע"א—ע"ב ופ"ד, ע"ב—פ"ה, ע"א. אולם קטע ארוך וחשוב יותר מצוי בכ"י ששון 290, עמ' 204—205 כציטוט מס' הזהר פרשת שופטים. בזהר שבידינו אין חומר מהשכבה הראשונה של ס' הזהר, וכל הגדפס שם שייך לרעיא מהימנא. אולם חלק גדול מהחומר המתורגם מקורו, בשינויים קטנים ותוספות, מיד ר' דוד¹⁰⁶, בפרשת אחרי מות. יהיה המקור אשר יהיה, לפנינו עדות כי ר' דוד תרגם קטעים נוספים על אלו המצויים בחיבוריו הידועים לנו. אביא את הקטע בשלמותו ואעיר על קשריו לר' דוד.

כ"י ששון, 290, עמ' 204—205

עמ' 204.

- 1 בפרשת שופטים וזהר אמ' שלמה¹⁰⁷ ע"ה (קהלת, ד, 2) ושבח אני את המתים וכו' ר"ל שכבר מתו בזה העולם בעבודת אדונם. והם הצדיקים הנקראים חיים אחר מיתתם¹⁰⁸. ולמה נקראין חיים לפי שנפשותם תמיד בג"ע הגשמי¹⁰⁹, ובגן שהוא שורה רוח מלמעלה הה"ד (ישע', לב, 15) עד יערה עלינו רוח ממרום ובוה הרוח מתדבקים נפשות הצדיקים שהם דרים בגן עדן הגשמי. וכשהחיים¹¹⁰ בצער המתים מתפללי עליהם שהם נפשות של צדיקים ונמצאים בזה העולם להגן עליהם¹¹¹ החיים בכל דור ודור וגזרים גזירה והב"ה עושה רצונם וחס על העולם ואלו הם המתים שיודעים בצער העולם. וכת' ברשעים שענשם בכרת ונכרתה הנפש והיא מקרב עמיה (שמות, לא, 14) ר"ל¹¹² שאין לנפשות הרשעים חלק בגן עדן הגשמי עם נפשות הצדיקים וכת' (איוב, ד, 9) מנשמת אלוה יבארו¹¹³. שהוא הרוח הנו' ששורה בגן עדן הגשמי ונקרא הרוח ההוא נשמה שנקראת נשמת אלוה. ועל זה נקראים הרשעים מתים¹¹⁴ אפי' אחר שיתלבנו¹¹⁵ אין להם חלק בגן עדן גשמי. ויש

106 כמה מן התוספות פותחות בסימן "ר"ל". כדאי לציין זאת משום שגם בקטע שאביא בהמשך מכ"י קמברידג' Add 505, אשר זהות המחבר-המתרגם איננה ניתנת לקביעה החלטית, יש תוספות לתרגום העברי מס' הזהר ותוספות אלה פותחות בסימן "ר"ל". והשווה גם לפירוש אלפא ביתא של ר' דוד, נוסח ג' שנדפס בהמשך ובספר מה"צ, עמ' קכ"ה.

107 אמ' שלמה... אדונם] תרגום קטע מס' הזהר ג', ע', ע"ב. הקטע מובא שם מתוך "רוא דספרא דשלמה מלכא". כדאי להעיר כי הקטע שלפני זה תורגם בס' מראות הצובאות עמ' קצח.

108 ע"פ קהלת רבה ט', ד'; ברכות י"ח, ע"א.

109 הרעיון כי נפשות הצדיקים מצויות בג"ע הגשמי — דהיינו ג"ע שבארץ — שונה מדעת ס' הזהר הגורסת שהנפשות נשארות בקבר ורק הרוח נכנסת לג"ע שבארץ. לבירור סוגיה זו ראה ס' שקל הקודש (לונדון, 1911), עמ' 35—36, וס' משכן עדות, כ"י ירושלים 8²⁹²², דף 37א דף 341.

110 מכאן ועד שורה 8 "העולם", מקביל לס' הזהר ג', ע', ע"ב ללא הפניה לישיגי חברון. על פניה זו ראה למטה שורה 35.

111 עליהם. כך בכ"י וכצ"ל "על" והשוה זהר ג', ע', ע"ב: "לאגנא על תיאא".

112 מכאן ועד שורה 24 נראה שאילו דבריו של דוד בן יהודה החסיד, או של אחד מבני חוגו המרחיבים משפט המצוי בס' הזהר ג', ע', ע"ב על הרשעים.

113 יבארו(1), צ"ל יאבדו.

114 ברכות י"ח, ע"ב.

115 פועל זה במשמעות "הטהרות" חביב על ר' דוד. ראה שורה 15 לקמן ופירוש אלפא ביתא נוסח ב', שורה 8.

דברים למעלה שנמנע מן הרשעים כמו שנמנע מהם בגן עדן הגשמי אע"פ שיתלבנו ויזכו לעולם החיים ¹¹⁶ ויכנסו לשם אין להם חלק במקומות הצדיקים מעוות לא יוכל לתקון (קהלת, א, 15) וכו'. ואע"פ שהוא מקומו קודם שבא לזה העולם למקום הצדיקים מאחר שהרשיע עצמו ולא עשה תשובה לא ישוב למקומו הראשון ¹¹⁷ ולא יראה אותו אלא ירד ממעלתו למטה ממנה כפי הדין על רשעתו ר"ל לא יתקיים ואע"פ שהוא מקום הנשמה קודם שזאה (!) לזה העולם במקום הצדיקים ועשתה בזה העולם זכיות רבים ולמדה תורה והיתה צדקת ומתה בצדקתה בהשגתה וב... תעלה הנשמה למעלה ותתקיים לעד. לפי שהמקום שיבואו משם כל הנשמות אע"פ שהוא עולם אחד מקום אחד יש בו מדרגות על מדרגות עד אין סוף ¹¹⁸ ונחזור

עמ' 205

לדברינו. בשעה ¹¹⁹ שהעולם בצער נפשות ¹²⁰ הצדיקים שנמצאים בגן עדן הגשמי ¹²¹ להגן על העולם ¹²² תולכים ושמים (!) ¹²³ בעולם ועולים ומודיעים לרוחות והרוחות עולים ומתעטרים ומודיעים לנשמות והנשמות מבקשים רחמים מלפני ה"ב"ה מיד חס ה"ב"ה על העולם ויורדות למטה מלמעלה הנשמות ומודיעות ¹²⁴ לרוחות והרוחות לנשמות ובכל שבת ושבת ור"ח כלם מתחברים ומתעטרים כאחד עד שמזדווגים לבא להשתחוות לפני מלך הקדוש ואח"כ

116 בדרך כלל משמעות מנח זה הוא ספירת בינה, אולם סביר להניח כי משמעו כאן הוא ספירות חסד גבורה תפארת. במשמעות זו מופיע המונח אצל ר' יוסף ק' וקאר, ראה ג. שלום, תרביץ, ב', עמ' 425, וגם בפירוש השיר שנדפס בס' מאור ושמש, דף ז', ע"ב: "כח"ב נקראו עולם השכל וגג"ת נקראים עולם החיים ונה"ע נקראים עולם הטבע". 117 הנשמה של הרשע, שמקורה בספירת בינה, לא תוכל לחזור למוצאה הראשון אלא תכלל, לאחר ליבונו, בספירת חסד. על נושא זה ראה למטה בהערה לפירוש אלפא ביתא של ר' דוד, נוסח ב, אות ג'. פירוש זה מקוים גם ע"י הדברים שבשורה 19. 118 ההדגשה כי יש אין סוף מדרגות בעולם הבינה, משקפת כנראה ההתנגדות לתפיסה הפילוסופית האבן-רושדית על ההשארות הקולקטיבית. 119 מכאן ועד שורה 40 נמצא תרגום, עם שינויים קטנים שעליהם אעמוד בהמשך, של ס' הוהר ג', ע', ע"ב—ע"א, ע"א.

120 נפשות — הוהר משתמש ביחיד ותרגום העביר הכל לרבים. 121 בגן עדן הגשמי — הוהר מדובר על הנפש: "דאשתכחא בעלמא". 122 עזרת המתים לחיים, שידועה כבר אצל חז"ל, נתפסת בעיני ס' הוהר במושגים של קשר שבין נפש הצדיק ובין רוחו ונשמתו המצויים במדורים אחרים. תפיסה זו נראית כסוד גדול בעיני ר' משה די ליאון בס' משכן עדות כ"י ירושלים 8*2922 דף 29: "הנפש נשארת עם הגוף כאחד נבראות... ועל כן לא יפרדו לעולם. וכאשר תוכל להבין עניין מאמר רז"ל באומ' אין אומ' בפני המת אלא דבריו של מת (ברכות ג, ע"ב)... ועל סיבה זו תמצא בדברי רז"ל באומרים דברים נפלאים בענין המתים שידועים ומבינים... ולפיכך תמצא בשעת הדחוק שאמרו חכמי' ז"ל ללכת לבית הקברות וכאשר דקדקו בעניין אמרו כדי שיקשו המתים רחמים עלינו. ואתה ידע כי חכמים הם דבריהם עיקרים גדולים ואינם דברי הבאי אלא כולם בחכמה ובידועה שלימה כי סוד הגוף אומ' לנפש והוא הנפש אומ' לרוח... והרחת אומרת לנשמה והרחמים מתעוררים בסיבה זו מלמעלה למטה על העולם והכל בסוד החכמה עליה סתומה בדבריהם ז"ל ואין מי שידוע כי אין דורש... ואין מבקש". קטע זה הועתק בעלום שם בכ"י גיו יורק, בהמ"ל Mic. 1724 דף 25—26, וכ"י ג"י, בהמ"ל, Mic. 1990 דף 195—197א.

123 הוהר "ושאט" וכך צ"ל גם כאן "שטים". 124 ומודיעות. צ"ל מודיעות לנשמות. ע"פ המשמעות צ"ל לנפשט וכך בס' הוהר: "לנפשא".

30 שבים למקומם. הה"ד (ישע', סו, 23) והיה מדי חדש בחדשו וכו' ובשעה שצריך העולם רחמים החיים הולכים ¹²⁵ ומודיעים להם לנפשות הצדיקי' ובוכים על קבריהם ¹²⁶. מאי טעמא בשביל שמכוונים רצון שלהם להדביק נפש בנפש ר"ל ¹²⁷ נפש החי בנפש הצדיק שהוא בגן עדן הנו' כתי' (קהלת, יב, 9) טובים השנים מן האחד. מיד ¹²⁸ מתעוררים נפשותם של הצדיקים ומתקבצים והולכים ושואטים בעולם ¹²⁹ והולכין לישיני חברון ומודיעים להם צער העולם וכולם נכנסין באותו פתח של ג"ע ¹³⁰ ומודיעים לרוח ששורה ¹³¹ בג"ע הנקרא נשמת אלה. ואותן רוחות שמתעטרין בגן עדן הנו' מלאכי עליונים הולכים ביניהם וכולם מודיעים לנשמה שהיא ¹³² נשמת אלה והנשמה להב"ה וכלם מבקשים רחמים על החיים וחס הב"ה עליהם בשבילם. ועז"א שע"ה משבח אני את המתים וגו' לכן ¹³³ כשהדינים נמצאים בעולם צריכים החיים לילך אל המתים כדי שיתפללו עליהם ויבקשו עליהם רחמים וינוח הכעס והרגז של דין העליון ויכמרו רחמיו של הב"ה על הבריות ויביט עליהם בעין התמלה וירחם עליהם שנ' (דברים, ל, 3) ושב יי' אלהיך את שבותך ורחמך וכו' ע"כ".

בשני כתי' ¹³⁴: כ"י קמברידג' Add. 505 דף א1—א13 וכו"י המבורג-לוי 78 דף רנא, ע"ב—רסא, ע"ב נמצאים סודות שחלק מהם מקורם בכתביו של ר' דוד בן יהודה החסיד. סודות אלה לא הובאו בשמו: בכ"י המבורג-לוי אין זכר לר' דוד, ואילו בכ"י קמברידג' נזכר רק בדף א8: "אמ"ר דוד", אך אין כל קושי להוכיח, לגבי מרבית החומר, כי מקורו בס' אור זרוע. כך למשל, הועתק "סוד אימתי זיווג כנסת ישראל במלך הקדוש" ¹³⁵ שהובא לעיל, והפירוש ל"ג מידות שבהן נדרשת התורה, שמקורו בס' אור זרוע ¹³⁶. אולם גם קטעים אחרים ¹³⁷, שלא כאן המקום לדון

125 פנית החיים אל המתים ידועה כבר בספרות התלמודית לרוב. ראה את ציוני המקורות שאסף מרגליות בניצוצי זוהר, ב', קמ"א, ע"ב, ניצוץ י"ד.

126 אחרי "קבריהם" בס' הוהר: "אינון דאתחזין לאחדע להו".

127 "ר"ל... האחד". ליתא בזה, והוא דאי תוספת של ר' דוד.

128 מיד. בזה: "כדין", וכפי שראינו טעות זו אופיינית לתרגומו של ר' דוד.

129 בעולם. ליתא בזה.

130 פתח של ג"ע. תפיסת הוהר היא שמערת המכפלה היא פתח לג"ע.

131 ששורה... אלה. ליתא בס' הוהר.

132 שהיא... אלה. ליתא בס' הוהר.

133 כנראה שמבאן ועד הסוף אלו דבריו של ר' דוד או אחד מבני חוגו.

134 כ"י קמברידג' הוא הקדום מבין שני כה"י והוא מכיל בדרך כלל גם חומר שאיננו בכ"י המבורג-לוי. החפיפה בין שני כה"י איננה מצטמצמת למובאות מכתבי ר' דוד. בשני כה"י יש קטעים מס' חיי העולם הבא של ר' אברהם אבולעפיה, ואף קטע מס' שושן עדות מצוי בכ"י המבורג-לוי, דף ר', ע"ב—רט"ז, ע"א, מקביל למדה"ג. שלום של חיבור זה, בקובץ על יד, ח', תשל"ו, עמ' 330—334.

135 כ"י קמברידג' דף 8ב, כ"י המבורג-לוי דף רנ"ח, ע"ב—רנט, ע"א. על המקור בס' אור זרוע ראה לעיל, עלי ספר ח, עמ' 65—66.

136 כ"י קמברידג' דף 9א—10א, כ"י המבורג-לוי דף רנ"ט, ע"ב—רס"א, ע"ב, מקביל לס' אור זרוע כ"י בריטיש מוזאום 771 דף י"ג, ע"ב—טז, ע"א. המלקט העתיק רק את הפירוש ע"ד הסוד מתוך ס' אור זרוע, ומשום כך תנוסח בליקוטים קצר יותר.

137 כך למשל פירוש י"ג מידות האל, המופיע בכ"י קמברידג' דף 7ב וכו"י המבורג-לוי דף רנ"ז, ע"א—ע"ב, והוהרא על הכוונה בתפילה שבכ"י קמברידג' דף 8א. חומר זה וכן

בהם, מקורם בלי ספק באחד מכתבי ר' דוד האבודים. ברצוני לדון כאן בקטע המצוי בשני כת"י הג"ל, ואשר נושאו היכלות של טומאה¹³⁸. קטע זה חשוב משתי בחינות: א) הוא מכיל ידיעה על היכלות של טומאה, שאיננה מופיעה בס' הזהר כפי שהוא בידינו; ב) יש בקטע זה מובאה מס' הזהר בתרגום עברי. חשיבותה של מובאה זו בעדות שהיא מעידה, כי מלבד התרגום לבראשית ולחלקים מהחומשים ויקרא-דברים, תורגם גם קטע מס' הזהר על שמות¹³⁹.

תרגום הקטע על היכלות הטומאה, הוא אנונימי. עיון בו איננו יכול, לע"ד, לקבוע קביעה חד משמעית כי ר' דוד הוא המתרגם. אולם העובדה שהקטע מובא יחד עם דברים אחרים של ר' דוד, הופכת את ההנחה כי ר' דוד, או אחד מבני חוגו¹⁴⁰, הוא המתברר, לסבירה.

רשימת הכינויים להיכלות הטומאה המופיעה בטכסט, שיודפס בהמשך, איננה מצויה בס' הזהר, אולם סביר מאוד להניח כי אין ברשימה זו חידוש גמור. ס' הזהר עצמו הפך את הכינויים הנמצאים במקרא לכינויי כוחות הרע¹⁴¹, ויתכן כי היתה קיימת בס' הזהר רשימה מעין זו המופיעה בקטע שלנו, ורשימה זו אבדה¹⁴². מלבד הקטע שלנו, מצויה הרשימה של הכינויים בתוך אילן הספירות שצויר באיטליה במאה ה-ט"ז¹⁴³, ושם אפשר למצוא את המשמעות המדויקת של כל הכינויים על פי מקום הציוור באילן, וכן את השמות של המלאכים הממונים על היכלות הטומאה שנוכחים בקטע שבידינו, אך אינם מפורטים בו: חמור — עשכלה כנגד חסד; כלב — גולהב כנגד גבורה; שפחה — סמאל כנגד תפארת; שבי — ערב זרק כנגד נצח; אתון — תגרידון כנגד הוד; פעור — גמליאל כנגד יסוד; אלים — לילית כנגד מלכות.

כ"י קמברידג' Add 505,1 דף 12א—13א¹⁴⁴

דף 12א

1 היכלות של טומאה. תאנא¹⁴⁵ שבעה היכלין אינן שהן מטמאין לאדם בשעה שהוא הולך בדרך רע. והזהירה תורה לישראל שהם קדושים ואמ' להם (ויקרא, יח, 24) אל תטמאו בכל אלה ואומ' כמעשה ארץ מצרים וגו' והרבה

החומר האחר שבכ"י, העוסקים בתפיסת התפילה אצל ר' דוד, יפורסם ויידון במקום אחר. 138 לפני הקטע הנידון מצוי סדר דשימושא רבא דסדרי היכלות, ראה דף 10ב—12א. חיבור זה מופיע גם בכ"י המבורג-לוי דף קפ"ו, ע"א ואילך. וראה לעיל הערה 105. על חיבור זה ראה ג. שלום, "סדרי דשימושא רבא" (תרביץ, ט"ז), תש"ה, עמ' 196—204. 139 בס' מראות הצובאות יש רק מובאה בת שלוש שורות מכל החומר הזהיר המצוי בזהר חלק ב'. ראה מה"צ, עמ' 3.

140 לר' דוד היו תלמידים, ואף ידוע לנו על תלמיד תלמידיו, כפי שארחיב בעלי ספר, י'. 141 ראה זהר ג', ע"ב, ע"ב, ועוד.

142 הנחה זו מבוססת על העובדה שהקטע המכיל את הרשימה פותח בתיבה "תאנא", ויש בו מלים ארמיות.

143 כ"י פירנצה — לאורנציאנה Plut. 44,18. כ"י זה נכתב על ידי ר' אליהו מנחם חלפון ור' אברהם צרפתי. ראה: I. Sonne, "I dati biografici contenuti negli scritti di Shelomoh Molco riesaminati alla luce di nuovo documento" (Annuario di Studi Ebraici, I), 1935, p. 187 ff. למרות שכתב יד זה הועתק בשנת 1533 יש בו גם תומר קבלי קדום.

144 בכ"י המבורג-לוי 78 דף ק"צ, ע"א, ע"א. להלן יסומן בסיגלא ב'.

145 תנא. ב'.

- כמוה¹⁴⁶ והן כוללן עשרה כמנין עשרה של טהרה. ומפני שאנו מונין ז'
5 היכלות של טהרה כך הן שבעה. אבל עשרה הן והז' היכלות של טומאה הם
חכמת הגוים¹⁴⁷ ואמונתם מפני שהם באו מצד הטומאה¹⁴⁸ וידוע הוא
למשכילים. ואלה הם השמות של ז' היכלות של טומאה ז' היכלות¹⁴⁹
הא' חמור הב' כלב והג' שפחה הד' שבי הה' אתון והו' פעור והז' אלהים.
ואלה הם שמות של היכלות אמנם יש להם שמות אחרות שהם תולדות.
10 ויש מלאכים ממונים עליהם כגון סמאל וחבריו¹⁵⁰ והגוים משתמשים
בהם ומהם ידעו החרשים והמכשפים כל¹⁵¹ מה שהם עושים כגון בלעם
הרשע שהיה משתמש¹⁵² באתון ובחמור וזהו שאמ' הפסוק (במד' כב,
21) ויחבוש את אתונו. ר"ל לתקן¹⁵³ הקסמים והחרשים ולתקן השעה
בלילה. שכך הם מושלים בלילה וזהו דרכם להשתמש והסוד בא בברכות
15 א"ר אליעזר¹⁵⁴ ג' משמרות הוי הלילה משמרה ראשונה חמור נוער
שנייה כלבים צועקים וכו'. ופרעה מלך מצרים היה עובד למזל

דף 112ב

- כלב¹⁵⁵ וזהו שאמר מרע"ה לפרעה בשעה שבא לגאול את ישראל בשעה שעשה
פרעה פעולתו היה מחזק לבו ואומ' (שמות, ה, 2) מי יי' אשר אשמע בקולו
לא היה מאמין מרע"ה¹⁵⁶. מה עשה משה פעם אחרת שהיה עושה פעולתו בא
20 משה והשביע למזל כלב שלא יענה אותו. ופשפש פרעה לעשות פעולתו
ולא נענה מיד¹⁵⁷ אמר משה (שמות, יא, 7) ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב
לשונו וא"ל¹⁵⁸ משה שכבר השבעתי לו שלא יענה אותך. להודיעך שיש אלה
בשמים ובארץ ולא כמו שאתה חושב. א"ר יצחק¹⁵⁹ המעשה אשר יעשו

146 כאלה. ב'.

147 על מקור הכשפים בהיכלות הטומאה, ראה בהמשך, שורות 11—12.

148 נשמת הגוים מקורה מצד הטומאה, לדעת ס' הזהר. ראה לדוגמא א' מז', ע"א;
קל"א, ע"א.

149 ליתא ב'.

150 המלאכים המגלים את סודות המאגיה הם, לדעת הזהר, עזא ועזאל: ראה א' קכ"ו, ע"א;
ג' ר"ח, ע"א, ועוד.

151 וכל. ב'.

152 הפועל "השתמש" כאן ובשורה 14 לקמן משמעו שימוש מאגי. ראה G. Scholem, Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition (New York, 1965) p. 54. והשווה את החומר המצוי כאן לס' הזהר ג' ר"ז, ע"ב, ובס' מראות הצובאות עמ' רט"ו.

153 כך גם בס' הזהר ג' ר"ז, ע"א, "בתקוני חרשוי".

154 ברכות ג', ע"א.

155 מקבילה קרובה לפירוש המצוי כאן מופיעה, בשם מדרש, בילקוט ראובני פרשת בא:
"עשו מצרים כלבים של זהב בכשפים... ומשה שותקן שנא' ולכל בני ישראל לא
יחרץ כלב לשונו". וראה עוד שם מה שהביא בעל הילקוט מס' מגלה עמוקות.

156 במשה רע"ה. ב'.

157 לפנינו תרגום מוטעה של התיבה "כדין", האופיינית לסגנון תרגומו של ר' דוד.
בכ"י ב' הגירסא היא "מה".

158 דא"ל ב'.

159 אמר רבי ב'. מכאן ועד שורה 31 הוא תרגום של החומר המצוי בס' הזהר ג', ע"ב,
ע"ב, עם פירוש מאת המחבר בתוך המובאות.

המצרים במצרים והעבודה אשר הם עובדים היו עובדים¹⁶⁰ למול שפחה
 25 וזש"ה בשעה שבא הב"ה בחצות הלילה להמית כל בכור במצרים שנ' (שמות,
 יא, 5) ומת כל בכור בארץ מצרים וכו' עד בכור השפחה ר"ל כחם דהיינו
 שפחה והמלך שלמה ע"ה רמז בספרו (משלי, ל, 21) תחת שלש רגזו ארץ
 ושפחה כי תירש גבירתה. והעבודה שהיו עובדין אנשי כנען לההוא שיקרא
 שבי דהיינו מזלם כמו שאמ' הפסוק (שמות, יב, 29) ויהי בחצי הלילה וכו'
 30 עד בכור השבי. והתורה מכרזת ואומרת כמעשה ארץ מצרים וגו' והיינו
 דא"ר יצחק א"ר יהודה באלה הכתרים של מטה יש ימין ויש שמאל
 מצד הימין חמור ומצד שמאל אתון. ותאנה עשרה הם לימין ועשרה
 לשמאל וזהו דא"ר יוסי יוסף כשהיה מתפרש מאביו ידע בחכמה גדולה
 של מעלה בסוד היכלות¹⁶² קדושות של מעלה כיון שהיה יוסף במצרים
 35 למד מהחכמה שלהם באיגון כתרים של מטה איך מיחדין איגון לימין
 ואיגון לשמאל עשרה של ימין ועשרה של שמאל חמורים ואתונות. ובעבור
 זה רמז לאביו ממה שלמד במצרים בשעה ששיגר לו המנחה שנ' (בראשית,
 מה, 23) ולאביו שלח כזאת עשרה חמורים ועשר אתונות וא"ר יוסי הכתרים
 של ימין כלם כלולים כאחד דאיקרי חמור ועל ההוא חמור כתי' (דברים,
 40 כב, 10) לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו. ר"ל שלא תעשה שיתחבר
 חמור שהוא מצד הטומאה עם שור וזהו טעם כלאים שלא לערבב הכחות¹⁶³.
 וזהו החמור שעתיד מלך המשיח לשלוט עליו ולרכוב עליו¹⁶⁴. והסוד
 (זכריה, ט, 9) עני ורוכב על חמור ר"ל שירד מזלם עד עפר ויעלה
 שלנו עד השמים¹⁶⁵ וזהו שאז"ל¹⁶⁶ בא לטהר מסעיין אותו בא לטמא
 45 פתחין לו ר"ל אם ילך אדם בדרך ישרה ויעשה מעשיו כדת וכהלכה
 וישתמש בתורת השם מסייעין אותו מן השמים המלאכים הממוני' על
 התיכלות הקדושות. ואם חס ושלום יתרחק מן הדרך הטובה כביכול הם
 מזמוני' המלאכים הממונים על היכלות של טומאה

דף 13א

ומפני שאמ' פתחין לו על שם שהם ראשונים מלמטה למעלה לעלות
 50 אל הקדושים והם כמו פתחים לקדושות ואם אדם מטמא עצמו מלמטה

160 היו עובדים ליתא ב'.

161 מכאן ועד שורה 42 תרגום של קטע מס' הזהר ג', ר"ז, ע"א.

162 בס' הזהר "כתרין".

163 פירוש זה לכלאים נפוץ בקבלה, וראה את דברי הרמב"ן ור' בתי בן אשר לויקרא
 י"ט, י"ט. אולם, מחבר הקטע שאב את פירושו מס' הזהר ג', פ"ו, ע"ב. שם מדובר על
 איסור עירוב קדושה וטומאה, בעוד שראשוני המקובלים מדברים על איסור ערבוב
 הכוחות באופן כללי; ואלה דברי הזהר: "שור וחמור אוכחן מסטרא דא אקרי שור
 ומסטרא דא אקרי חמור. וע"ד כתיב לא תתרוש בשור וחמור יחדו. לא תעבד ערבוניא
 כחדא בגין דאתער לאתחברא סטרא אחרא כחדא לאבאשא עלמא".

164 זהו ג', ר"ז ע"א. והשווה גם לזהר א', רל"ח, ע"א. הרעיון שהמשיח ישלוט על כוחות
 הרע המסומלים ע"י החמור, מצוי גם בפירוש לעשר ספירות הטומאה הנמצא בכ"י
 אויכספורד 2221, דף 122ב: "עשרה חמורים שהם י' ספירות הטומאה והספי' הגדולה שבהם
 נקראת חמור וכשיבא משיח יכבוש לכל ספירות הטומאה כמ"ש עני ורוכב על חמור".

165 לשמים. ב'.

166 שבת ק"ד, ע"א.

מטמאין אותו מלמעלה באותן היכלות וכמה רותין ושדין פורחין באויר לשמע
הדברים שאדם מדבר בכל יום אם טובים ואם לאו. והוא המלאך עולה
למעלה להעיד על מה ששמע שנ' (קהלת, י, 20) גם במדעך מלך אל
תקלל וכו' כי עוף השמים וכו' והש"י ברחמיו יתן בלבנו לדבר דברים
נכונים וטובים ולא בושם (!) כדי שלא יקטרג בנו יצר הרע והשם יבער
55 אותו מן הארץ שנ' (זכריה, יג, 5) ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ.
ויזכנו לחיי העולם הבא.

תם."

השפעת התרגום

העובדה שמצויים בידינו רק שני כ"י הכוללים את תרגומו של ר' דוד, מלמדת
כי תרגום זה לא זכה לתפוצה רבה. אולם אפשר להצביע בוודאות על השימוש
בתרגום זה אצל שני מתבררים, מלבד ר' מאיר אבן גבאי.
בכ"י בריטיש מוזאום 769 ברשימת מרגליות, מצוי פירוש אנונימי לתורה שנכתב,
כנראה, בשליש הראשון של המאה ה-ט"ז; המחבר מצטט את ס' צרור המור של
ר' אברהם סבע, אך אין בו כל חומר שמקורו בתורות הקבליות שבצפת. ג. שלום
העיר¹⁶⁷ כי חיבור זה וזהה לס' פרדס החכמה, המצוי בכ"י אוכספורד 1919; גם
בכ"י זה נשמט שם המחבר. אולם, למרות שדבריו של ג. שלום נכונים בעיקרם,
הם טעוניהם השלמה. אין ספק כי מחבר אחד לשני הפירושים לתורה, אך לפנינו
שני נוסחים שונים, והשינויים בין נוסחים אלה חשובים לתיאור גלגוליו של
התרגום לס' הזהר. דומני כי היחס בין שני הפירושים נרמז בהקדמה לס' פרדס
החכמה¹⁶⁸: "ואחרי אשר לקטתי הפרדס הראשון ומכרתיו לחכם אחד, התחלתי
ללקוט זה האחר ולהוסיף על הראשון, דברים מהרבות וג"כ ראיתי להוסיף עליו
ממראות הצובאו' בע"ה היוצר צורות". ואמנם, בס' פרדס החכמה יש מובאה אחת
מס' מראות הצובאות¹⁶⁹. מובאה זו איננה מופיעה בנוסח שבכ"י בריטיש מוזאום
769, אך מצאתי בו קטע אחר מס' מראות הצובאות, המובא בלי להזכיר את
שם המקור¹⁷⁰. מכאן ברור שהנוסח שבכ"י אוכספורד מוקדם, כיוון שהוא מעיד
בהקדמה, בקטע שהבאנו לעיל, כי רק בנוסח זה השתמש בס' מראות הצובאות.
בשני נוסחים אלה מופיעים קטעים מתרגומו של ר' דוד לס' הזהר¹⁷¹. בכ"י בריטיש
מוזאום מופיעים כמה מאמרים שמקורם בתרגום שלפנינו; בשלושה מאמרים אין
כל שינוי משמעותי לעומת הגירסאות שבתרגום; כ"י בריטיש מוזאום דף 44א,
דף 55א—57א ודף 68א—68ב מקבילים, לפי הסדר, לכ"י ואטיקן 62 דף 31ב,
דף 42א—43א ודף 43ב. אולם, בשתי מובאות נוספות יש בכ"י בריטיש מוזאום
תופעה מיוחדת: חלק מהמובאה מקורו בתרגום ואילו חלק אחר מובא בארמית.

G. Scholem, "Einige Kabbalistische Handschriften im Britischen Museum" 167
(Festschrift für Aron Freimann), 1937, p. 67.

168 כ"י אוכספורד 1919, דף 32.

169 שם דף 16—17א. על המובאה העיר ג' שלום, קרית ספר, ד', עמ' 314. הטקסט המצוטט
מופיע בס' מראות הצובאות עמ' ס"ח.

170 בדף 221 הוא מביא בשם סתרי החכמה המצוי בס' מראות הצובאות עמ' צ'—צ"א.

171 על המצאותם של קטעים מתורגמים בכ"י בריטיש מוזאום 769, ראה מרגליות בקטלוג
שלו, כרך ג', עמ' 76, וי. תשבי, משנת הזהר, א', עמ' 113.

אילו הגירסא הארמית היתה זהה לס' הזהר שבידינו, לא היה מקום לעמוד על תופעה זו. אולם השוואה מדוקדקת של המובאות מלמדת כי לפנינו גירסא שונה בפרטים רבים מהגירסא הארמית שבס' הזהר. זאת ועוד: שתי המובאות שבכ"י בריטיש מוזאום מופיעות בס' פרדס החכמה שבכ"י אוכספורד 1919, כאשר הכול מובא בעברית בנוסח התרגום בלי החומר הארמי. אביא תחילה את שתי המובאות: הראשונה תובא בצד הנוסח של התרגום והשנייה תובא במקביל לגירסא שבכ"י אוכספורד.

כ"י בריטיש מוזאום 769 דף 131ב—132א
ובסתרי הסתרים¹⁷² פירשו זאת הפרשה ר'
חייא פתח קץ שם לחשך שהקץ של שמאל
שהוא שט בעולם ושט למעלה ולמטה¹⁷⁶
ועומד לפני הקב"ה ומשטין ומקטרג על
העולם וכן נאמ' ולכל תכלית הוא חוקר
שכל מעשיו תמיד רק ולעשות על העולם.
ארץ חשך וצלמות בא וראה יש ארץ
למעלה חו היא חשך וצלמות וזהו קץ
שהוא בא מצד החשך וזהמא של זהב.
תא חו' כמה אית ליה¹⁸⁰ לבני נשא
לאיסתכלא בפלחנא דקב"ה ולאישתדלא
באורייתא יממ' ולילי בדיל¹⁸¹ דינדע
בפולתניה דקב"ה דהא אורייתא מכרוא
קמיה בני נשא ואמרה מי פתי יסור הנה
חסר לב. ואמרה לו וכד ברנש משתדל
באורית' ומדבק בה זכי לאתחדא באילן

א. כ"י ואטיקן 62 דף 61א—62א
ר' חייא פתח¹⁷⁸ קץ שם לחשך ולכל
תכלית הוא חוקר ארץ ציה וצלמות¹⁷⁴.
קץ שם לחשך — הוא קץ של שמאל שהוא
שט בעולם ושט למעלה ועומד לפני הקב"ה
ומשטין ומקטרג על העולם וזהו חשך ולכל
תכלית הוא חוקר שכל מעשיו אינם טובים
רק להכרית תמיד ולעשות כליה בעולם.
גבורה
ארץ¹⁷⁶ חשך וצלמות בא וראה יש ארץ
חיים¹⁷⁷ למעלה וזו היא ארץ¹⁷⁸ חשך
תמורה של
וצלמות מהו ארץ חשך זהו חשך¹⁷⁹
נבירה
קץ שהוא בא מצד החשך וזהמא של זהב.
בא וראה כמה יש להם לבני אדם להסתכל
בעבודת הקב"ה ולעסוק בתורה יומם ולילה
כדי שידע ויכיר¹⁸² בעבודתו שהרי התורה
היא מכרות בכל יום¹⁸³ לפני בני אדם
ואומ' ¹⁸⁴מי פתי ויסור הנה חסר לב.
והנה בררנו¹⁸⁵ הדבר וכשבן אדם מתעסק

172 כנראה זהו תרגום של הביטוי "רוא דרוזין", המופיע בס' הזהר; בדף 37א מביא המחבר בשם "סתרא דסתרינ" קטע מס' הזהר במקורו הארמי.

173 המאמר המתורגם כאן מצוי בס' הזהר, א', קצ"ג, ע"א—ע"ב; נוסח התרגום מצוי בס' פרדס החכמה, כ"י אוכספורד 1919, דף 129א—130א, בשינויים קטנים.

174 איוב, כח, ג'. באיוב "אבן אפל" במקום "ארץ ציה".

175 ליתא במקור.

176 במקור: "אבן".

177 כך במקור, וליתא בכ"י ב"מ הג"ל.

178 במקור: "ארץ ישראל".

179 ליתא במקור.

180 במקור: "לון".

181 ובמקור: "בגין". הצורה "בדיל" מצויה יותר בכת"י קדומים של ס' הזהר והוחלפה במשך הזמן בצורה "בגין" ראה G. Scholem (Kabbalah), 1974, p. 237.

182 במקור: "ויסתכלון" וליתא בכ"י ב"מ.

183 כך במקור, וליתא בכ"י ב"מ.

184 משלי, ט', ג'.

185 במקור: "והא אוקימנא מלי". בתרגום ר' דוד חסרות המלים "אמרה לי". לעומת זאת בכ"י ב"מ מופיעות מלים אלה, אך חסרות המלים "והא אוקימנא מלי".

דחיי¹⁸⁶ בהדין עלמא ויתאחד ביה לעלמא דאחי וכד נשמטא נפקא¹⁸⁷ מתאי עלמא מתקנין ביה¹⁸⁸ דרגין וסלקין¹⁸⁹ ביה לעילא למתיבתא דרקיע. תא חוי אילנא שחיי בכמה דרגין מתפרסין¹⁹⁰ דא מן דא וכולהון רוא¹⁹¹ תדא באילנא דחיי ואית דרגין עילאין¹⁹² ענפין ועלין וקליפין¹⁹³ וכולהו אילנא שרשין¹⁹⁴ מגוונא¹⁹⁵ דא ומאן¹⁹⁶ שהוה משתדל¹⁹⁷ באורייתא והוה איתקן ואיתחד¹⁹⁸ באילנא דחיי וכל בר¹⁹⁹ ישראל אינון²⁰⁰ מתאחדין²⁰¹ באילנא דחיי מנהון²⁰² דמתאחדין בגופא דאיל' ומנהון בענפוי ומנהון בשרשו אישתכחו כל עמא קד'שא מתאחד' ביה²⁰⁴ ואינון דמשתדלי באורייתא כולהון מתאחד' בגופא דאילנא ומתאחדלי בכללא ויהי מקץ אר"ש מקום שאין בו זכירה נקרא קץ והוא של שמאל למה לפי שכתבו²⁰⁶ בו כי אם זכרתי וכי כך הוא ראוי ליוסף הצדיק לו' (?) אלא פיון שנסתכל בחלומי אמ' במאי²⁰⁷

בתורה וגדבק בה זוכה להתחזק באילן של חיים בזה העולם יתחזקו בו לעולם הבא. כי כשהנשמות יוצאות מן זה העולם בו נתקנין¹⁸⁸ להם מדרגות לעולם הבא. בא וראה אילן של חיים הוא בכמה מדרגות מתפרשין זה מזה וכולו אחד באילן של חיים יש מדרגות אלה על אלה ענפים ועלים וקליפות¹⁹³ וכולו הוא אילן. מעין¹⁹⁵ דוגמא זה מי שהוא מתעסק בתורה הוא נתקן ונתחזק באילן של חיים וכל בני אמונת ישראל כולם²⁰⁰ מתחזקים באילן של חיים מהם²⁰² אחוים באילן ממש מהם בשרשים²⁰³ נמצאו כלם אחוים באילן ממש ומהם בענפים ומהם בעלין, ואותם שמתעסקים בתורה כלם אחוים בגוף²⁰⁵ של אילן לפי' מי שמתעסק בתורה הוא אחוה בכל. מהו מקץ א"ר שמעון מקום שאין בו זכירה והוא קץ של שמאל למה לפי שכתבו²⁰⁶ כי אם זכרתי אתך כאשר יטב לך וכי היה ראוי לו ליוסף הצדיק

186 במקור: "אתתקף באילנא דחיי". גם התרגום וגם הנוסח הארמי שבכ"ל בריטיש מוזאום מדלגים על התיבות "יכתיב עץ חיים וגו' תא חוי כד בר נש אתתתף באילנא דחיי" המופיעות בהמשך, כנראה זהו מקרה של homoioteleuton, אך מפליאה העובדה כי הדבר קורה בשני הטקסטים גם יחד.

187 במקור ובתרגום ברבים.

188 במקור: "הכי אתתקן", וכנראה שלפני ר' דוד היה טכסט זהירי קרוב לזה שבכ"ל בריטיש מוזאום. כ"י ואטיקן 186, דף 45א, גורס "כי כשהנשמות יוצאות כן מתקנות לו מדרגות לעולם הבא".

189 מכאן ועד "דריקיע" שונה מהמקור והתרגום.

190 במקור: "מתפרשין". 191 ליתא במקור.

192 במקור ובתרגום: "אלה על אלה", במקום "עילאין".

193 המקור ממשיך: "גופא דאילנא שרשין", ושוב לפנינו התאמה בין התרגום ובין נוסח ס' הוהר שבכ"ל בריטיש מוזאום, וראה הערה 194.

194 יתכן שהנוסח כאן משובש, כיוון שאינו תואם לא את התרגום ולא את המקור.

195 כך, במקום: "כגוונא" בזהר שלפנינו.

196 במקור: "יכל מאן".

197 במקור: "דאשתדל".

198 כך, במקום: "ואתתקף", וכך גם פעמיים לעיל וכמו כן בהמשך.

199 במקור ובתרגום ברבים, וכנראה יש נטייה ליחיד בנוסח הוהר שבכ"ל זה. הוהר שלפנינו מוסיף אחרי "בני" "מהימנותא" שאיננה בנוסח זה ובתרגום.

200 המקור והתרגום מסכימים, בכ"י ב"מ: "אינון".

201 במקור: "מתתקפין", וראה הערה 31 לעיל.

202 במקור: "כלהו", והגרסא שבתרגום ובכ"י ב"מ עדיפה.

203 סדר המלים שונה בתרגום בהשוואה לשתי הגרסאות הארמיות.

204 נוסח שונה מהמקור והתרגום גם יחד.

205 השינוי גוף-גוף מופיע במקומות רבים בוהר לעומת כתבי היד.

206 בראשית מ', י"ד.

207 שונה מהמקור והתרגום.

חלום של זכרון הוא וטעה בזה שהרי ה' לו²⁰⁸ בהקביה וציכ מקום שהיה בו שכחה עמדה לפניו⁽¹⁾ מה שכת' 209 ולא זכר שר המשקים את יוסף ויש' ומה ת"ל וישכחו והוא קץ²¹⁰ מקום שיש בו שכחה וזהו קץ של חשך. שנתים²¹¹ ימים ששב ממדריגה למדריגה שיש בה זכירה ופרעה חולם והנה עומד על שפת היאור זה חלום של יוסף היה לפי שכל נהר של יוסף הוא, וזהו סוד שכל מי שראה נהר בחלום ראה שלום שנאמ' 213 הנה נוטה אליה בנהר שלום. ויהי מקץ ר' אלעזר פתח 215 חי יי' וברוך צורי וירום אלהי ישעי. יש להסתכל בזה הפסוק חי יי' וברוך צורי זהו צדיק יסוד עולם שנקרא חי עולמים וברוך צורי זהו שכת' 218 ברוך 220 יי' יום אדני באלף דלת גון יוד זהו הפסוק סוד של חכמה הוא יום כי יום זה שנתים ימיה היאר זה יוסף כי נהר הוא יוסף. והנה מן היאר עלת שבע פרות. מן הנהר הזה נתברכו כל אותן המדרגות של מטה לפי שאותו נהר שנמשך הוא יוצא ומשקה חן לכל ויוסף הוא נהר להתברך כל ארץ מצרים בשבילו. תא תזי תאי נהרא ז' מדרגן מקבלן משקין 223 ממנו ומתברכן מיניה ואילין אינן יפות מראה ובריאות בשר ותריצינה באחו 224 דלא אישבת בהו

נאמר כי אם זכרתי אתך אלא כיון שנסתכל יוסף בחלומי אמ' ודאי חלום של זכרון הוא והוא טעה בזה שהרי בתב"ה הוא הכל ועל כן מקום שהיה בו שכחה עמדה לפניו מה כת' ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחו מיד ת"ל וישכחו אלא וישכחו מקום שיש בו שכחה וזהו קץ של צד חשך. שנתים²¹¹ ימים ששב מן המדרגה למדרגה שיש בו זכירה ופרעה חולם והנה עומד על היאור זה חלום של יוסף היה לפי שכל נהר 212 בחלום רואה שלום שנאמ' 213 הנגי נוטה אליה בנהר שלום 214 ... ר' אלעזר פתח 215 חי יי' וברוך צורי וירום אלהי ישעי. אלוהי כת' בוא"י. זה הפסוק יש להסתכל בו 216 חי יי' זהו חי צדיק ליסוד עולם שנקרא חי העולמים. וברוך צורי זהו שכת' 217 ברוך יי' צורי זהו עולם נתקים על צדיק זהו וירום זה עולם עליון. אלוהי בוא"י זה שמים כד"א 219 השמים שמים ליי'. בא וראה ברוך כד"א ברוך 220 אדני זהו הפסוק סוד של חכמה הוא יום יום אלו שנתים ימים כמו שכת' ויהי מקץ שנתים ימים והנה עומד על זה היאור וסוד הוא כמו שנאמ' זה יוסף כי נהר הוא יוסף צדיק 222. והנה מן היאור עולות שבע פרות יפות מראה ובריאות בשר גוי' והנה מן היאור כ"ע מן הנהר הזה נתברכו כל אותן המדרגות

208 שתי תיבות לא ברורות.

209 בראשית מ', כ"ג.

210 ליתא בתרגום ובמקור.

211 בראשית מ"א, א'.

212 נוסח התרגום בכ"י ואטיקן לקוי, וראה בכ"י ב"מ. משמעות המשפט: "כל נהר של יוסף הוא" הוא: יוסף וגם נהר הם סמלים לספירת יסוד. וראה הערה ב' בניצוצי זהר,

קצ"ג, ע"ב.

213 ישעיה ס"ו, י"ב.

214 השמטתי קטע מתרגום, שאיננו נמצא בכ"י ב"מ.

215 תהלים י"ח, ג'.

216 התרגום כאן קרוב יותר למקור מאשר כ"י ב"מ.

217 תהלים קמ"ד, א'.

218 כאן חסר קטע, כנראה כתוצאה מ־homoioteleuton.

219 תהלים קט"ז, ס"ז.

220 שם ס"ח, כ'.

221 נוסח התרגום מקוצר כאן במקצת.

222 בראשית מ"א, ב'.

223 נוסח משותף לתרגום ולכ"י ב"מ לעומת המקור.

224 במקור יש המשך: "באחו בחבורא באחוותא", וצירוף זה איננו בתרגום.

פירודא וכלא לשבחא קיימא ²²⁶ דהא כל אלין שבע זמנין ²²⁶ דרגין דאמרין רוא חדא אינון כמד"א ²²⁷ ואת שבע הנערות הראויות לתת לה ועל דא שבע פרות הטובות ולקביל דא כתי' ²²⁸ שבעת הסריסים הראוים (!) פני המלך, ר' יצחק אמ' פרות הטובות אינון ז' מדרגין עילאין ²²⁹ ושבע הנערות אלין שבע מדרגין אוחרנין מלרע ²³⁰ אלין מסטרא קדישא ²³¹ ואילון מסטרא מסאבא ²³². לשבע ²³³ שבלים אינון כוונא דא הדי' ²³⁴ גם את זה לעמת זה אמ' ר' ייסא וכי לאותו רשע גלה ²³⁵ לו הקב"ה כל דא א"ל יהודה מדוגמתן ראה לפי שכמה מדרגות הם אלה ²³⁶ וראה באותן מדרגות של משה כפי מה שהוא אדם מראים לו בחלומי'.

של משה לפי שאותו נהר שנמשך ויצא הוא משקה וזו לכל ויוסף הוא נהר להתברך כל ארץ מצרים בשבילו. בא וראה אותו נהר שבע מדרגות מקבלות משקה ממנו ומתברכין ממנו ואלה הם יפות מראה ובריאות בשר ותרעינה באחו שלא נמצא בהם פירוד והכל לשבח עומדים כי כל אלו ז' מדרגות שאמרנו סוד הם כדא' ²²⁷ ואת שבע הנערות הראויות לתת לה מבית המלך גו' ולכן ז' פרות יפות מראה וכנגד זה כתי' ²²⁸ שבעת הסריסים המשרתים את כ"ע פני המלך ר' יצחק אמ' שבע פרות הטובות מדרגות הם עליזות ²²⁹. ושבע פרות הנערות מדרגות אחרות ולמטה ²³⁰ אלה מצד קדושה ואלה מצד טומאה. שבע שבלים ר' יהודה אמ' אלו הראשונות הם טובות לפי שהם מצד ימין שכתו' בו כי טוב ואלה הם הנרעים. שבע שבלים הטובות הם מצד הטוהרה אלה ואלה נגד אלה והכל ראה פרעה בחלום. א"ר ייסא וכי לאותו רשע פרעה הראו לו כל אלה א"ל ר' יהודה מעין דוגמתן ראה לפי שכמה מדרגות הם אלה נגד אלה ואלה על אלה והוא ראה באותן המדרגות של משה וזהו ששינונו כי כפי מה שהוא בן אדם כן מראים לו בחלומי'.

כ"י אוכספורד 1919 דף 134ב—135א
"בסתרי התכמה והקול ²³⁸ נשמע בית פרעה לאמר ²³⁹ והקל כתיב חסר וא"ו א"ר אלעזר זו היא שכינה שבכתה על חרבן

(ב) כ"י בריטיש מוזאום 769 דף 137א ²³⁷
"ויבסתרי התכמה וקול ²³⁸ נשמע בית פרע' ²³⁹ חסר וא"ו זו היא שכינה שבכתה על חורבן בית המקדש ועל גלותן של

225 שוב מעדיף גוסס זה את היחיד.

226 תיבה זו מיותרת כנראה.

227 אסתר ב', ט'.

228 שם א', י'.

229 בוהר: "עלאין על אחרינו".

230 בוהר: "דלתא" (!).

231 בוהר: "דקדושה".

232 בוהר: "דמסאבא".

233 כאן חסר קטע המצוי במקור ובתרגום.

234 קהלת ז', י"ד.

235 שונה מהתרגום: "הראו", ומהוהר: "אתחזין".

236 גוסס קצר לעומת המקור והתרגום.

237 גוסס התרגום מצוי רק בכ"י ואטיקן 186, דף 51א—51ב. המקור מצוי בס' הוהר א', ר"ט, ע"ב—ר"י, ע"א, אולם סדר המשפטים בס' הוהר שונה. וראה בהערות בהמשך.

238 מכאן ועד תיבות "כאן שכינה" בס' הוהר, א', ר"י, ע"א בסוגריים.

239 בראשית מ"ה, ט"ז.

בית המקדש ועל גלותו של ישראל כתיב
הכא והקול נשמע וכת' התם קול ברמה
אף כאן שכינה. ר' אליעזר פתח נכספה
וגם כלתה נפשי²⁴² תא חזי כל ברנש
דמצלי צלותיה קודם²⁴³ מאריה באעי²⁴⁴
ליה לאקדמא ברכאין בכל יומא ויומא
ולצלאה²⁴⁵ צלותיה קמי מאריה באעי דלא
לאשמעא²⁴⁷ קליה בצלותיה דהא כל
מאן²⁴⁸ דמשמע קליה בצלותיה האי צלותא
ליתיה כדאי לאיתקבלא²⁴⁹ דהא תאי קלא
דמשמע ליתיה צלותא²⁵⁰ ומאן הוא קלא
דצלותא דאיהוא קלא דאחיד²⁵¹ דתליא
בקלא דמשמע דהא קלא דמשמע ליתיה
צלותא.

ישראל כתי' הכא והקול נשמע וכת'
התם²⁴⁰ קול ברמה נשמע מה להלן שכינה
אף כאן שכינה. ר' אליעזר פתח נכספה וגם
כלתה נפשי בא וראה כל אדם שמתפלל
תפלתו לפני אדונו צריך לו להקדים ברכות
בכל יום ויום ולהתפלל תפלתו בזמן
הראוי²⁴⁶ בשחרית לאחור בימינו של
הקב"ה ובמנחה לאחור בשמאלו ובתפלה
ובקשה צריך בן אדם בכל יום כד' להתיחד
בו. מי שמתפלל תפלה ועומד לפני אדונו
צריך שלא להשמיע קולו בתפלתו לפי שמי
שמשמיע קולו בתפלתו אותה תפלה אינה
נשמעת לפי שהתפלה אינה קול להשמיע
אותו הקול הנשמע אינו תפלה ומי הוא
קול התפלה זהו קול אחד שתלוי בקול
הנשמע אינינה תפלה²⁵².

לשינויים שבין הטכסטים שהבאנו לעיל עשויים, לכאורה, להיות שני הסברים
שונים: א) היה קיים טכסט ארמי, שעמד לפני ר' דוד, ומשום כך קרוב תרגומו
בכמה נקודות לטכסט זה, המצוי במובאות שבכ"י בריטיש מוזאום 769, יותר מאשר
לנוסח הארמי של ס' הוזהר לקטעים אלה. ב) הנוסח הארמי המיוחד הוא תוצאה של
תרגום מעברית לארמית שנעשה ע"י המלך האנונימי, על סמך תרגומו של
ר' דוד לס' הוזהר. דומני כי סביר יותר להניח כי ההסבר השני הוא הנכון וזאת
משלוש סיבות: א) לא מצאתי אישור לנוסח הארמי המיוחד בפרשנות ס' הוזהר.
ב) הצורה "ליתיה" איננה מצויה במאמר מס' הוזהר, והיא תרגום של הצורה העברית
"איננה" המצויה אצל ר' דוד בתרגומו העברי. ג) בכל מקרה שיש הבדל באורך
הקטעים אשר בתרגום העברי והמקור שבס' הוזהר ובין הנוסח הארמי המיוחד,
נוסח זה קצר יותר. מסיבות אלה עלינו להסיק כי המלך האנונימי השתמש
בס' פרדס החכמה כ"י אוכספורד 1919 בתרגומו של ר' דוד כנתינתו, ואח"כ,
מסיבות שאינן ברורות, החליט לתרגם פסקות אחדות מעברית לארמית.
מלבד שני הנוסחים של ס' פרדס החכמה, שעליהם דנו לעיל, דומה כי יש חומר

240 ירמיהו ל"א, ט"ו.

241 מכאן זהר א' ר"ט, ע"ב-ר"י, ע"א.

242 תהלים פ"ד, ג'.

243 בזהר: "קמי".

244 בזהר: "אצטריך".

245 כאן חסר קטע המצוי בס' הוזהר ובתרגום, וכנראה זהו מקרה של homoioteleuton.

246 במקור: "דאצטריך".

247 בזהר: "למשמע".

248 בזהר, במקום: "דהא כל מאן", הגירסא היא: "ומאן".

249 בזהר: "צלותיה לא אשתמע", וכך גם בתרגום.

250 גם כאן נוסח הוזהר שונה: "דהוהא קול דאשתמע לאו היא צלותא", וכך גם בתרגום.

251 איננו במקור או בתרגום.

252 בכ"י אוכספורד דף 139א יש המשך במובאה עד התיבות שבוזהר "בכל יומא", שלאחריהן
בא הקטע המופיע במובאות אלה כראשון.

נוסף, השייך למלכת האגונימי, ובו מובאות מהתרגום של ר' דוד. בכ"י בריטיש מוזאום 768²⁵³ וכ"י מנצ'סטר-גאסטר תוס' 11, מצויים ליקוטים מחיבורים קבליים שונים ובעיקר ס' תקוני זהר, ס' התמונה ופירושו וס' מאירת עיניים²⁵⁴. בליקוטים אלו יש כמה מובאות מתוך ס' הזהר "המועתק ללשון קדש". מתוך ארבע המובאות בעלות כותרת זו, מצאתי שלוש בתוך תרגומו של ר' דוד. החומר שבכ"י בריטיש מוזאום דף 57א–57ב, דף 4א ודף 22ב–23א מקביל, לפי הסדר, לכ"י ואטיקן 186, דף 51א–51ב, דף 30א–30ב ודף 30ד. בדף 100ב–101א שבכ"י בריטיש מוזאום 768, מופיעה מובאה מפרשת ויצא (זהר א' קנ"ז, ע"א) שלא מצאתיה בשני כה"י שבואטיקן, ואולי לפנינו עדות כי התרגום היה במקורו נרחב יותר מאשר החומר שהגיע אלינו. דומני כי יש כמה ראיות שאוסף הליקוטים נעשה בידי המלכת האגונימי בעל ס' פרדס החכמה²⁵⁵. (1) בדף 57א–57ב שבכ"י בריטיש מוזאום 768 מצוי הקטע מהתרגום המצוי גם בס' פרדס החכמה, והוא הקטע השני שהדפסנו לעיל. (2) בליקוטים נזכר ס' גן עדן, או ספר הגן (דף 141ב ודף

253 ראה ג. שלום בדינו על כתבי היד שבבריטיש מוזאום שהוכרנו לעיל, עמ' 67. בהקדמתו של ענעלאו לס' מגורת המאור, ד', עמ' 92, וי. תשבי, משנת הזהר, א', עמ' 112. לדעת ג. שלום המובאות העבריות מס' הזהר מקורן בתרגום ס' הזהר שנעשה על ידי ר' ישראל אלנקאווה בעל ס' מגורת המאור. כאן המקום לציין כי השוואת הלשונות של ס' הזהר בעברית, המצויים בס' מגורת המאור, לתרגומו של ר' דוד, מלמדת כי לפנינו תרגומים שונים ובלתי תלויים זה בזה; כמו כן שונה תרגומו של ר' דוד מזה המצוי בכ"י אוכספורד 1563, הוא ס' דברים עתיקים, מן התרגום המצוי בכ"י ואטיקן 226 ומן התרגום המצוי בכ"י אוכספורד 1561 שמיחוס ע"י ג. שלום לר' ברכיאל קפמן אשכנזי.

254 ג. שלום, בתיאור כה"י שבבריטיש מוזאום, עמ' 67, מעיר כי קיצור של ליקוטים אלה מצוי בכ"י אוכספורד 1956. בדיקת כ"י זה מלמדת כי יש אמנם זיקה בין החומר המצוי בו ובין הליקוטים שבכ"י בריטיש מוזאום 768, אולם קשה לסכם את הבעיה בקיצור. יתכן שלפנינו שלד למתודורה נוספת לחיבור, נוסח ס' פרדס החכמה. מכל מקום אין בכ"י אוכספורד מובאות מתרגומות של ר' דוד. כ"י אוכספורד זה הועתק על ידי ר' אברהם בן משולם מס' אנגילו, בשנת ש"א.

255 מן הראוי לציין כי בסוף כ"י בריטיש מוזאום 768 מופיע שמו של ר' יודא בן שלמה דבלאניש, ואין זה ברור דאם הוא המעתיק של כתב היד או המלכת האגונימי. כה"י נכתב בשנת ש"ו באנקונה. מן הראוי להעיר גם כי חומר שנאסף ע"י המלכת של החיבורים שהוכרנו מצוי גם בכ"י ששון 919: כמה וכמה מקורות שמובאים שם אופייניים למלכת. א) כ"י ששון 919, עמ' 230, נזכר המדרש הגלוי שמפיע פעמים רבות בכ"י בריטיש מוזאום 769. בעמ' 231 נזכר ר' אברהם סבע ז"ל, שמחיבורו צרור המור שאב המלכת חומר בכ"י בריטיש מוזאום 769. ב) בכ"י ששון, עמ' 229, מופיע קטע השייך לר' דוד בן יהודה החסיד, המצוי גם בכ"י בריטיש מוזאום 768, דף 190ב–191ב. קטע זה, שאדון עליו במקום אחר, מצוי בסודות המופיעים אחר ס' אור זרוע, כ"י בריטיש מוזאום 771 דף 102א. בעמ' 241–242 שבכ"י ששון מופיע סוד אחד יחיד ומיוחד, שמחברו הוא ר' דוד: על סוד זה ראה א. גוטליב מחקרים בספרות הקבלה, עמ' 249–250. דומני כי גם אם אין ודאות שר' יתודה בן שלמה דבלאניש הוא המלכת, אין להטיל ספק כי הליקוטים שנוכרו לעיל נעשו באיטליה: שנים מתוך חמישה הנוסחים הועתקו באיטליה, וס' צרור המור יצא לאור פעמים באותה תקופה בונציה (רפ"ג ושי"ו) והיה בין המקורות של המלכת. פרטים על ר' יהודה בן שלמה דבלאניש, שהיה מעתיק ידוע ראה א. דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחיאל בעל שלשלת הקבלה (עבודת דוקטור, אוני' עברית, תשל"ו) עמ' 189 ועמ' 372–373.

172ב), וחיבור זה נזכר גם בהקדמה לס' פרדס החכמה שבכ"י ארכספורד 1919, וגם בכ"י בריטיש מוזאום 769, דף 115א. 3) האופי הלקטני של ס' פרדס החכמה, כפי שהמחבר עצמו מעיד עליה, מקרבו לאופי הליקוטנים שיתכן שנעשו לצורך הכנה של מהדורה נוספת של ס' פרדס החכמה.

רישומי של התרגום ניכר גם בהערות לס' הוהר, הנקראות בשם "דרך אמת" ²⁸⁵. בס' הוהר א' דף ל"ד, ע"ב, נאמר: "ואי תימא נמצא בווהר לשון הקודש ואם יש בהם משונים אלו מאלו על דרך ומשם יפרד", ואילו בכ"י ואטיקן 62, דף 2ב, נאמר: "כי אלו מאלו על דרך ומשם יפרד". המלים "על דרך" המשותפות לשני החיבורים, מתרגמים את הצירוף "בגני כך כתיב", ותרגום יוצא דופן זה, התחור בשני המקרים, מלמד כי תרגומו של ר' דוד מכוונה כאן בשם "ווהר לשון קודש". חיזוק לקביעה זו נמצא באותו דף: בעל "דרך אמת" כותב על המלה לילית: "בספרי היד הרי אימא דא לילה ²⁵⁷ וכן בווהר הנז"ל". והנה בכ"י ואטיקן 62 דף 2ב הגירסא היא, אמנם: "זה לילה" במקום "לילית".

המשך יבא

256 ראה בהקדמתי של ענעלאו לס' מגורת המאור, ד', עמ' 92. וראה גם י. תשבי, משנת הוהר א', עמ' 112.

257 גירסא זו מקויימת גם ע"י כ"י שהיה לפני ר' אברהם אולאלי. ראה בס' אור הלבנה (פרעמישל, 1899), דף י"ב, ע"א.

יְהוּדָה רִצְהָבִי

ציונים בהתפתחות מחזור-תימן *

רוב יהודי תימן בימינו מתפללים בנוסח ספרד¹, ומקצתם בנוסח תימן המקורי². עד המאה ה"ז לערך ידעו כל קהילות תימן, ללא יוצא מן הכלל, רק נוסח אחד, הוא נוסח אבותיהם הקדום שעבר אליהם דור אחר דור³. עם התפשטות סידורי הדפוס הספרדיים, ובהשפעתה הגדולה של ארץ ישראל, נטו רבים מבני תימן לנוסח ספרד, שהיה נוסחן של קהילות ספרד שבא"י⁴. מאמר זה יצטמצם בחקר הגלגולים ובהתפתחויות שחלו במרוצת הדורות בנוסח תימן⁵.

שאלה העולה במחשבתו של כל מתפלל היא: כלום סדר התפילות שבמנהגו קבוע מדורי דורות, או שמא חלו בו שינויים ותמורות של תוספות והשמטות? לא בכל נוסח אפשר לתת תשובה מליאה ומדוקדקת לגבי מנהג תימן יש בדינו אמות מידה, שבאמצעותן נוכל להתחקות יפה אחר ההתפתחות שחלה ב"תכלאל"⁶ בשבע מאות השנים האחרונות בתימן לא נוסדו בתי-דפוס עד דורנו⁷. את צורכי האוכלוסיה בספרידת סיפקו סופרים אמנים, שהיו מעמד מקצועי כמו בימי הביניים. עוני המדינה ואף יוקר הספר — בנייר, בשכר העתקה ובכריכה — גרמו לכך שהוא נעשה מצרך יקר, וכינויו בפי יהודי תימן הוא "תפץ"⁸. השימוש בו היה זהיר ביותר, וספר אחד שימש בני משפחה אחת כמה וכמה דורות. בזכות זאת נשתמרו עד ימינו מאות מחזורי-תפילה מתקופות שונות וממחוזות רבים, ועל פיהם יכולים אנו לעקוב אחרי ההתפתחות התפילה ברחבי תימן במאות האחרונות.

מן התקופה שלפני הרמב"ם אין לנו עדויות. אך מאחר שהשפעת סידור רב סעדיה מכרעת בתכלאל תימן⁹, יש להניח שמנהגם היה קרוב למנהג יהודי בבל, בדומה

* המחקר מיוסד בעיקרו על אוסף מחזורי תימן שבכתב יד שבספריית בהמ"ד לרבנים בני-יזריק. ציוניהם ניתנים להלן באות ס ובציודה מספרם בספרייה. תודתי אמורה למנהל הספרייה, פרופ' מנחם שמלצר, על השימוש בהם.

1 בפיהם נודע בשם "שאמי" [של ארץ ישראל].
2 ידוע בשם "בלדי" [מקומי].
3 על כך יעידו מחזורים כ"י מאותם זמנים, שהעתיקו במחוזות שונים וגשתמרו בידינו עד היום.
4 מגיע עיקרי לכך היה שכיחותם ומחירם הזול-יחסית של סידורי דפוס, לעומת מחזורים כ"י.
5 במנהג ספרד של בני תימן לא אגע, שאינו מנהג שלהם.
6 זהו השם הערבי של מחזור התפילה לכל ימות השנה. צורת הרבים: תכאליל. דומה שזוהי תצורה ערבית הנגזרת מן השרש העברי "כלל".
7 בצנעא הוקם בית דפוס ערבי קטן, שהדפיס את כתב העת "אלאמאן" של המדינה. מעט מזער מספרי מוסלמי תימן נדפסו במצרים. יהודי עדן הדפיסו מקצת ספריהם בליוורנו, ומקצתם בבית דפוס עברי שייסדו בעירם. רשימה מפורטת, ראה: א. יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, ירושלים, תרצ"ז, 86-91. לאחר עליית יהודי תימן לא"י משנת תרמ"ב ואילך, נדפסו ספריהם שם.
8 רישום שם הבעלים בספר פתח במטבע "זכה וקנה זה התפץ וכו'".
9 ראה:

לנוסחתם הקדום של יהודי עיראק ופרס. כשזרחה שמשו של זרמב"ם, וספרו "היד החזקה" נתקבל כספר-פסקים יחיד במשכנות תימן, קיבלו עליהם גם את סדר התפילה שבתכונותיו. סדר זה מצויין במידת הקיצור ובמיעוט דברי פייטנות, תחנונים וסליחות שבו נועדו ליום הכפורים ולעשרת ימי תשובה, והם נאמרים בנפרד, שלא בגופי-תפילות. עמדה זאת לפיט עולה יפה עם דעתו של הרמב"ם, שלא היתה נוחה מכיבושי הפיט בתפילה¹⁰.

בדיקת מחזור תימן מגלה בו שלוש מהדורות גבולות:

- א. מהדורה קדומה, המצויינת בקיצורה ובמיעוט פיוטיה. ממנה הגיעו מחזורים רבים בהעתקתו של הסופר הדגול ר' יחיא בשירי, שנתפרסם כאיש מסורת דקדקן¹¹. מהדורתו נקיה מפיוטי מקובלים, ונמצאה ראויה לשמש את אנשי תנועת דור-דעה, שהתנגדו לקבלה ולחסידה¹².
- ב. מהדורה מורחבת, בתוספת תפילות מדפוסי ספרד, מתיקוני המקובלים ומפיוטי האר"י. מתקין מהדורה זו הוא ר' יצחק ונה (מהרי"ו)¹³. הוא צירף לה פירוש בשם "חידושי", המיוסד על הקבלה. פירושו מקיף גם עשרות פיוטים ספרדיים המרוכזים במדור "סליחות". הוא הראשון שהתקין פירוש למחזור תימן, ופירושו לפיוטים ספרדיים הוא ראשון מסוגו בספרות תימן¹⁴.
- ג. מהדורה שלישית היא מהדורת "עץ חיים" של ר' יחיא צאלח, גדול חכמי תימן במחציתה השנייה של המאה הי"ח. מצד הפירוש וגמגמת הקבלה אין בינו לבין מהרי"ו ולא כלום. פירושו רחב ומלא יותר גם מצד בירור הגירסה, הפרשנות המילולית והעניינית, וגם מצד הדינים והמנהגים. מבחינה זו היה לו מהרי"ו לעיניים, והוא מרבה להזכירו בפירושו. אך מצד הפיוטים נהג בביקורת ובדרך הקיצור: במדור הסליחות קיצץ והשמיט יצירותיהם של פייטני תימן, שתקעו בו יתד מדורות¹⁵. מהדורת מהרי"ץ נתקבלה בין יהודי תימן, ביחוד בחטיבת המרכז, שבה חי ופעל. היא נדפסה במלואה, עם הפירוש וללא הפירוש, שתי פעמים כל אחת¹⁶, ועל פיהן הופיעו מהדורות צילום.

תפילות חול ושב

מחזורי תימן מעמידים אותנו על התפתחות סדר התפילה בעיקר מצד הפיט והתפילות המאוחרות. הברכות ותפילות היסוד, שאמירתן חובה, נוסחו דומה בכל המחזורים, אך הפיט, שאמירתו רשות, נהגו בו המעתיקים חופש מסוים, הוסיפו וגרעו, לפי טעמים ומנהג מקומם, ואף לפי המקורות שהיו לנגד עיניהם. במחזורים

ש. אסף, מבואו לסידור רב סעדיה, ירושלים, תש"א, 28—30. ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת י. בלאו, עמ' 328, 366, 467—468; מורה נבוכים, מהד' אבן שמואל, ח"א, פרק נ"ט, 308—309. 11 חי בראשית המאה הי"ז, ונדע בכינוי הספרותי אבנר בן נר השרוני. 12 הופיעה בדפוס-צילום על פי עותק חדש שהכין הרב שלום קרח, ירושלים תשכ"ד. 13 מקובל שחי בסוף המאה הי"ז. 14 לא האיר המזל פנים למהרי"ו. אף שהיה ראשון למפרשי מחזור תימן, עדיין פירושו גנוז בכ"י, ואיש מחוקרי התפילה והפיט לא נתן דעתו עליו. 15 כנגד זה שילב עשר סליחות מחיבור סבו צאלח בן יחיא (עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, ח"ב, קנ"ח—קס"ה) וקינה אחת לט"ב מחיבורו (שם ח"ג, י"ח—י"ט). 16 עם הפירוש: ירושלים, תרנ"ד—ג' חלקים; ירושלים, תשל"א—ד' חלקים; ללא הפירוש: תפלת כל פה, תל-אביב, תרצ"ה; שיבת ציון—

רבים נקבעה בראש מדור הסליחות הכתובות: "יקול ש"צ מא ישא מן הדה אלאקאוויל" [יאמר שליח צבור מה שיתפוש מאלו המאמרות]. ומה שמותר לתון מותר לסופר. תפילות חדשות שנתקבלו השתלבו, בהדרגה, בגוף המחזור בידי המעתיקים. במחזוריים קדומים, שהועתקו קודם לכן, מצאנים אנו את התפילות החדשות מועתקות ביד מאוחרת, בשולי הגליון, בחלקים ריקים שבדפים, ואף בדפים חדשים שהודבקו למחזור הישן.¹⁷

מחזור על קלף, שנכתב לפי המשוער במאה הי"ג,¹⁸ יש בו ללמד על סדר תפילתם של יהודי תימן לאחר שקיבלו עליהם נוסח התפילה של הרמב"ם, אשר בתיבורו.¹⁹ "סדר היום"²⁰, ערוך על פי הרמב"ם גם בנוסחו וגם בהנחיותיו, הוזהר ללשון הרמב"ם,²¹ ב"סדר תפילות כל השנה". נפילת פנים "לפיכך אני כורע ומשתחוה ומתחנן" מיוצגת כנוסח הרמב"ם: "נהגו העם להתחנן בנפילת פנים בדברים ובפסוקים אלו, פעמים ככולן ופעמים במקצתן".²² אחריה בא התחנן "ואנחנו לא נדע", ואחרי כן הפסוקים "אבינו מלכנו".²³ סדר הקדושה בתפילת "ובא לציון"²⁴ לא היה נהוג.²⁵ אחרי זה נאמר: "וכן נהגו העם להתחנן אחר סדר היום תמיד בתחנונים אלו: 'ה' אלהי אברהם יצחק וישראל שמרה זאת לעולם וכו' עד ה' צורי וגואלי'.²⁶ אף אמירת מזמור היום היתה אז בגדר מנהג של מקצת העם: "ונהגו מקצת העם לקרות בכל יום אחר תחנונים אלו שיר מזמור, שהיו הלויים אומרים בבית המקדש באותו היום, וקוראין לדוד אליך ה' נפשי אשא".²⁷ לקט הפסוקים בברכת "השכיבנו" היווה חטיבה נפרדת. ברכת "השכיבנו" חתמה בדיבור "חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד". אחריה נאמר במחזור, כלשון הרמב"ם: "ונהגו מקצת העם להוסיף פסוקים באמצע ברכה זו וקוראים בנוסח זה וירא כל העם וכו'".²⁸

חשיבות רבה למחזור מצד חילופי הגירסות, שמקצתן תואמות את לשונות הרמב"ם. לאחר "קריית שמע" אין שליח ציבור תחור על "ה' אלהיכם" אלא פותח "אמת ויציב". צמדי הלשונות שבתחילת "אמת ויציב" נפרדים, ללא וי"ו החיבור: "אמת ויציב, נכון וקיים, ישר ונאמן, אהוב וחביב וכו'". בלשון הקדיש מצויים כמה חילופים:²⁹

א. קדיש תתקבל: "קדם אבוהון דשמיא. יהא שלמא רבא
משמיא... ועל כל קהלא דישראל. הוא ברחמינו³⁰ יעשה שלום³¹
על כל ישראל".³²

ירושלים תשי"ב. 17 כך מצאתי באחד המחזוריים את "יגדל אלהים חי" ומשנת
"במה מדליקין" מועתקים בידי סופר מאוחר בשולי הגליון. 18 חסר בראשו ובסופו,
ברשות מ. להמן, גירויורק. 19 ספר אהבה, סדר תפילות כל השנה. 20 "סדר
היום" הוא חלק התפילה האחרון, שלאחר שמונה עשרה. פותח ב"והוא רחום" ("אשרי"
במנהגות אחרים) וחותם ב"עלינו לשבח". נקרא בשם זה על שם שהוא נהוג יום יום. עיין
"עץ חיים", ח"א, ס"ו-פ"ג. 21 עד כה לא מצאתי "סדר היום" כיוצא בו
בתכלאלים שהיו לנגד עיני. 22 רמב"ם, שם. 23 עץ חיים, ח"א, נ"ו.
24 שם, ס"ח-ס"ט. 25 וכן ברמב"ם וברוב סידורי הדפוס הקדמונים. ר' דברי "עץ
חיים", שם, נ"ו ע"א. 26 "עץ חיים", ח"א, ס"ט, ע"ב-ע'. 27 וכן הוא
לשון הרמב"ם. 28 "עץ חיים", ח"א, צ"ב. 29 מודגשים להלן בפיוור.
30 חסדיו — ליתא. 31 עלינו — ליתא. 32 "עץ חיים", ח"א, ע"ו, ע"ב.

ב. קדיש דרבנן: "ולאתבא פולחנא די שמיא... בזויה וביקריה... דעסיקין באוריתא. יהא להון ולכון... יהא שלמא רבא משמיא"³³. בתפילת "אתה אחד" של מנחת שבת: "יעקב ובניו ינוחו מנוחה שלימה"³⁴. במחזור מן המאה הי"ז³⁵ באה "שירת הים" לאחר ברכת "ישתבח"³⁶. אחריה פרשת מרים, קדיש ויוצר, ללא פסוקי גאולה של "רפאנו"³⁷. מסדר "קבלת שבת" לא היה בתחילה כלום לבד מ"מזמור שיר ליום השבת", ואף הוא היה מנהג של מקצת מקומות. "אסתסנו בעץ אלמואצ'ע אן יקרר לילה אלסבת הדיא אלמזמור והוא מזמור שיר ליום השבת"³⁸ [נהגו במקצת מקומות לקרוא בליל שבת מזמור זה והוא מזמור שיר ליום השבת]. במחזור אחר נקבע המזמור כחובה: תפילת לילי שבת יתדי [יתחיל] חזן הכנסת ויקול [ויאמר] מזמור שיר ליום השבת"³⁹. הסופר התימני ר' זכריה אלצ'אהרי, שביקר בא"י במחצית 2 של המאה ה"ט"ז ועשה שבת אחד בטבריה, מספר כי ראש הישיבה הקדים לתפילת ערבית משנת "במה מדליקין"⁴⁰, ואחריה פרשו על שמע. במחזור, שהועתק בדרום תימן במאה הי"ז, פותחת תפילת ערבית במזמור "ה' מלך ירגזו עמים" ואחריו "במה מדליקין" ו"מזמור של יום השבת". בהערות-שוליים נאמר: "יש שנוהגים לומר זה המז' ואחר כך במה מדליקין"⁴¹. מחזור זה שייך לתקופת המעבר מן הסדר הקדום לסדר של ימינו. במהדורת "חידושי" של המקובל מהרי"ו כלולים בתפילת ליל שבת "שיר השירים" והפיוט "בר יוחאי" לשמעון לביא, שיהודי תימן נוהגים לאומרו עד היום בדביקות, ביחד בשבע שבתות הספידה. מעתיק התכלאל, הסופר סעדיה בן שלמה אלקיסי⁴², מכתירו כלהלן: "פזמון מארץ הקדש דרך סוד על עשר ספירות מלמטה למעלה"⁴³. בלשון דומה מציגו מהרי"ץ במחזורו: "פזמון נאה מארץ ישראל שמסדרין בכל ע"ש [ערב שבת] וסדר קבלת שבת על קבר רשב"י"⁴⁴. לפי זה קבלתו של הפיוט למחזור תימן באה לו מכח חיבורו בארץ ישראל. "יגדל אלהים חי", החותם תפילת ליל שבת, אף הוא סופח במאוחר למחזור⁴⁵. במחזור מהרי"ו שולבו פיוטי האר"י כזמירות לשבת. הקדמה לפיוט "אומר בשבחין", שנמצאה בסידור שהועתק בשנת התכ"ד, מלמדת על הצטדקות המעתיק שסיפח את הפיוט: "ההולכים בתמים לשמור דרך ה' ישישו וישמחו לעשות רצון קונם, וינאמו נאם להודות ולזמר שם ה' בנעימות קול לו קול אליה, כל אחד לכבוד את ה' מהונו תקר' מחינו"⁴⁶, ובפרט בשבתות ובימים טובים וראשי חודשים וסימנם שי"ר. על כן

33 בהדריה – ליתא. 34 "עץ חיים", ח"א, פ"א, ע"א. 35 בו – ליתא.

36 ס' 4185. 37 וכן הוא ברמב"ם, הלכות תפילה, פרק ז', י"ג. 38 כיצא

בו מחזור עזר בן מנחם חבשוש, שהועתק באלג'יד בשנת אתתקל"ה לשטרות (השפ"ד ליצירה). – במחזור ס' 4185 מסיים "מודים דרבנן" בשם: "בא"י אל ההדאות".

39 תכלאל ר' שמעון צאלח, רמת גן. 40 תכלאל כ"י באוסף מוסד הרב קוק.

41 ספר המוסר, מהדורת י. רצהבי, ירושלים תשכ"ה, מח' כ"ג, 13–15; 19–24. – בסידור שהועתק בספרד במאה הי"ד, ואולי ה"ט", פותחת תפילת ערבית במשנה "במה מדליקין" וגם זה בהסתיוגות. "ואם יש שהות ביום קורין פרק אחד ממסכת שבת שהוא במה

מדליקין" (ס' 4365). 42 ס' 4550. 43 מצוי בכתב ידו "מדרש הגדול"

שהועתק בשנת אתתקפ"ג לשטרות (התל"ב). 44 ס' 4799. 45 "עץ

חיים", ח"א, ק"א, ע"ב. 46 באחד המחזורים נמצא מועתק בכתב מאוחר בשולי

הגליון. 47 שיעורו, אל תקרי "מהונו" אלא "מחינו", דהיינו חן הקול ונעימותו.

ביום שבת ישמרו וישוררו בשיר' מעולים כספירים אשר שר החכם החסיד האלהי מהר"ר יצחק אשכנזי ז"ל לכבוד השבת בשלוש סעודות שלו. זהו ליל שבת... והרצוה לאמרו שכרו הרבה מאד לסעודה ראשונה של שבת לנוקבא דזעיר אנפין לעטרה בסוד מטה מוצעת ושלחן ערוך ונר דלוק וקדוש על היין והכוס מלא בידו ואומר קודם הקדוש לחן האזכרות" ⁴⁸.

תפילת שחרית של שבת פתחה בברכות השחר ואחריהן הומידות, ללא אמירת התיקון שבינתיים ⁴⁹. בתפילת שחרית של שבת נמצא במחזור שהועתק בדורו תימן בשנת אתתקע"ג לשטרות (התכ"ב ליצירה) מנהג של אמירת הבקשה "צמאה נפשי לאלהים לאל חי, לבי ובשרי ירגנו אל אל חי" ⁵⁰ כרשות לתפילת "נשמת כל חי" ⁵¹. במחזור אחר ⁵² כתוב בראש תפילת "נשמת": "בשבת ויום כפור מוסיף נוסח זה קודם ישתבח". מכאן שביום טוב לא נהגו או לאומרה. מאותו מחזור ⁵³ למדים על מנהג של החזרת ספר תורה להיכל לפני קריאת ההפטרה. "וכשגומרין הפרשה מחזירין ספר תורה למקומו. ואומר יתגדל, והמפטיר עומד ואומר ההפטרה מענין הפרשה" ⁵⁴.

בתכלאל קודם מן המאה הי"ד כלולה הגתייה לקהל כיצד עליהם לנהוג כשאין להם ספר תורה. "ואן לם יכון מע אלגמאעה ספר תורה כאן ענד אן יפרג' שליח צבור מן אן יתקדם בצלוה' תמיד יקום יקול יתגדל ויגלסון ויקולון הוא רחום. ויקול יתגדל ויקומו ויצלו צלוה' מוסף" ⁵⁵ [אם אין לצבור ספר תורה, אז כשיסיים שליח צבור תפילת תמיד ⁵⁶, יעמוד ויאמר יתגדל ⁵⁷. וישבו ויאמרו והוא רחום ⁵⁸ ויאמר יתגדל ⁵⁹, ויעמדו ויתפללו תפילת מוסף] ⁶⁰. הערה זו מלמדת על הווי החיים של היהודים בגלות תימן. תלותם של היהודים, כבעלי מלאכה, בגויים, הביאה לפיזורם בכל ישובי הערבים, לרבות כפרים קטנים. והיו כפרים שלא היה בהם יותר ממניין יהודים. בתי כנסת בכפרים הללו פעמים שלא היה בהם יותר מספר תורה אחד. בזמן של רדיפות ושוד הגיסו את ספר התורה, מחמת המצוק, למקום מבטחים. יהודי תימן נוהגים לחתום את תפילת שחרית של שבת בקריאת פרק ב"מגורת המאור" לר' יצחק אבהב. זכרו של המנהג מצויין באחד המחזורים. "וקורא תחון פרק א' במגורת המאור וג' דינים ברבינו הרמב"ם בהלכות שבת" ⁶¹.

סדר ההבדלה בנוסח בני תימן כולל תפילות, שמוצאן כנראה מבל, מאתר שאותן תפילות מצויות גם במחזור יהודי פרס, שהושפע השפעה מכרעת מסידור רב

48 ס' 4807. 49 כ"י מוסד הרב קוק. לנוסח התיקון, עיין: "עץ חיים" ח"א, קי"ב-קכ"ט. 50 מחברה ר' אברהם בן עזרא (עיין דוידזון, אוצר השירה הפיוט, אות צ 350). 51 ס' 4550. 52 ברשות עזר בן מנחם חבשוש (ר' לעיל הערה 38). 53 שם. — על מנהג זה הרחיב את הדיבור ד. ששון, במאמרו "בואי תימן", הצופה לחכמת ישראל, תרפ"ד. 54 ס' 3043. 55 כינוייה של תפילת שחרית, על שם תמיד של שחר. ר' מלני "אוצר לשון הקדש שלבני תימן", תל-אביב, תשל"ח, עמ' 296. 56 דהיינו, קדיש. 57 מזמור "אשרי". 58 המפתיע שבדבר הוא שאין קוראין בתורה ובנביא כלל. דין זה עולה עם לשון התלמוד: אין קוראין בחומשין בבית הכנסת משום כבוד צבור (גטין ס', ע"א). 59 כ"י ברשות מוסד הרב קוק. — קריאת הלכות בהרמב"ם או ב"שולחן ערוך", יום יום לאחר תפילת שחרית, מובאת ב"עץ חיים", ח"א פ', ע"א. מנהג זה נהוג היה, במקצת בתי כנסיות

סעדיה. ההבדלה "אלהינו ואלהי אבותינו החל עלינו ששת ימי המעשה"⁶⁰, במצאה בשריד של סידור מארץ ישראל מלפני כאלף שנה לאחד מצאצאי הגאון בן מאיר, בר פלוגתיה של רב סעדיה גאון⁶¹. על אלה הוסיף מהרי"ו, בסידורו "חידושין", זמירות הבדלה, מתוך סידור ספרד, בכללן "המבדיל בין קודש לחול... יום פנה כצל תומר"⁶². בסידור שהועתק בשנת תכ"ב, מצאנו בראש הפזמון כתובת זו: "יש נוהגין לומר המבדיל קודם סדר ההבדלה וזהו נוסתו"⁶³. מחזור אחר⁶⁴ מכתיר את פזמוני ההבדלה בכותרת "ממחזור הדפוס".

במחזורי "חידושין" כלולים בסדר שבת: שיר השירים, מזמורים ומשנה שבת מסוד האר"י. אלה שאובים מספר "תקוני שבת" שמהדורתו הראשונה הופיעה בונציה, שנ"ו. ראייה לדבר: בכמה מחזורים מועתקת גם ההקדמה של המדפיס יהודה בן דוד הכהן אשכנזי מתושבי עיר בודון⁶⁵. ההוספות הן מעשי ידי מהרי"ו (ר' יצחק ונה). עדות מפורשת מצאנו בשער של מחזור במהדורתו: "סדור גדול כולל כל הברכות והתפילות מכל השנה, כמנהג אנשי תימן, עם מה שהוסיף מורי ורבי יצחק בירב אברהם ממנהג אנשי ספרד, שנוהגין להוסיף בתפילות כגון תיקון הגשם ותיקון הטל... ועם תיקוני שבת מלכתא אשר נוהגים בה בני ארץ ישראל זכותם נגין עלינו"⁶⁶.

מועדים ורגלים

פיוט "שער הרתמים"⁶⁷, שנוהגים לאומרו ערב ראש חדש, לפני מעריב, וכן "שירו לאל נבון"⁶⁸, צורפו בתקופה מאוחרת, מסידורי ספרד, לפי שבתכלאלים קדומים מצאנאם מועתקים בכתב הדיוט, בשולי הגליונות.

בשבת "זכור" קוראים "תיקון פורים"⁶⁹ לריה"ל, המרצה את תוכן המגילה. אף הוא שייך לתוספות שהוסיף מהרי"ו מסידור ספרד. בפורים נהגו התזן, לפני קריאת המגילה, להוסיף כמה פסוקי גאולה והודאה הפותחים במלה "חסדי"⁷⁰. פסוקים הללו תוספת מאוחרת הם, לפי שאין להם זכר בתכלאלים קדמונים. כנגד זה, נתגלה פיוט קצר, שבמקצת מקומות נהגו לאומרו לאחר קריאת המגילה⁷¹. כל מועדי ישראל מצויינים, בתפילתם של יהודי תימן כיום, במזמור מעניין התג, שלאחריו אומרים שני מזמורים ראשונים ומזמור אחרון שבספר תהלים, בנעימת התג. ארבעת המזמורים הללו נאמרים בערב התג לפני תפילת המעריב. מזמור של תג חוזרים ואומרים אותו בחג עצמו לאחר המנחה⁷². מזמורים אלו תוספת מאוחרת

בירושלים, עד ימינו. 60 "עץ חיים", ח"א, ק"ן-קנ"א. 61 מ. זולאי, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, 304-306. 62 מחברו יצחק. ראה: דוידון, אוצר השירה והפיוט, ה', 741. 63 ס' 4807. — רצוף לו הפזמון "יום פנה כצל תומר". 64 ס' אנלאו 3290. 65 לדוגמה: ס' אנלאו 3290. 66 כ"י מוסד הרב קוק. 67 דוידון, שם, ש', 2050. מחברו: יהודה. — גוף הפיוט ראה "עץ חיים", ח"א, קנ"ב-קנ"ג. 68 פיוט לשבת וראש חדש. סימנו: יעקב. ראה דוידון, שם, ש', 1056; "עץ חיים", ח"א, ק"ב. 69 פיוט "מי כמוכה" לריה"ל, המרצה בחרוזים את תוכן המגילה. דוידון, שם, "אדון חסדך בל יחדל", א', 536. 70 תיבת הפתיחה של הכתוב בישיעה ס"ג, ז'. על שמה נקראת פיסת הקלף, שהכתובים מועתקים בה, "חסדי". 71 פרסמו י. קאפה, חמש מגילות, ירושלים, תשכ"ב, עמ' ש'. 72 תופעה יצאת דופן הוא תכלאל ממהדורת "עץ חיים" (מאה י"ט), שבו משולבים מזמורי התגים ב"תיקון"

הם, ובתכלאלים הקדמונים אינם נזכרים.⁷³ אמירת המזמורים חלה בשני שלבים: בתחילה נאמרו שלושה — אשרי האיש, למה רגשו והללו אל בקדשו — ובתקופה שלאחריה נוספו עליהם מזמורים של תג. באחד התכלאלים השייך לחטיבה הכוללת ג' מזמורים בלבד, נאמר: "נהגו העם לקרות בלילי ימים טובים מזמור אשרי האיש"⁷⁴ והללו אל בקדשו.⁷⁵ סידורי ר' יחיא בשירי חסרים מזמור של תג.⁷⁶ מזמורי התג נקלטו מסידור ספרד, כעדות מתחור ממהדורת מהרי"ו. "בנוסחאות הספרדיות בתג הסוכות ערבית פותחין בזה המזמור בבית הכנסת, וזה הוא: למנצח משכיל"⁷⁷.

ג' פיוטי-ברכות, מן הקדומים ביותר בפיוט העברי, מצויים במחזורי תימן העתיקים. שלושתם פותחים בתיבת "אשר", סדורים בסדר א"ב ללא חרוז, וחותמים בשם ומלכות. לפי כל הסימנים יצאו פיוטים אלו מעטו של פייטן אחד. הם נועדו לקריאה חגיגית של שירות במקרא, ונשתלבו בברכה אחרונה של התורה. הראשון, "אשר גלה חכמה ליעקב", אמרוהו לאחר קריאת שירת הים בשביעי של פסח.⁷⁸ השני, "אשר נגלה למשה", אמרוהו בשבועות לאחר קריאת עשרת הדברות.⁷⁹ השלישי, "אשר בגלל אבות", אמרו חתן "חזאת הברכה" בשמיני עצרת לאזור קריאת פטירת משה. בתקופת רב עמרם גאון נשתלב "אשר בגלל" בברכת ההפטרה ופתח בשם ומלכות.⁸⁰ בקטעי הגניזה הוא פותח בשם ומלכות וחותם בשם ומלכות.⁸¹ הפיוט "אשר בגלל" כלול בסידור רב סעדיה, וממנו יש ללמוד על קדמותם של שאר פיוטי-ברכות. לפי מתחור תימני אחד,⁸² אמרוהו "אחר הקריאה בספר תורה קודם ברכת ויעל". על שלושת הפיוטים יש להוסיף "אשר הניא", שיהודי אשכנז אומרים אותו בפורים לאחר קריאת המגילה.⁸³

הכתובות בראשי הפיוטים מעידות שאמירתם היתה מנהג. מחזור "חידושי" של מהרי"ו אומר על הפיוט "אשר גלה": "יש מקומות שאומרים אחר שמשלים המברך בס' ענין שירת הים אומר התמישי נוסח זה אשר גלה חכמה ליעקב".⁸⁴ על פיוט הברכה לשבועות הוא אומר: "אחר שמשלימין השירה אומרים ברכה זו אשר נגלה למשה".⁸⁴ על הפיוט לשמחת תורה כותב מתחור אחר: "יום תאני שמני עצרת אסתסנו אלנאס אן יגיבו הדי' אלאקאוויל. בעד אלקריאה בספר תורה יקול ברוך אשר בגלל"⁸⁵ [ביום שני שמני עצרת נהגו העם לאמר מאמרות אלו. לאחר הקריאה בספר תורה יאמר: ברוך אשר בגלל].⁸⁶

פיוטי הברכות בטלו בהדרגה. תחילה נאמרו בגוף הברכה האחרונה לתורה וחתמו בשם ומלכות.⁸⁷ אח"כ — כפיוטים נפרדים לעצמם, ללא זיקה לברכת התורה. לבסוף

של שחרית לאחר מזמור "ישב בסתר עליון" (עץ חיים, ח"א, קכ"ו/1). 73 לדוגמה
ס' אנלאו, 3043. 74 "למה רגשו" כלול ב"אשרי האיש". 75 ס' סטרוק
ב', 68. 76 לדוגמה ס' 4550, 8431. 77 ס' 9056. 78 פרסמתי
ב"מחנים", ג"ה, תשכ"א, 166–168. 79 פרסמתי ב"מחנים", ל"ט, תשי"ט, 93–95.
80 סדר רב עמרם גאון, ורשה תרכ"ה, ג"א, ע"ב. 81 ספר אסף, ירושלים תשי"ג,
255–256; 312. 82 תכלאל ר' שמעון צאלח. 83 א. יערי סקר את שלושת
הפיוטים ב"מחנים", מ"ג, תש"ד, 27–31. 84 ס', 3290. 85 ס' אנלאו
3293. 86 נוסח מלא של הברכה מופיע במחזור אחר: "בא"י אמ"ה אשר נתן לנו
תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכינו. אשר בגלל וגו' בא"י נתן התורה ובחר בנביאים"
(ס' 4500). 87 כנוסח התכלאלים הקדמונים וכנוסח סידור חלב. עיין דברי מהרי"ץ

פסקו כליל, חוץ מ"אשר בגלל" שנתקיים עד ימינו, בזכות שאר פזמונים הנאמרים בשמחת תורה. זכר לדבר נשמר במחזור אחד⁸⁸. בסדר התפילה לשמיני עצרת כתוב שם: "ואלברכה בעד אלקריאה בספר תורה אליום אשר בגלל כמא יבאן בעד" [הברכה כיום: לאחר קריאה בספר תורה היא "אשר בגלל" כפי שיתבאר להלן]. על הערה זו העביר סופר מאוחר את הקולמוס, משום שבימיו לא שימש הפיוט כברכת התורה.

ג' יצירות פיוטיות שיקע מהרי"ו במהדורתו מתוך סידור ספרד, ושלשתן מקוימות עד היום: "תיקון הטל" ליום טוב ראשון של פסח, "תיקון הגשם" לשמיני עצרת, ו"אזהרות" בן גבירול לשבועות.

ההגדה של יהודי תימן מצויינת בשני פיוטים עתיקים הכלולים בסידור רב סעדיה: "תרומה הבדילנו" הנאמר בקידוש ו"אתה גאלת" לפני כוס שני⁸⁹. בתכלאל מאוחר מצויינת דרך אמירתו של "אתה גאלת": "ת'ם יקום ויקול" [את"כ יעמוד ויאמר] אתה גאלת בבכיה גדולה בדמעות שליש⁹⁰. במהדורת "עץ חיים"⁹¹ כלול מדרש שפתיחתו "אמרו רז"ל כשירד הקב"ה", וכפי שמעיר אחד המעתיקים שאוב המדרש מסידור חלב: "מצאתי בס' [בסידור] הנקרא בערבי אלחלבי שהובא מא"י⁹². שכתוב בו לומר זה הנוסח לספר נפלאות האל עמנו"⁹³.

בתקופה העתיקה ציין את תג השבועות, כאמור, פיוט הברכה "אשר נגלה", שחתם במטבע "ברוך נותן התורה ובוחר בצדיקים"⁹⁴. קיימות עדויות שלפיוט זה צירפו כל פזמוני שמחת תורה. עם כל הזרות שבדבר יש למנהג טעם הגיוני. עצרת הוא חג מתן תורה, ושמיני עצרת הוא חג סיום קריאת התורה. פזמוני שמחת תורה שעניינם שבת לתורה, לנותנה ולמקבליה, ראויים להיאמר גם בתג השבועות. שני מחזורים קובעים: "אחר שמשלימין השירה אומרים ברכה זו אשר נגלה למשה ואח"כ אומר הללויה והללויה, אשמחת בדודי אלי אכירה [עד סופו] וסימן טוב אתי מלבנון אלי אכירה [עד סופו]. ואומר ובנחה ומחזיר ה' [הספר] למקומו"⁹⁵. "אזהרות" בן גבירול תולקו לשניים. מצוות עשה נאמרו ביום טוב ראשון, ומצוות לא תעשה ביום טוב שני. קריאתם נקבעה לאחר תפילת המוסף. בימינו נאמרות הן לפני המוסף. יש להניח שאמירת ה"אזהרות" חלה לאחר ביטול אמירת הפזמונים של שמחת תורה בחג השבועות, שכן אמירת שניהם כאחד היתה מכבידה על הציבור.

הפזמונים לשמחת תורה, בצורתם כיום, עברו כמה גלגולים, כמוכח מתוך המחזורים. הפזמון הקדום ביותר "אשר בגלל", המשמש כיום פתיחה לפזמוני שמחת תורה, לפני הוצאת ספרי תורה מן ההיכל, נאמר לפני כפיוט ברכה לאחר קריאת פטירת משה. תכלאלים רבים מעידים על כך: "ואלברכה בעד ויעל ה' אשר בגלל"⁹⁶. אחרי "אשר בגלל" התחמת בשם, מפורטים כל הפזמונים, שאנו אומרים כיום, עד התחיתה "התרים והגבעות"⁹⁷. אחרי זה נאמר במחזורים: "ובעד דאלך יקול ובנתה יאמר

בפירושו "עץ חיים" ח"ג, פ"ח, ע"ב. 88 ס' אנלא, 3079. 89 "עץ חיים", ח"ג, ט', כ"ג; סידור רס"ג, קמ"א—קמ"ה. 90 תכלאל כ"י ברשות ר' יוסף בן יעקב צובירי. 91 ח"ג, י"ח, ע"א. 92 סוריה וארץ ישראל מכונות בערבית "אלשאם". 93 ס' דיואן 1360. — כתובת דומה קבע גם מהרי"ץ (עץ חיים, ח"ג, י"ח, ע"א). 94 ס' 4799. 85 ס' סטרוק ב' 68; 4799. 96 ס' אנלאו 3110; 3079; ס', 4463; סטרוק ב', 68. 97 "עץ חיים", ח"ג, פ"ה—צ"ה.

וג' וירד אלספר אלי מוצ'עה" 98 [אחרי כן אומר ובנחה יאמר וגו' ומחזיר הספר למקומו]. מכאן יש להסיק שלושה דברים: שכל הפזמונים נאמרו על ספר תורה ראשון, שכן קריאתו היא עיקר המאורע של סיום קריאת התורה; שספרי התורה לא הוצאו כלם מן ההיכל, ושהקהל לא הקיף את התיבה. אמירת הפזמונים אף היא מנהג של רשות, כעדות המחזורים. "ויום ת'אני שמיני עצרת אסתסנו אן יגיבו הדה אלאקאויל בעד מא יקרוא בספר תורה והי אקאויל עלי אלף בית. פראית בכתבהא הני למן אראד יגיבהא פליגיבהא" 99 [ויום טוב שני של שמיני עצרת נהגו לומר פזמונים אלו לאחר שקורין בספר תורה, והם מאמרות בסדר א"ב. ראיתי לכותבם כאן, ומי שרוצה לאומרם יאמרם]. במחזור אחד 100 מובאים ארבעה פזמונים בלבד 101. מכאן יש להסיק ששאר הפזמונים נוספו אחרי כן. ראיה לדבר היא החתימה "כי בשמחה תצאון ובשלוש לון", שחתמה את הפזמונים הקדומים. הוכחה, שהפזמונים נאמרו כולם על ספר תורה ראשון, יוצאת מלשון אחד המחזורים האומר במפורש: "ובעד ד'לך יקול ובנחה יאמר וגו' ויקול קדיש ויכ'רג ספר שני לאלמפטיר ויתם כסבילה" [אחר (אמירת הפזמונים) יאמר "ובנחה יאמר" וגו' ואומר קדיש ומוציא ספר שני למפטיר ומסיים כדרכו].

באחד המחזורים ממדורות מהר"ו מצאנו מנהג שונה באמירת הפזמונים: "בשמחת תורה קודם שיאמר ש"צ אתה הראית לדעת יאמר אלו הפזמונים 'אל רם בכל נודעת' 102. ובמנחה של שמחת תורה נוהגים להקיף הספרים בבית הכנסת, ואומרים מהפזמונים האלו 'שאו שערים ראשיכם, הגשאו פתחי עולם יבוא ברנה מלככם במקדש סף ואולם' 103. אמירת הפזמון כאן קודמת להוצאת ספר תורה. מנהג ההקפות בספרי תורה נזכר פה לראשונה, אף כי במועד אחר. הפזמונים המצויינים אינם הפזמונים המובאים במחזורי תימן. סבורני שלפנינו מנהג מקומי יוצא דופן. מנהג רב עניין בסדר קריאת התורה בשמיני עצרת מצאנו במחזור "הידושיין" 104. "ומוציאין ג' ספרים. באחד קורין ה' גברי בפרשת וזאת הברכה, והרביעי קורא עד ואתה על במותימו תדרך. והמסיים שהוא חמישי יחזור מתחלת וזאת הברכה עד לעיני כל ישראל. ואין אומרים קדיש אלא בתחלה קורין בספר שני בראשית עד אשר ברא אלהים לעשות ולא יפסיק בין שני הספרים ואומר קדיש על שניהם".

ימים נוראים ותשעה באב

האשמורות להודש אלול ולעשרת ימי תשובה נתקבלו ממחזור ספרד, והן כלולות ברוב מחזורי תימן. בכמה מהם מצויות ארבעים סליחות לארבעים לילות, סליחה סליחה ללילה. בתקופה הקדומה שימש סדר הסליחות של יום הכפורים גם ללילי אשמורות. העקידה "אם אפס רובע הקן" לר' אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג, הנאמרת

98 ס' 4500; סטרוק ב', 68. 99 ס' 4500; 9056; כ"י מוסד הרב קוק. 100, הוא מחזור מוסד הרב קוק הנ"ל. 101 אשר בגלל, שמחה, הללויה והללויה, סימן טוב יהיה לכל ("עץ חיים", ח"ג, פ"ז—צ"ד). 102 דידיון, אוצר השירה והפיט, אות א', 4028. 103 ס' אנלאו 3109. — "שאו שערים" הוא פזמון לשמחת תורה. ראה דידיון, שם, ש', 51. 104 הועתק בשנת אתתק"י לשרות (השנ"ט

באשמורות¹⁰⁶, כלולה בכמה מחזורים ב"סדר הסליחות" ליום הכפורים. ממחזור, שהועתק במאה הי"ז, למדים כי הסליחה "קמתי ותדד שנת"י¹⁰⁸ הוא בעצם: "רשות לשליח צבור ללילי אשמורות בהשכמה"¹⁰⁷.

כיום מצויין ראש השנה בכמה פיוטים: "אחות קטנה" לאברהם חזן, הנאמר בערב החג לפני המעריב; "שופט כל הארץ" לבן גבירול — לפני "ברוך שאמר"; העקידה "עת שערי רחמים" ליהודה אבן עבאס; "המלך ה' רום ותחת קונה" לפני התקיעות; ושלש סליחות בליל ב' של ראש השנה¹⁰⁸. לפניים לא היה דבר מכל זה. חדירת הסליחות ומזמור היום נעשתה שלב אחר שלב. בתחילה "אשרי האיש והללו אל בקדשו"¹⁰⁹, אח"כ מזמור היום¹¹⁰ והפיוט "אחות קטנה"¹¹¹. לפי מחזור "חידושי" מן המאה הי"ז נהגו לומר את הפיוט "אחות קטנה" לפני תקיעות שמישוב.

תפילת שחרית היתה תחילה ללא סליחות, אף לא "עקידה", חוץ ממשנת הרמב"ם "אף על פי שתקיעת שופר"¹¹², שהונהגה במאחר. וכך מגדיר מחזור מדרום תימן מן המאה הי"ז את התקיעות: "ואחר כך¹¹³ עומד מי שהוא זריז לתקוע, ונוטל שופר בידו ושיעורו כדי שיראה לבאן ולכאן, ושאר העם יושבים, ונהגו העם לומר קודם הברכה נוסח זה"¹¹⁴. מחזור אחר קובע אף שיעור לתקיעות. "ואעלם אן אלתקיעות ליס להא קיאס אלא אלתרועה כשתי תקיעות ואלשברים מתל אלתרועה"¹¹⁵ [דע כי אין לתקיעות שיעור אלא תרועה כשתי תקיעות ושברים כתרועה]¹¹⁶.

פיוטי היום, שנבקעו במאות האחרונות, לראש השנה — שופט כל הארץ, עת שערי רחמים, המלך ה' רום ותחת קונה — כלולים במחזורים העתיקים במדור הסליחות של יום הכפורים¹¹⁷. אפילו סליחה לאשמורות מעין "ישן אל תירדם" מופיעה בסדר הסליחות הזה. הדבר מלמד, שסדר הסליחות שימש לכל הימים הנוראים: אלול ועשרת ימי תשובה, ראש השנה וכיפורים. במחזור "חידושי" אחד מצורפת הסליחות שנאמרות כיום בליל ב' של ראש השנה, לסליחות שחרית, והן נאמרות בסדר הבא: יעלו לאלף ולרבבה, רומה אלהים, ביום זה בראש השנה, עת שערי רחמים, המלך ה', עלה אלהים¹¹⁸. מהרי"ץ, איש הקבלה, צירף למתדורת "עץ חיים" שלו תפילה לתקוע הלכותה מספר "חמדת ימים"¹¹⁹.

האזכרות בתפילת העמידה בעשרת ימי תשובה מצויינות, במחזור הקלף של להמן, כמנהג של רוב העם, "ככתוב בהרמב"ם"¹²⁰.

בכל מחזורי תימן נתייחד בסופם מדור מיוחד הנקרא "סדר סליחות לאל רחמים". בדומה לסידור רב סעדיה, שימש המדור את המתפללים בימים נוראים ובתעניות, ובעיקר ביום הכפורים. תחילה היו אלו בקשות ותחנונים שהיו נהוגים בתקופת הגאונים, מקצתם ארמית ומקצתם עברית. כיוצא בהם מצאנו בסידורי רב עמרם ורב

ליצירה). 105 "עץ חיים", ח"ב, מ"ז/ח'. 106 שם, ל"ה. ר' דודדון, שם,

ק', 343. 107 ס', 4185. כך ציינה גם מהרי"ץ (עץ חיים, ח"ב, ל"ה, ע"א).

108 עיין "עץ חיים" ח"ב, דפים: ג"ח, ס"ג, ס"ו/ז. 109 מזמורים א'—ב', ק"ו.

110 למנצח על הגתית לאסף (מזמור פ"א). 111 ס' סטרוק ב' 68.

112 הלכות תשובה, פרק ג', הלכה ד'. 113 אחר קריאת התורה וההפטרה.

114 "אף על פי שתקיעת שופר"—ס', 4463, 4550. 115 ס' סטרוק ב', 68.

116 כדעת הרמב"ם (הלכות שופר פרק ג', הלכה ד'). 117 לדוגמה: ס' אנלאו,

3290, 3086. 118 ס' אנלאו, 3295. 119 "עץ חיים", ח"ב, ס"ח.

סעדיה ובמתחורי בבל ופרס הקדומים. ברבות הימים נוספו עליהם דברי פיוט, כצורתם וכעניינם, מחיבורם של פייטנים תימניים. הודות למדור זה נשתמרו לנו פיוטים תימניים קדומים. עליהם יש להוסיף פיוטים שניצלו הודות למעתיקים חובבים, מבני משפחותיהם של הפייטנים או מאנשי זמנם ומקומם. סופרים בני מחוז הדרום, סיפחו למחזוריהם פיוטים של ר' יוסף בן ישראל¹²¹ ור' שלם שבזי¹²². מעתיקים מבני חבאן שימרו יצירות של פייטנים מבני שבטם: משה בן רם, הידוע בשמו הערבי "אבן שמאך"¹²³ ויחיא בן מפצל¹²⁴. ר' יחיא צאלח גאל במהדורתו את סליחות סבו¹²⁵. אף על פי שאין משקל רב לפיוטי תימן, בהשוואה לפיוטי בבל וספרד, מכל מקום גדול ערכם להכרת הפייטנות המקומית של יהודי תימן.

כשורתה שממש של פייטני ספרד דחקו יצירותיהם את פיוטי הגאונים, אבל לא שיכתום. כמעט בכל מחזורי תימן מבחינה העין בשני מדורות של פיוטים: הראשון – סליחות של פייטנים ספרדיים והשני – "נצי'ד אלרחמים" [סדר הרחמים] של תקופת הגאונים. שני המדורות גם יחד נוהגים עד היום בתפילת יהודי תימן, ולהם נועדה שעה ארוכה של אמירת סליחות, שנקבעה לאחר שחרית של יום הכפורים. אמירת הסליחות היתה בראשיתה מנהג: "ואסתסנו פי אכת'ר אלמזאצ'ע אן יגיבו סליחות ודברי תחנונים ודברי כבושין בעד צלאת שחרית... ואסתסנו כד'לך אן יגיבו סליחות ודברי כבושין בעד צלוה' מוסף"¹²⁶ [ונהגו ברוב המקומות לומר סליחות ודברי תחנונים ודברי כבושין לאחר תפילת שחרית... ונהגו כמו כן לומר סליחות ודברי כבושין לאחר תפילת מוסף]. מצויים מחזוריים קדומים ללא כל פיוטים בתפילות יום הכיפורים. לאחר תפילת שחרית וקדיש תתקבל הוציאו ספר תורה וקראו בתורה ובנביא. ומיד לאתריהם התפללו מוסף, ותפילת המוסף לא היתה עמוסה ב"סדר עבודה". מה היו עושין בשעות הפנאי? תשובה על כך מצאנו במחזור אחד¹²⁷. "וכשגומר התפלה [תפילת מוסף] נופלין על פניהן, ואח"כ אומר קדיש, וכל העם יושבין בב"ה [בבית הכנסת] וקורין בתורה ודורשין עד שיגיע זמן המנחה". והוא הדין לאחר המנחה. "וכל העם יושבין בב"ה [בבית הכנסת] וקורין דורשין עד שיגיע זמן הנעילה"¹²⁸.

לעומת "נצי'ד אלרחמים", שהוא אחד בכל המחזוריים מבחינת היקפו, הנה מדור הסליחות אינו קבוע. יש מעתיקים שהרבו בו בסליחות עד למעלה ממאה ויש שמיעטו בו. במחזור אחד¹²⁸ אין מספר הסליחות עולה על חמש, והן מובאות ללא חטיבת הפסוקים שבראשן¹²⁹. בדומה לפיוטים העתיקים מלוות הסליחות ב"נצי'ד אלרחמים" בחטיבות של פסוקים. כנגד זה ב"סדר הסליחות" קבועה חטיבת פסוקים אחת בלבד, בראש המדור, ולא כולם נאמרו על ידי שליח ציבור. בלשון אחד המחזוריים: "ואל מא יגיב מן הד'ה אלפסוקים איש מא אראד" [ויאמר תחילה מפסוקים אלה מה שיחפץ].

תפילת ליל כיפור של ימינו משופעת בסליחות לפניה ולאחריה. לפניה – "לך אלי

120 סדר תפילות כל השנה, ראש השנה. 121 ס' 3086. 122 תכלאל ביה"ס הלאומי, 1351/8. 123 פיוט אחד משלו פרסמתי בירחון "במערכה", גליון 175, אוגוסט 1975, עמ' 18/9. 124 פייטן בלתי נודע. גיליתי פיוטיו בתכלאל ס', 3020. 125 "עץ חיים", ח"ב, קנ"ח-קס"ה. 126 כ"י מוסד הרב קוק. 127 מחזור כ"י ברשות רצון הלוי. הועתק בשנת אתתקכ"ג לשטרות (השע"ב ליצירה). 128 ס', 3043. 129 "ראגני ברוב חסדך" עד "בואו שעריו בתודה" (עץ חיים, ח"ב

תשוקתי" להראב"ע, "שמע קולי" לר' האיי גאון, "יראים שלחוני" לששון¹⁸⁰. לאחריה — תפילה על הפרנסה, סליחות, ו"כתר מלכות" לבן גבירול. לפנים לא ידעו יהודי תימן דבר מכל זה. כל שיחד את היום היה הווידי בתפילת העמידה ונפילת פנים. וכך מתאר סידור קדום את תפילת ליל כיפור: "בתחילה עומד ש"צ מסדיר התפלה. אח"כ מברך ברכות קרית שמע, ואומר קדיש ועומדין ומתפללין כמו שהסדיר להם. ואומרים אחר התפלה אנא אלהינו. ת"ם יתאכרו ויסגדון [את"כ פוסעים לאחריהם ונופלים על פניהם] בלפניך אני כורע. ומגביהין ראשיהם ואומרים ואנחנו לא נדע. ת"ם יקום ש"צ יקול [את"כ עומד שליח ציבור ואומר] קדיש תתקבל עושה שלום. ת"ם [את"כ] יברך שהחינו"¹⁸¹. בשלב שני נוספו המזמורים: מזמור שיר ליום השבת והללויה הללו אל בקדשו¹⁸². "כל נדרי" מופיע לראשונה במהדורת מהרי"ו, מתוך סידורי ספרד, אך ללא המזמורים. "תפלת ליל כפור עומד שליח צבור ומוציא ספר תורה ומתיר לעם. אומ' בישיבה של מעלה וכו' ומתור הספר למקומו ומסדיר התפלה"¹⁸³. בשלב שלישי נוספו הבקשות "שמע קולי" ו"לך אלי". תחילה הקדימו "כל נדרי" ל"בקשות" כדי שהתרת נדרים תהיה מבעוד יום. וכך מצאנו באחד המחזוריים: "כשמתכנסין כל הצבור לבית הכנסת כולם עומדים על רגליהם ומוציא התזן ספר תורה מן ההיכל וסובלו על כתיפו ואומר בקול רם 'בישיבה' וכו' 'כל נדרי'. ואחר כך יושבין, ואומר שליח צבור נוסחה זו והם יושבין: 'שמע קולי', ואח"כ אומרים 'מזמור שיר ליום השבת' "¹⁸⁴. אולם כפי שכותב מהרי"ץ¹⁸⁵, נאלצו להפוך את הסדר ולהקדים את הבקשות עד שיתקבץ כל הקהל להתרת נדרים. "כתר מלכות" לבן גבירול צורפה לתפילות יום הכיפורים בידי ר' יצחק ונה (מהרי"ו). תחילה אמרו בשחרית לפני ברכות השחר והזמירות. אח"כ העתיקה לליל כיפור, וליום כיפור לאחר "סדר עבודה" שבמוסף. פיוט זכריה אלצ'אהרי "ה' מי יגיע עד תכלית חכמתך" על עשר ספירות¹⁸⁶, סופת ל"כתר מלכות" במאה הטי"ז ואולי הי"ז¹⁸⁷.

תפילת "ובכן יתקדש שמך", שיהודי תימן אומרים אותה כיום בכל עשרת ימי תשובה, נהגה בתחילה בראש השנה, ומקצת מן העם אמרוה גם בכיפור¹⁸⁸. מנהג יהודי תימן להזכיר בליל ט"ב את מניין השנים לחרבן בית ראשון וחרבן בית שני. מנהג זה נתחדש במהדורת "עץ חיים" של מהרי"ץ¹⁸⁹ ולא הובא זכרו בשום מחזור לפניו.

בתפילת שחרית מקדימין כיום יהודי תימן את קריאת הקינות לקריאת "איכה". לפנים היה הסדר הפוך: "ובעד מא יכמלו אלגמאעה צלוה" אלתימיד פי תשעה באב יקרו איכה ועל נהרות בבל ובעד דאלך יקרו קינות"¹⁴⁰ [ולאחר שמשלימין הציבור תפילת תמיד¹⁴¹ בתשעה באב קורין איכה ועל נהרות בבל. ואחרי זה קורין קינות]. מספר הקינות אינו שווה בכל המחזוריים: בקדמונים מועט ובמהדורות "עץ חיים"

קכ"ד, ע"א). דומה שבזמנן נאמרו סליחות אלו בלבד. 130 "עץ חיים", ח"ב, פ"א—פ"ד. 131 ס', 4463. 132 ס' אנלאו, 3079. 133 ס', 9056. 134 תכלאל ר' שמעון צאלח. "לך אלי תשוקתי" לא נזכר כי טרם הונהג. 135 "עץ חיים", ח"ב, פ"ג, ע"א. 136 שם, ק"ט—ק"י. 137 באחד המחזוריים הועתק בשולי הגליון של "כתר מלכות". 138 במחזור להמן מוכתרת תפילה זו כלשונו של הרמב"ם בסדר תפילות כל השנה, ראש השנה. 139 "עץ חיים", ח"ג, ט', ע"ב. 140 ס' סטרוק, ב', 68. 141 כינוייה של תפילת שחרית בפי

למעלה מארבעים¹⁴². במנחת ט"ב נאמרה, לפנים, הקינה "אלה אוכרה ונפשי עלי אשפכה" אחר תפילת שמונה עשרה¹⁴³. מהרי"ץ כללה במהדורות "עץ חיים" בקינות שחרית¹⁴⁴.

ש א ר ע נ י י נ ו ת

כאמור, קלט מחזור תימן פיוטים ותפילות ממקורות שבדפוס. את רוב התוספות יש לזקוף על פעולת המקובל ר' יצחק ונה (מהרי"ו). שהרחיב את המחזור במהדורותו "תידושין". למזלנו נשתמר מחזור אחד ממהדורה זו, שהועתק בשנת אתתק"ץ לשטרות (התל"ט ליצירה), ובסופו מפורטות כל התוספות¹⁴⁵. אמנם הרשימה מקוטעת בסופה, אבל היא כוללת רוב ההוספות. מכאן יש להסיק שסמך לשנה זו התגבשו התוספות בתפילה, ונהגו במקצת מקהילות תימן. להלן פירוטן בצירוף הארות לפיוטים.

"תוספות, שנהגו במקצת המקומות מערי אנשי תימן להוסיף בתפלות, ואלו הן. פתיחה: בשם ה' אפתח שפתי בשבח ולא ארדם¹⁴⁶; אחרת: יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתפתח לבבי וכו'; תוכחה ובקשה: ברכי נפשי... ברכי אצולה¹⁴⁷; כוונה, אוהרה, תתנה וכו'¹⁴⁸; שבת והדייה: ברוך אדון עולמים אדיר במרומים; שבח אקר קודם ברוך שאמר: אל מסתתר ממראה¹⁴⁹; רשות לנשמת: צמאה נפשי לאלהים לאל חי¹⁵⁰; שבח קודם נשמת: המהולל לעולם ולעולמי עולמים וכו' מלאכים יקדישוהו ושרפים יעריצוהו¹⁵¹; מזמור קודם סדר היום בחול: יענך ה' ביום צרה; פטום הקטורת; הוצאת ספר תורה בחול: אל ארך אפים וכו' ויהי בבסע הארון; על הכל יתגדל; בריך שמי¹⁵².

סדר קבלת שבת: ונוהגים לומר זה הסדר מזמור לדוד תבו וכו' ואח"כ אומר זה הפיוט¹⁵³ נאה ומשובת, יסדו החכם האלהי ובנאו, הוא כבוד מוריני ורבינו הרב ר' שלמה הלוי בעיר צפת תובב"א¹⁵⁴. סדר תיקוני שבת מלכתא¹⁵⁵; תיקון ליל השבועות וליל הושענא רבה¹⁵⁶; תיקון ראש חדש¹⁵⁷; תיקון הטל; אוהרות רשב"ג; אתות קטנה¹⁵⁸; תיקון הגשם¹⁵⁹; תיקון פורים¹⁶⁰. עליהם יש להוסיף: צידוק הדין ומספדות לנפטרים¹⁶¹ ואשמורות ללילות אלול¹⁶². באתד המחזורים הוסיף

ראשונים. ר' הערה 55. 142 באחד (סטרוק ב 68) — שתיים: "אש תוקד" לריה"ל ר"אז בבית שבינו"; ובאחר (ס' 4500) — ארבע. "עץ חיים", ח"ג, י"א—ל"ד. 143 ס' אנלאו, 3290. 144 "עץ חיים", ח"ג, כ"ד/ה. 145 ס' 8431. 146 דוידזון, שם, ב', 1843. 147 בקשה ליהודה הלוי (שם, ב', 1746). 148 פרקים מן הוידוי של ריה"ל "רבנו של עולם, צופה כל נעלם" (שם, ט', 168). 149 בשולי הגליון מועתק "יגדל אלהים חי". 150 לר' אברהם בן עזרא (שם, צ', 350). 151 לר' יהודה הלוי (שם, א', 354). 152 השווה "עץ חיים", ח"א, ס"ב—ס"ה. 153 "לכה דודי" לר' שלמה אלקבץ הלוי. 154 כאן מועתק בשולי הגליון הפיוט "בר יוחאי" לר' שמעון לביא. 155 שיר השירים ומשנה שבת. כרגיל מחולקים הם בסידורים לפי סעודות שבת. 156 נתגלגל לידי כ"י תיקוני שבת מלכתא ותיקון ליל השבועות שכתב לעצמו יצחק בירב אברהם המכונה ונה (הוא מהרי"ו) במאתא מעבר בשנת הת"ד ליצירה (אתתקני"ה לשטרות). כתב היד ברשות חיא עזוירי. 157 "יהי רצון מלפני אלהי השמים" לשבת מברכין (עץ חיים, ח"א, קנ"ב). 158 סדור לפני מוסף של ראש השנה. 159 נקבע בחזרת הש"ץ בין "למען שמו באובה" לבין "מכלכל חיים בחסד מחיה מתים". 160 ההמשך חסר. בשולי הגליון מועתקת הסליחה "יראים שלחוני" לששון הלוי, שנקבעה לליל כיפור לפני "כל גדר". 161 תפלת כל פה, תל-אביב, תרצ"ה, ח"א, עמ' רמ"ט—רנ"ו.

המעתיק, מתוך הדפוס, הושענות ליוסף בן אביתור, בצד ההושענות המקובלות של רס"ג, והוא מעיר על כך: "וכל הושענא רבה כולו כמנהג הדפוס, ואינו כמנהג אלהימון. אלא אם רצו לאומרו אומרין אותו שלא תהיה מחלוקת שלא יאמרו הטרחתם על הצבור, ואל ישנה אדם מפני המחלוקת. אלא אומרין אותו אם רצו לפי שיום ערב ערבה יסמא כפור קטן ואעלם ד'לך ואחפצ'ה"¹⁶³ [נקרא כפור קטן. דע זה ושמרו בלבך].

כמה תפילות ופיוטים, שנוספו במרוצת הדורות, נשתנו מועדי אמירתם הראשונים: "אזהרות" בן גבירול לשבועות נאמרו בתחילה לאחר תפילת המוסף; הקינה "אלה אוזכרה" נאמרה במנחת תשעה באב; "ישן אל תירדם", הפותחת את האשמורות בלילי אלול, וכן העקידה "אם אפס רובע הקן", השתייכו בתחילה לסליחות יום הכיפורים; "אחות קטנה", שבמהדורת "עץ חיים", נקבעה לפני מעריב של ערב ראש השנה, נהגה קודם לכן לפני התקיעות. הקטע מהלכות תשובה להרמב"ם, הנאמר כיום לפני תקיעות שמיושב, אמרוהו בתחילה לאחר התקיעות¹⁶³.

למותר להעיר על ערכם של המחזוריים כמקור לחילופי נוסח¹⁶⁴. בין המחזוריים נמצא אחד יוצא דופן¹⁶⁵, המדריך את שלית הציבור והמתפללים גם באופן אמירתן של התפילות מצד הנעימה והקול. למחזור הזה חשיבות רבה, שכן מתוכו למדים כיצד אמרו את התפילות בימים ההם. להלן פירוט התפילות שצויינו נעיצותיהן: תפילת פרשת התמיד בברכות השחר, "רבון העולמים אתה צויתנו להקריב קרבן התמיד", המזכירה את עבודת הקרבנות במקדש שבטלה, מצויינת בראשה בכתובת "ואחר כך אומרים בבכי זאת הבקשה רבון העולמים". לפני הוידי של שני ותמישי באה ההקדמה: "תחנונים ליום שני ותמישי מפני שהם כמו כיפור קטן, והתפילה מתקבלת באלו השני ימים יותר מבשאר הימים לפי שהם ימי רצון. ועל כן נהגו לומר הוידי בהן ולבכות, שכביכול שערי שמים פתוחים לתפילותיהם של ישראל. ולא יאמר אותם אלא אדם הגון ומרוצה לעם ולשמים וריקן מעבירות". על הפיוט "אנשי אמונה אבדו" בוידי הנ"ל נאמר: "ואחר כך אומר שלית צבור בבכיה רבה וישבר לבו [ולב] השומעים יחד". לפני הכתוב של י"ג מדות רשום: "ואחר כך אומר ש"צ בקול נעים ובקול גדול ויעבור". וכיצד נאמר הוידי גופו? "ואח"כ אומר ש"צ הוא רחום בקול ובכוונה גדולה". ולפני הפיוט "ה' איה חסדיך הראשונים" מעיר מעתיק המחזור: "וש"ץ אומר בבכיה כי הדברים כגחלי אש". לעומת זה בהוצאת ספר תורה, הסמוכה לוידי, שונה הנעימה. "וכשמוציאים ס"ת ופותחים אותו אומר התזון בקול ערב גדול".

מעלה נוספת למחזורי תימן בתחום המנהגים הקשורים בדת ובהליכות החיים. להלן כמה מהם¹⁶⁶:

א. קידוש ליל שבת בעמידה. "ומביאין כוס, שהוא מחזיק רביעית, ומדיחו מבפנים ושוטפו מבחוץ וממלאהו יין והגדול שבהם מברך והכל עומדין ושומעין"¹⁶⁷.

162 האשמורות הועתקו ממחזור ספרד לימים נוראים, דפוס ונציה 1693. 163 תכלאל ר' שמעון צאלה. 164 על הדוגמאות שפירטנו לעיל (עמ' 101 ואילך) נוסף שתיים: נוסח ברכה אחרונה של קריאת התורה: אשר נתן לנו תורת חיי עולם נטעה בתוכנו (ס' אנלא, 3043); נוסח "ובכן יתקדש שמך" לימים נוראים: וידעו כמו שידענו... נצחון וגבורה בימינך (מחזור להמן). 165 ס', 4065. 166 הדברים סדורים בסדר מועדי השנה שבגוף המאמר. 167 תכלאל ר' שמעון צאלה. כנגד זה "קידושא רבה"

ב. סעודת מעדנים בשחרית פורים. על טיבה של ארוחת הבקר בפורים יש ללמוד מהערה במחזור חדיש¹⁶⁸. לאחר תפילת שחרית וקריאת המגילה "הולכין לבתיהם לשלום לסעוד סעודת פורים מעצוב וסמן"¹⁶⁹ והסי' סלת חלות בלולות בשמן [ו] רקיקי מצות משוחים בשמן¹⁷⁰, שעיקר מצותה ביום"¹⁷¹.

ג. שולחן הסדר. מאחד המחזורים¹⁷² למדים, כי שולחן הסדר הוגש למסובים לאחר הקידוש ושתית כוס ראשון¹⁷³.

ד. "מה נשתנה" בערבית. נוסח "מה נשתנה" בערבית (מא כ'בר), שהבן הקטן במשפחה משמיע אותו למען הגשים והילדים, שאינם מבינים לשון הקודש, אינו מצוי בתכלאלים כתבי יד. דומה שהוא מנהג עממי קדום, אך מעתיקי מחזורי תימן לא מצאו לכך כללול בנוסח המסורתי של ההגדה. הוא נדפס לראשונה, בנוסח הקצר, במהדורת "עץ חיים"¹⁷⁴. בהגדות מאוחרות הוא מהלך בנוסחים מורחבים יותר¹⁷⁵. נוסח ראשון של "מא כ'בר" נתגלה בתכלאל "חידושין", שהועתק בשנת תס"ו. הנוסח קצר ביותר. הוא כולל את הפתיחה והחתימה בלבד¹⁷⁶. בראשו קבועה הכתובת: "ואסתסנו אן יגיבו הדא אלקול בעד מא נשתנה" [נהגו לומר מאמר זה אחרימה נשתנה]. מכאן יש להסיק שני דברים: שאמירת "מא כ'בר", בנוסח קצר, נהוגה היתה לפני 270 שנה לפחות, ושאמרו המסובים ולא הקטן בבנים.

ה. מנהגי ערב שבועות. על התקדשות היום בתימן עוד מערב חג השבועות יוצא אחד המזמורים¹⁶⁸: "בערב שבועות נכנסין לבית הכנסת בעוד היום גדול, כמו בערב שבת או בע"פ [בערב פסח]. וקורין בזוהר שחיבר המאור התנא האלהי רבי שמעון בן יוחאי זי"ע [וזכותו יגן עלינו] עד שמגיע זמן תפילת המנחה... ועומדין ומתפללין מנחה, מבעוד יום, ואחר כך לובשים מלבוש נאה ומשובח ומכובד לכבוד יו"ט וטובלין במקוות והולכין לבית הכנסת באימה ובריאה."

ו. ברכות בכיפור לעוסקים בצורכי ציבור. אמירת הסליחות ביום כיפור, בסדר תפילתם של בני תימן, מרוכזת בין שחרית לבין קריאת התורה. הקדיש שלאחר הסליחות חותמת בתפילה ארמית משולשת לסליחות העון¹⁷⁷. בנוסח המקובל הברכה היא לכלל ולציבור, ולא ליחידים, לבד משליח ציבור. אולם במחזור קדום מצאנו נוסח מורחב המוסיף גם יחידים העוסקים בצורכי בית הכנסת ובצורכי ציבור¹⁷⁸: "מוחל וסולח הוא ימחול ויסלח לכל קהלא קדישא הדין דדיירין בקרתא הדא למן דאיתוהי הכא ולמן דלא איתוהי הכא... מוחל וסולח הוא ימחול ויסלח

בשחרית של שבת, וכן ההבדלה, בישיבה. 168 ברשות ר' יוסף בן יעקב צובירי.
169 מאכל ערב עשוי פתיתים של רקיקי לחם חמים וטריים, פתותים בחמאה רתוחה ובביצים. 170 עדה"כ ויקרא ב ד, ואמור על קרבן מנחה. הסימן יוצא מן התיבות "ורקיקי מצות משוחים בשמן". המעצוב נעשה מרקיקים דקים הגילוסים ללא שמרים. בפי יהודי תימן מכונה ה"סמן" (חמאה רתוחה) "שמן" בלשון עברי. 171 הכוונה לסעודת פורים. עיין שולחן ערוך, אורח חיים, סי' תרצ"ה, סעיף א', 172 השולחן בתימן קל ונחם לטלטול. 173 ח"ג, ל"א, ע"ב. המהדירים הדפיסוהו לא במקומו, סמוך ל"מה נשתנה", אלא בסוף ההגדה, זה מלמד על הסתייגות מסויימת ממנו כטקסט מסורתי. 174 כותב טורים אלה פרסם נוסח אחד ב"אפיקים" (30.3.66), עמ' 5, 11; יוסף טובי פרסם מחקר על מקורות "מא כ'בר", במערכה ז', גליון 84 (תשכ"ח), 18—19. ר' אברהם ערוסי חיבר "מא כ'בר" משלו, והפיצה בדף מודפס. 175 הפתיחה — "מא כ'בר" עד "ואלבלבן פי אלחבן". תחתימה — "וכ'לצהם אללה ביד שדידה ד'ראע ממדודה והד' אלגואב". 176 קטעי התפילה פותחים ב"שרי וישבוק [ימחול ויסלח] וזהים כמעט בנוסחם; ההפרש הוא בסוג הגוף. שתי הראשונות אמורות על כל

לכל קהלא קדישא ודין דאתכנשו לצלאה בבי כנשתא הדא. ולמן דאער להון לרבנן לצלאה בבי כנשתא הדא, ולמן דאיתי מתצליא למפרס בבי כנשתא הדא ולמן דאתעסק בצורכיהון דרבנן" [מוחל וסולח הוא ימחול ויסלח לכל הקהל הקדוש הזה הדירים בעיר הזאת, לאשר ישנו פה ולאשר אינגו פה... מוחל וסולח הוא ימחול ויסלח לכל הקהל הקדוש הזה, שנתכנסו להתפלל בבית הכנסת הזה. ולמי שעורר את התכמים להתפלל בבית הכנסת הזה, ולמי שנתן שמן להאיר בבית הכנסת הזה, ולמי שנתן מתצלאות לפרוס בבית הכנסת הזה ולמי שנתעסק בצורכי התכמים]. הברכות ערוכות בשיטה של כלל ופרט וכלל, והן מלמדות על הווי התפילה ובית הכנסת. המעורר-המתנדב נהג לעבור בוקר בוקר בסמטאות המגורים של היהודים ולעורר את הבריות לתפילה; שמן למאור היה גדבת המתפללים לבית הכנסת, והוא קדם לתרומת הכסף¹⁷⁷; המתצלאות נועדו לציבור לישב עליהן.

ז. ניחום אבלים. מטבע התנחומין לאבלים בפי יהודי תימן הוא: "תנחמו מן השמים", והם עונין: אמן. האבלים מקבלים ניחום מיושב. על מנהג שונה של קבלת תנחומין בעמידה בנוסח אחר קוראים אנו באחד המחוורים¹⁸³: "ואתר כך¹⁷⁸ יעמדו האבלים ויהיו עומדים משמאל היוצאים. ומי שיצא ינחם את האבלים ויאמר להם: אלהים ינחם אתכם. והאבלים עונין אמן. וכן כל אחד ואחד ינחם את האבלים ויצא. והאבלים הולכין ומכבסין בגדיהם במים בלבד".

ח. אהל חתנים בגן. על מנהג קדום של הטית אהל בגן לכבוד התתן וקראי בשבת קוראים אנו באחד המחוורים כדברים הבאים: "ועפ"ז [ועל פי זה] בתייסד המנהג בבית ואדון הנשיא רבינו שלום כ"ץ עראקי¹⁷⁹ במעמד בנו כה"ר מאריה דאתרין¹⁸⁰, ואחיו כבוד ה"ר יוסף, ומורינו כה"ר דוד משרקי¹⁸¹, זכר כולם לברכה¹⁸², והם היו בעוזרי המנהג¹⁸³. ומנהג זה לא חדש הוא כי אם מנהג קדמון מצאנוהו בכתב יד מה"ר [מורנו הרב] שלמה מגולי¹⁸⁴ זלה"ה באגרת הבשורות¹⁸⁵, שמנהגם היה בעיר צנעא, קודם גלותם להתם¹⁸⁶, לעשות מע"ש [מערב שבת] אהל לצל בגן הנקרא אלגוזה. ומציעים שם כרים וכסתות. וכשמשימים סעודת שחרית הולך התתן עם קראיו לשם ואומרים שם שירים ותשבחות עד לעלות המנחה. ואומרים שם ו' ברכות כדרך שאמרו שחרית יום ששי בכניסת הכלה וכו'. ואז מתפללים שם ואח"כ הולכין לסעוד סעודה ג' בבית התתן".

ישראל: הראשונה בנוכח והשנייה בנסתר, והשלישית מיוחדת לקהל בית הכנסת. בשלושתן כלולים החון ומתפללי בית הכנסת. עיין "עץ חיים", ח"ב, קע"ט, ע"א. 177 "מי שברך" למי שהתנדב שמן למאור נדפסה ב"עץ חיים" ח"א, ק"מ, ע"ב. 178 דהיינו, בסוף יום השביעי לאחר ברכת המזון וברכת אבלים. 179 ידוע בכינויו אלאסטא. שימש שר בחצרות האמאמים מנצור ועבאס והיה נשיא הקהילות בתימן (מת ב-1765 לערך). 180 הוא ר' יחיא, שהיה חבר בית דינו של ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ). 181 בן דורו וחבר בית דינו של ר' יחיא צאלח. ידוע בחיבוריו "שתילי זיתים", פירוש על שולחן ערוך; "ראשי בשמים" — על שרע יר"ד (עד סי' ק"י) וכן חיבר י"ז תשובות (נדפסו בשאלות ותשובות "ריבד הזהב", ת"א, תשט"ו). 182 הדברים נכתבו לאחר פטירתם. 183 כלומר, תמכו והחזיקו במנהג. 184 ר' שלמה מגולי שימש אב בית דין בקהילת צנעא בתקופה שקדמה לגלות מחז (נפטר בשנת 1690). 185 לא נודע טיבו של החיבור. מהרי"ץ מוכירו בפירושו "עץ חיים" (ח"א, ק"ע, ע"ב). 186 קודם גלות מחז ישבו היהודים בתוככי העיר צנעא, כפי שמעידים קולופונים של כתבי יד שהועתקו בצנעא לפני שנת התל"ט. בשוכם ממחז הוקצה להם קאע ביר אלעזב, והוא שימש מקום מגורים להם עד לעקירת היהודים מן העיר בעליית מרבד הקסמים.

שרגא פ' קורנבלוט

הקדמה בלתי ידועה למהדורה גנוזה של הס' לקט הקמח למהר"מ חאג'יז

א

המני"ח הגיה תעלומות הרבה בכל הקשור לספרים שבחיבורם או בהדפסתם עסק. עניינים אלה נדונו בהרחבה ע"י מ' בניהו¹, ומאמר זה יעסוק בעיקר בתגלית חדשה העשויה להפיץ אור נוסף על התקופה האיטלקית של פעילות ר' משה חאג'יז (מכאן ואילך: רמ"ח, או: המני"ח).

הספר הראשון שרמ"ח הוציא לאור הוא ס' אור קדמון, ויניציה, אלול תס"ג, אצל המדפיס וינדראמין. בתס"ד הדפיס בויניציה, אצל בראגאדין², את הס' הלכות קטנות לאביו ר' יעקב חאג'יז, ובאותה שנה הדפיס שם גם את הס' קרבן חגיגה לר' משה גאלנטי (אבי אמו). בהקדמת הלכות קטנות, שנכתבה בת"ס או בתס"ב³, כתב רמ"ח על כוונתו 'להוציא כעת' את ספרו שלו לקט הקמח, ליקוט חידושי דינים מספרי תשובות. אולם, לא הצליח להוציא את הספר עד שהגיע לאמשטרדם, ושם נדפסו החלקים על או"ח ויו"ד בשנת תס"ו. ברם, אנו שומעים במהד' אמ"ד שעלה הספר לקט הקמח על מכבש הדפוס עוד לפני כן. בהקדמתו מספר המני"ח שכאשר עבר בערי אשכנז ושמעו הרבנים על טיבו של הספר שאלו: 'מדוע התחלתי הדפסת הספר והגתתיה? הד לשמועה זו נמצא בהאשמותיו של נתמיה חייא חיון⁴, כי רמ"ח ברח מויניציה כאשר כבר נדפס חלק גדול מספרו.

- 1 בסדרת מאמריו: 'ספרים שחיברם רבי משה חאג'יז וספרים שהוציאם לאור' עלי-ספר, ב-ה, תשל"ו-תשל"ח.
- 2 ולא בתס"ב אצל וינדראמין. על טעות זו ביסס זנה (חליפת מכתבים בין ר' משה חאג'יז ור' שמשון מורפורגו [קבץ על יד, ס"ח ב', תרצ"ו]), את הנחתו שרמ"ח ור' שמשון מורפורגו נפגשו בתס"ב כששניהם הוציאו ספרים אצל וינדראמין. ולענין השאלה מתי ואיפה נפגשו, ראה אצל מ' בניהו, 'רבי שמשון מורפורגו', סיני פד, קמ"ב-קמ"ג, תשל"ט.
- 3 התאריך בסופה הוא ית"ן, אבל בניהו כתב (עלי-ספר, ב, עמ' 121, הע' 1) שצריך לכלול גם את הב' של מלת 'כתבון'. הדברים דחוקים, כי אות ב' כזו (שהיא אות רשי', כשאר אותיות ההקדמה, אך בצורתה אחרת מהב' הרגילה שם, אבל איננה מרובעת כאותיות ית"ן) מופיעה תכופות בספר, ואף באותה שורה ממש. ובכל זאת, כיון שיצא רמ"ח מא"י, לא לפני אייר תנ"ד שהוא התאריך של אגרת ההמלצה שכתבו עבורו רבני ירושלים (שבר פושעים, דף 45; ועיין ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים'... שלם ב, עמ' 118, הע' 20), דחוק לומר במה שכתב פעמיים בהקדמה שלפני 'כעשר שנים' יצא מא"י שכוונתו ל-6 שנים. צודקים, אולי, דברי הבלין, שההקדמה נכתבה בת"ס, אלא שהוסיף בה רמ"ח אחר כך.
- 4 תצד צבי, אמ"ד תע"ד, דף 5א, והדברים מובאים ע"י בניהו בע"ס שם, עמ' 124.

[116]

על מהדורה זו לא נודע כלום עד שגילה בניהו את השער והדף הרביעי ממנה.⁵ השער דומה בגדלו ובתוארו לשער הלכות קטנות, ונדפס אף הוא בתס"ד אצל בראגאדין. בתוך דבריו כתב בניהו: 'אבל צר שדוקא ההקדמה... לא נשתמרה'. והנה, סוף דבר, גם טופס של הקדמה אבודה זו הגיע לידנו, ואכן שונה היא מזו של מהד' אמ"ד.

בשלתן ערוך אה"ע חו"מ עם פירוש ר' גור אריה הלוי (מנטובה תפ"ג) מצאתי 3 דפים אחוזים בדבק גס אל הדף האחרון של הספר. הדפים בלויים מאד, ושנים מהם היו מודבקים במהופך. בתוך הכריכה מצאתי עוד שני חלקי דפים, שנחתכו לפסים. זו היא כריכת-עור תימנית, ועל אחד מדפי הספר מופיעה בכת"י תימני, העדאת עדים על מכירת השו"ע, שנתקיימה בתימן. הבדיקה העלתה שאלה הם הדפים 2—4 מתוך 4 הדפים שכלל הקונטרס הראשון של מהדורת ויניציה. דף 1 של הקונטרס הוא השער, שאת צילומו פירסם בניהו, ומעברו השני נמצאים: 'פרטי הלכות', 'שמות הספרים' שבהם השתמש רמ"ח, ושומר הדף 'הקדמה'. אחד הדפים מכיל, בצד א ובחצי צד ב, את הקדמתו של ר"מ חאגיז. בחלק התחתון מופיע פיתוח עץ בצורת עציץ מלא ב-5 פרחים.⁶ משומר הדף 'הלכות' שבסוף דף זה, מוכח שלא היו עוד דפים של הסכמות או כדומה בינו לבין התחלת הלקט.⁷ בצדו של דף ג' נשמרות התחלות השורות של הדף שהיה מחובר אליו בקונטרס, הוא דף ההקדמה, וכן בצדו של דף ד' נשמר שריד של השער. ניכר שהדפים לא קופלו מעולם, ומשנפסקה ההדפסה היו מונחים בבית הדפוס ושמשו לכריכה; גם דפי בניהו נמצאו בתוך כריכה.

אשר לתוכן הדפים, כמעט כל השנויים שבלקט עצמו (דהיינו דפים ג'—ד') הם דברים שנתוספו במהדורת אמ"ד, אבל לא כן הדבר בנוגע להקדמה (דף ב'). מן הראוי לסקור סקירה כללית את השתלשלות הדברים במעשה הדפסת 3 הספרים—הלכות קטנות, קרבן תגיגה ולקט הקמח בויניציה בשנת תס"ד, ולעיין בחיבור הס' לקט הקמח, על שלביו והתפתחותיו השונים, כפי שעניינים אלה משתקפים מתוך החומר שלפנינו.

ב

בהקדמתו לס' הלכות קטנות מתאר המני"ח איך עלתה בלבו המחשבה להדפיס כתב' אביו ואבי אמו שהביא באמתחתו מירושלים. בראשונה, החליט להדפיס ס' הלכות קטנות לאביו ולהבליע 'בקרוב הלכות אלו קצת דברים מהליקוטים שלקטתי

5 וכתב עליה בעל-ספר, ב, 128—124.

6 מצאתי את הקישוט הזה רק בעוד ספר אחד, הלא הוא ס' הלכות קטנות, שם הוא מופיע בסוף המפתחות.

7 אע"פ שמספרי הדפים חסרים, ברור שדף ההקדמה הוא דף ב' (ברגלו יש סימון המורה על היותו הדף השני של הקונטרס הראשון), והשנים האחרים הם דפים ג' וד', וכן אקרא להם כאן. דף ג' מכיל מתחילת הלקט (דף ו', ע"ב ד"ה יקיים בדפוס אמ"ד, ששם נתוספו לפני זה פתיחה של 6 פסוקים והלכה משו"ת הרדב"ו) עד הל' תפילין סוף ד"ה מי ששכח (סוף דף ח', ע"ד שם); ודף ד' מתחיל ב"ה שאין לספרדי (ריש דף ט' ע"א שם) וסופו בהל' תפלה וקדיש וקדושה באמצע ד"ה יתמי (אמצע דף י"ב, ע"ב שם). שני חלקי הדפים שמצאתי בתוך הכריכה הם חלק מהשער וחלק מטופס נוסף של דף ג'.

לעצמי. בהעתקתו עסק בליורנו⁸, ששם ישב משנת תנ"י⁹, ועדיין המשיך לתקנו עד לפחות תס"ב¹⁰. בכוונתו היה להדפיס גם ס' קרבן חגיגה לזקנו ותיביר מלאכה אחת קטנה על שמי בפני עצמה ותקרא בשם לקט הקמת... לאסף... כל אשר אמצא בעמרים כתוב בספרים מחדושי דינים... יש כמה רמזים שהכוונה היתה לכרוך את שלשת הספרים ביחד, ושהתקדמה המופיעה עכשיו בהלכות קטנות היתה מיועדת לכולם. בהסכמתם גוזרים רבני ויניציה שאחרים לא ידפיסו 'שלשה ספרים הנ"ל', וקוראים אותם 'הכרך הלוה'. כמו כן בהקדמת הלכות קטנות, בדברו על קרבן חגיגה, כותב המני"ח: 'עלה בידי כסא זה של שלש רג"לים' ו'הקונטרס... הוה', דהיינו, קרבן חגיגה, שלתוכו הבליע עוד קונטרס קטן על פ' משפטים. ונראה שעל כן נתן לשלשת הספרים שם כולל 'מגן אבות'. כך היתה כוונתו, אלא ש'דלתות העזרה סגורות לפני וצל הכסף מטה', ועם כל זה נדג המני"ח כמנהגו והתחיל במלאכה והוא בוטח בהקב"ה שיצליח דרכו ולא יעזבנו.

באלול תס"ב ותשרי תס"ג קיבל הסכמות מרבני ליורנו, ובתס"ג עבר לויניציה — מרכז הדפוס העברי באיטליה של אותה תקופה¹¹. ביי"ג ניסן תס"ג אנו מוצאים אותו עוסק בהעתקת קרבן חגיגה (השר' דף מ"ז, ע"ב).

באלול תס"ג, הדפיס רמ"ח את הס' אור קדמון אצל וינדראמין. מההקדמה אנו למדים כמה פרטים על תהליך הדפסת הלכות קטנות וקרבן חגיגה אצל בראגאדין, וכך הוא כותב: 'עלה במחשבה לפני... להוציא... ס' הלכות קטנות... ומשותף עמו קונטרס א' אחר מחדושי... מר זקני... בקצת ליקוטים משלי על שלי. חזרתי על כל הצדדים ולא מצאתי עור כי אם הזמן בוגד כרמוז בהקדמתי שם [=בהלק"ט]. נשאתי עיני למרום בתפלה... וימן ה' לי לב בוטח... אמרתי אני אל לבי אף גם זאת בהיותי בצרה אעשה מה שמוטל עלי... ובזכותא דרבים נטפלתי כעת במלאכה האמורה נכון לבי בטוח בה' לבא עד קצה'. ברור שהמלאכה האמורה שנטפל בה כעת היא הדפסת הלק"ט וקרבן חגיגה (ולא ס' אור קדמון עצמו כמו שחשב בניהו בע"ס ב, עמ' 123), שכן עליהם הוא מדבר ועד כאן לא הוזכר הס' אור קדמון; רק אחר כך הוא כותב 'הימים האלה (אני לדודי דודי

8 בכמה מקומות בהוספות שלו הוא כותב: 'פה ליורנו', כגון: דף ב', אמצע ע"ב, דף ג' סוף ע"ב. בחלק מהטפסים שראיתי דף ג'ד ממוספר ג'ו, דף ג'ו ממוספר ג"ח בטעות.

9 באלול תס"ב כתב ר"ש קושטא עליו בהסכמתו להלק"ט, 'היום כשש שנים... נטה ללון... פה ליורנו' (עיין: ע"ס, ב, עמ' 122, הע' 2).

10 בחלק א, ס' קע"ח, מציין המני"ח את ס' ע"ז מס' דבר שמזאל, שהדפסתו נגמרה בטבת תס"ב, והדבר נמצא שם על מקומו.

11 עיין דברי בניהו (שם הע' 6) שהדיעה האחרונה על רמ"ח בליורנו כלולה בהסכמת ר' עמנואל פראנסיש מסוף תשרי תס"ג. לפי זה לא יתכנו דבריו — שם, בעמ' 125, הע' 13 — שבתשובת רמ"ח אל ר' שמשון מורפורגו (שמש צדקה י"ד, ס' כ', דף ס"ח, ע"א) — בה נרשם התאריך 'אור ליל ששי בסדר תחיה וירשת את הארץ ר"ח התס"ד' — צ"ל התס"ב (כך תיקן, משום שבתס"ד נפל ר"ח אלול בשבת ולא בליל ו'). התשובה נכתבה 'פה ויניציאה', והרי באלול תס"ב עדיין היה רמ"ח בליורנו. ולפי דברי בניהו, נצטרך גם לומר שאותה טעות נפלה בכוונת לשאלת ר"ש מורפורגו (שמש צדקה שם, דף ס"ז, ע"ב) שכתב 'מאתי אל הרב האג"י גר"ו שנת תס"ד'. נראה יותר שתס"ד נכון, רק שצריך לומר 'ער"ח'.

(לי) העירוני לפרסם הדא מרגניתא טבא [=אור קדמון]. גם בסוף, בדברו להדיא על הלק"ט וקרבן חגיגה, הוא כותב: 'איני נטפל כעת כי אם במה שהעלו אבותי'. וכיצד אפשר לומר: 'זכון לבי בטוח בה' לבא עד קצה' בספר קטן כאור קדמון, שתחילתו באלול וסופו באלול?

העולה מזה שהחל בהדפסת הלק"ט לא הרבה קודם לאלול תס"ג. ואף על פי שבתחלה, כשעלתה המחשבה, לא מצא הכסף הדרוש, אמר בלבו שיעשה מה שמוטל עליו ויבטח בהקב"ה, ועכשיו 'בזכותא דרבים' אכן מצא די כסף להתחיל בהדפסה¹².

מדברי המני"ח בתחילת ההקדמה המתפרסמת כאן, נודע לנו לראשונה, כי כאשר בא להדפיס את ספרו לקט הקמח נמלך בדעתו והחליט לגנוז, אלא שבעקבות אירוסיו עם בתו של הגביר אשר חפץ, השפיעו עליו קרוביה — ר' מנשה חפץ ור' גבריאל פאדונו¹³ להשלימו ולהוציאו לאור¹⁴. דומה שסביב לזמן האירוסין נכתבה ההקדמה לקרבן חגיגה; לא מאוחר יותר, שכן אין בה רמז ללקט הקמח — כנראה משום שטרם גמר בדעתו לחזור אליו ולהדפיסו — ולא מוקדם יותר, שהרי כתוב בסופה: 'ויזכני לבנים וגונים', דבר שלא היה כותבו איש השרוי בלא אשה. באותו זמן החל, אם כן, בהדפסת קרבן חגיגה, כי הקדמת ספר זה נכתבה סמוך להדפסה, כי אין בה מהתפלות השגורות בפי המני"ח שיזכה להוציא מחשבתו אל הפועל וכדומה, אלא כך כתב בפשטות: 'הגני מציגו לפניכם אל בית הדפוס', אע"פ שנדפסה לפני הדפסת שאר הספר (שהרי היא בדף הראשון של הקונטרס הראשון).

גם בהסכמת ר' דוד אופנהיים להלק"ט (ת' כסלו תס"ד) יש להבחין, מתוך שפע המליצות, שאין הוא מדבר אלא על שני הספרים הלק"ט וק"ח, כנראה משום שכאשר ביקש ממנו המני"ח את הסכמתו, כבר החליט שלא להדפיס לקט הקמח. בהסכמת רבני ויניציה מכ"ג אד"א תס"ד, שוב נזכר לקט הקמח בפירוש¹⁵.

12 ולא כמו שהבין בניהו, שהכוונה, שמצא עזר להדפיס אור קדמון אבל לא הלק"ט. ומה שכתב בניהו (שם, עמ' 122) שהדפסת הלק"ט נפסקה משום חוסר כסף, ולפיכך פנה אל חכמי אשכנז ופולין שימליצו בעדו אל 'הסרים אל משמעתם הם יקחו חלקם מכל הספרים... לחלקם ביעקב' אינו הולם, כי הדברים שהוא מצטט נלקחים מתוך דברי המני"ח בסוף ההסכמות, ונכתבו לאחר הדפסת כל הספר — כאשר המתין רק להסכמות שטרם הגיעו והמדפיס דחקו לסיים — והבקשה היא לסיוע בהפצת הספר ולא להדפסתו, שכבר נגמרה.

13 עליהם, עיין להלן: הע' 38 והע' 39.

14 קשה לקבוע תאריך למאורעות אלה אע"פ שניתן לשער שהיו בתחילת שנת תס"ד, כאשר יתבאר.

15 ואגב, יש להעיר על לשונו של ר' דוד אופנהיים, שכתב: 'הן היום הקריבו לפני קרבן חגיגה הרגל נעשה טבע במטבעה שטבעו חכמים... ומשה תיקן להם מטבע', משמע שה'עלים לתרופה ולדוגמא' ששלח רמ"ח אליו לווינה היו דפים מודפסים, וזה מתאים להשערה שהתחלת הדפסת ק"ח — ואם כן גם זמן כתיבת הקדמתו ותקופת אירוסיו של רמ"ח — חלה בראשית שנת תס"ד, כלומר כמה שבועות (הזמן שהיה דרוש למכתבו של רמ"ח להגיע אל רד"א) לפני ת' כסלו תס"ד. הבליו (שלם, ב, עמ' 172, הע' 208) כותב שר' משה חאגיז נסע לאשכנז כדי לקבל הסכמת רד"א, אבל אין רמז שהיה שם או, ואדרבה מההסכמה ומדברי רמ"ח בסוף ההסכמות עולה ששלח שליח לקבל הסכמות באשכנז.

בסדר 'ובגפן שלשה שריגים'¹⁶, כלומר בין י"ז לכ"ב כסלו תס"ד, התחילה הדפסת ס' לקט הקמת, כאשר נמסר בשער הספר. קודם לכן, כתב המני"ח הקדמה לספר¹⁷, וניתן לשער שזה היה בחשון, כי על אף ששורותיה הראשונות של אותה הקדמה נשתמרו בצורה לקויה, ניכר מהן שבשעת כתיבתן כבר נגמרו בדפוס, או כמעט שנגמרו, ס' הלכות קטנות 'ואתו עמו גם את השני כב'ש בן שנתו' (כלומר שנדפס בשנה אחת עמו) ס' קרבן חגיגה¹⁸, ועל כך מודה המני"ח להקב"ה. מכיון שבאלול תס"ג רק התחילה הדפסת הל"ק"ט וק"ח — כאשר ראינו בהקדמת אור קדמון — אמור מעתה שהקדמת לקט הקמת נכתבה בחדש חשון תס"ד או סמוך לו.

מעניין הדבר, שבניגוד להקדמות לאור קדמון הלכות קטנות וקרבן חגיגה, שבכולן מתלונן המני"ח על חוסר האמצעים הכספיים הדרושים להדפסת שלשת ספרי 'מגן אבות', בהקדמת לקט הקמת דפוס ויניציה אין זכר לבעיה כספית כל שהיא. מכל מקום בהקדמה ללקט הקמת, דפוס אמשטרדם, הוא כותב שנפסקה ההדפסה בויניציאה 'כי העיקר היה חסר בתסרון כ"ס', עיין בדברי בניהו (שם, עמ' 125—128) על הסיבות להפסקת ההדפסה¹⁸, ועדיין הדברים סתומים. אע"פ שעד עכשיו לא נתגלה אלא הקונטרס הראשון של הספר, מסתבר שיותר מזה נדפס, כי מהסכמת רבני ויניציה בהל"ק"ט, שכוללת גם את לקט הקמת, רואים שעדיין לא נפסקה הדפסתו בכ"ג אד"א תס"ד. באדר ב' או בניסן תס"ד נשלמה הדפסת הלכות קטנות, כלומר נדפס דף ההסכמות שבסופו כותב המני"ח שאינו יכול להמתין לעוד הסכמות.

ג

אין ס' לקט הקמת כאותם הספרים הנכתבים ונשלמים על פי תכנית ערוכה מראש. לקט של פסקים ותשובות הוא, ונהג בו מחברו מדה זו, שכל פעם שבא לידו ספר חדש או ספר שטרם היה בהישג ידו, או מעשה חדש שנדון לפניו, תיקן את הל"קט שלו על פיו. וכיון שרמ"ח לא זכה להדפיסו כולו בזמן אחד ובמקום אחד, אלא הדפסתו נמשכה מתס"ד עד תע"ט ועברה מויניציה לאמשטרדם ומאמשטרדם להמבורג, השיטה בה נקט בחיבורו השתנתה והתפתחה. בראשית דרכו לא היה הספר אלא אוסף דינים חדשים שנחקק בהם רמ"ח בקראו בספרי שו"ת. וכך כתב בהקדמה ללקט הקמת דפוס ויניציאה: 'וכאשר הייתי רואה בהם איזה חידוש דין והוראה יקרה הנצרכת להיותה נשאלת וראויה להשיב עליה בחד כרעא אארעא וכרעא אמברא¹⁹ הייתי שורט עליה שריטה וכותבה לפני על הספר ובדייני בקיצור היותר אפשרי למען תהיה לי זכרון'. בצורה זו נתגבש הל"קט עד שהיה ראוי להדפסה, וחלקים ממנו, על הלי

16 רמז ל-3 חלקי מגן אבות.

17 כאמור, דף ההקדמה הוא חלק מהקונטרס הראשון שנדפס.

18 גם בהקדמת קרבן חגיגה מכנה המני"ח את שני הספרים 'שני כבשי' בני שנה', וגם מזה משמע שהקדמת ק"ח נכתבה סמוך להדפסתה.

18* אבל עיין מה שכתבתי להלן, הע' 32*.

19 הכוונה כמו שכתב בהקדמת מהד' אמ"ד: 'הייתי רואה אם הדין וההלכה היא היתה מאותן שחייב המורה להשיב שואלו דבר על רגל אחד...'

גזירות ועל טופסי גיטין, הוכנסו לתוך ס' הלכות קטנות²⁰ (עיין שם, דף כ"ד—כ"ח ודף נ"ב). מכל מקום, אף שבתחילת ההקדמה שלפנינו כותב רמ"ח שהלקט היה 'מוכן ומוזמן להדפסה', שוב הוא מספר איך, לאחר שהתחרט והחליט שלא להדפיסו, שיכנעו אותו ר' מנשה חפץ ור' גבריאל פאדונו 'לעשות ולגמור' את הספר, כאילו טרם גמרו. ופשר הדבר שר' מנשה ור' גבריאל הציעו רעיון חדש והוא המטרה של שלמות בלקט, שלא יחזיק הספר מה שנודמן למחברו דרך אקראי בלבד, אלא שיהיה 'דוגמה לדבר ממה שעשה הרב בעל פנים חדשות'²¹, כלומר שרמ"ח יעבור באופן שיטתי על כל 'ספרי הפוסקים האחרונים שנתחדשו מומנו ועד עתה' ויכלול את חדושי דיניהם בספרו. זה אשר הסכים רמ"ח לעשות 'במקום סבלנות' עבור כלתו החדשה, קרובתם של ר' מנשה ור' גבריאל, וכן הוא אומר: 'אקשטנה בכ"ד קשוטי כלה הם המה הליקוטים הנמצאים אצלי והשלמתם על פי האופן האמור'. משום כך כותב רמ"ח בהקדמה ללקט הקמח דפוס אמ"ד: 'קבצתי כל דברי השו"ת שהובאו בספרי האחרונים הללו לא חסרתי דבר, מה שלא היה יכול לכתוב בדברו על לקט הקמח בהקדמה להלכות קטנות.

אגב ענין זה כותב רמ"ח: 'וראיתי שהתחיל לעשות בזאת כעין מלאכה חיי"אב²² בתכמה ה"ה החכם השלם רב יוסף גר"ו בן... כמוהר"ש אבוהב ז"ל, וכאן שומעים אנו לראשונה שר' משה חאגיז ראה בכת"י את הס' 'חדושי סופרים' לר' יוסף אבוהב²³. מספר זה לא יצא לאור אלא חלק חו"מ שהדפיסו החד"א

20 בלקט הקמח יר"ד, בהל' גזירות (דף עד, ע"ב) הוא מראה מקום לעיין בהלק"ט.
21 לר' יצחק ישורון, נדפס בויניציה ת"א.
22 ח"כס יוסף אב'יהב (כן פיענח לי מ' בניהו).
23 הצעיר מבין ארבעה בני ר' שמואל אבוהב (בעל שו"ת דבר שמואל). עיין עליו Loewenstein, MGWJ 48(1904)680-1 בתוך מאמר מקיף על כל משפחת אבוהב. מעניין שעתיד היה להתחבר אל ר' משה חאגיז בפולמוס נגד רמח"ל, כפי שעולה מהמקורות המובאים בהערה זו בסמוך. וכאן יש לתקן שיבו שאחד שנותר בספור תולדותיו. בשני מקומות — Bibliotheca Española — Jewish Encyclopaedia, I, 75; Encyclopaedia Judaica, Band 1, 3 (Portuguesa — Judaica) כתב מ. קיזרלינג בלי לציין מקור, שר' יוסף אבוהב זה עלה לא"י ונפטר בחברון. 'ידיעה' זו, נעתקה ב, 342) וח' ברודי (עמוד 350), שהוסיף שעייתו של ר"י אבוהב היתה בערך בשנת 1700, ועוד רבים נמשכו אחר טעות זו. אולם, לאמיתו של דבר, יש כמה ידיעות על ר' יוסף אבוהב באיטליה לאחר תאריך זה ועד לפטירתו. במחזור אשכנזים 'שער בת רבים', חלק א', שנמשכה הדפסתו בויניציה מתע"א עד תע"ד, בדף ד', ע"א, מחדים 'המחוקקים' לקהילת הספרדים שבויניציה, 'ובראשם למשפחת סופרים... בני... מהר"ר שמואל אבוהב... כמהר"ר יוסף אבוהב' על שתרמו עבור הדפסת הספר. בס' ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, ת"א תר"צ, שהוציא ש' גינצבורג, דורש ר' משה חאגיז בשלום 'האחים הנעימים כמוהר"ר דוד וכמהר"ר יעקב וכמהר"ר יוסף אבוהב' במכתב ששלח לרבני ויניציה בשנת ת"צ (עמ' קס"ה), ובי"ב מקומות אחרים שם (בעמ' ר"ס, רע"ו, ש"ל), בשנות תצ"ה—תצ"ו, מופיעה חתימת יוסף בכמהר"ר שמואל אבוהב ולה"ה בין רבני הישיבה הכללית של ויניציה. בקובץ שירי ר' אברהם ב"ר יצחק פאציפיקו (כת"י [אוטוגרף] בספריית הקהלה היהודית בפירארה מס' 12(745), ובמכון לתצלומי כה"י העבריים — 2389), שנכתב כולו בויניציה, מופיעה (בדף נ"ו) קינה על מותו, ביום ז' אדר התצ"ו, של 'הדיין

(בסוף חלק ב' מספרו חיים שאל, ליוורנו תקנ"ו²⁴, דף א'—ל"ב בסוף הספר²⁵) הכותב עליו שהוא 'על דרך הרב פנים חדשות' וכי הוא מדפיסו 'כי בחלק ח"מ לא נדפס לקט הקמח'.

על מלאכת ר"י אבוהב כותב רמ"ח: 'והיא לא ישרה בעיני כי באה בקיצור מופלא, ויש לשער שעיקר הקפתו היא שר"י אבוהב אינו כותב אלא את תוכן השאלה ולא את מסקנת הפוסק (כאשר עושה רמ"ח על פי רוב בלקט הקמח), ובוה אינו חוסך טורח התיפוש כ"כ. רמ"ח כותב רק 'שהתחיל' ר"י אבוהב במלאכה זו, אבל משמות הספרים המובאים בחלק ח"מ ניכר שהמשיך לעבוד עליה זמן ממושך²⁶, ובשם הגדולים כותב החיד"א שהספר הוא על הד" טורים. בהקדמתו לחלק א' לספרו עקרי הד"ט (פירינצי תקס"ג) כותב ר' דניאל טירני שלא ראה שאר חלקי הספר²⁷.

למרות הסתייגותו השתכנע רמ"ח להשלים ולהוציא את לקט הקמח בויניציה, ואף החל בהדפסתו, אך כאמור לא איסתייע מלתא. אולם בעברו בערי אשכנז, שוב עודדו אותו להדפיס את הספר²⁸, ובשנת תס"ז הביא את החלקים או"ת ויו"ד לדפוס באמשטרדם, בבית דפוסו של שלמה פרופס.

בין ויניציה לאמשטרדם לא הניח רמ"ח את ספרו כמות שהיה אלא הרבה לתקנו ולהרחיב את הקיפו. על השניים ברשימות הספרים שבהם השתמש רמ"ח כבר עמד בניהו²⁹. מדבריו עולה שבמהד' אמ"ד הקפך רמ"ח הרבה

המצויין... כמהר"ר יוסף אבוהב בן... כמהר"ר שמואל, ללא כל רמז לא"י אול חברון. אם כן, לא עלה לא"י, וכנראה שר' יוסף זה נתחלף לקייזרלינג עם ר' יוסף אבוהב אחר; במאמרו 'אגרות ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות ובני חוגם בעיניי א"י, ירושלים, כרך ב'/ה', תשט"ו, עמ' קע"ה, מביא בניהו תעודה שנחתמה על ידי 'יוסף בכמהר"ר חזקיה אבואב', שליח חברון בשנת ת"ג (וע"ש עמ' קנ"ב), ובאותו מאמר עמ' קע"ו—י' יש אגרת מ'יוסף בכה"ר אברהם אבוהב' בויניציה לר' מאיר רופא, שליח חברון. ובהקדמה למחזור שער בת רבים, ליד הדברים על 'כמהר"ר יוסף אבוהב גר"ו' שהבאתי, מוזכר 'שאר בשנים... כמ"ר יעקב בכמהר"ר יוסף אבוהב זצוק"ל, כך שברור שאותו ר' יעקב היה עוד בחיים (ונראה שהוא המוזכר בסוף ס' 'שערי ירושלים', ויניציה תס"ז, עיין: יערי, שלוחי א"י, עמ' 372). יש להוסיף שגם ר' יצחק פאציפיקו, רבה של ויניציה, כתב קינה על מותו של ר"י אבוהב, והיא מס' 13 בחלק רוח קינה של קובץ שיריו האבוד שעליו ידובר להלן.

24 בשער התאריך עולה תקנ"ה, אבל עיין דברי בניהו בספרו על החיד"א עמ' רי"א. הכותרת 'חדושי סופרים' נמשכת שם בטעות גם על הדפים ל"ג—ל"ה.
25 לדוגמה הוא מביא מס' פנים מאירות (תע"ה), מטה יוסף (תע"ז), ונאמן שמואל (תפ"ג).
26 באוצר הספרים לבנייעקב, אות ח', מס' 528, מזכיר שחכם אחד מיחס את הס' חדושי סופרים לר' יעקב אבוהב, אחיו הגדול של ר' יוסף, בשם הקדמת עקרי הד"ט, אבל אין לזה כל יסוד. ר' דניאל טירני כותב רק: 'מהר"י אבוהב'.

28 עיין: הקדמת לקט הקמח, אמ"ד, ד"ה ויהי.
29 ע"ס, ב, 128, הע' 20, אולם נשתבשו שם דבריו מחמת טעויות הדפוס, ומן הצורך לחזור ולתקנם כדלקמן: מעבר לשער מהד' ויניציה—'פרטי ההלכות מאורח חיים' (במהד' אמ"ד נדפסו בדף ה', ע"ב אחרי ההקדמות); 'שמות הספרים המחוברים משאלות ותשובות הבאים בספר הזה' (במהד' אמ"ד נכללו בהקדמה בסדר אחר ונוספו עליהם 'נוספות ר' שלמה הכהן בח"ב דפוס שאלוניקי, פרח מטה אתרן ח"א וב' שנדפס באמ"ד); ו'שמות שאר הספרים' 8 במנין, ואילו במהד' השניה

יותר ספרים שאינם שו"ת ודלה מהם דברי שו"ת שבאו בתוכם; במיוחד מס' שיירי כנה"ג. מהשוואת גוף הטכסט, במדה שניתן להשוות אותן, אנו למדים שהרחיב את מצודתו וכלל שו"ת נוספות מספרים שכבר נכללו במהד' ויניציה³⁰. גם ה"תשובה כ"י ששלח אלי... כמהר"ת קויז³¹ שהזכיר במהד' אמ"ד (דף ד', ג'—ד') ודברי ר' צבי מהמבורג (החכם צבי) שהביא (בדף י"א, ע"א) לא היו במהד' ויניציה. מלבד זה, הוסיף במהד' אמ"ד הרבה ציונים לספרי שו"ת וזולתם וכמה טעויות תיקן³², ובדף ר' ע"ב הפך את שני הציונים להלק"ט לציטטים.

נוסף לשנויים אלה בהקיפו של הספר, יש שנוי עקרוני חשוב העולה מהשוואת שני הדפים שנותרו ממהד' ויניציה עם מקביליהם במהד' אמ"ד, והוא שבמהד' אמ"ד הכניס ר' משה חאגי"ז מדברי עצמו לתוך הלקט, דבר שבפירוש הסתייג מלעשותו בשלבים קודמים של הכנת הספר, וזה לשונו בהקדמה להלק"ט בדברו על הציונים המכונסים בס' לקט הקמח: 'ואם דקות חלולות הגה ולית מדילי כלום... ישאר לי זכות המפתח לבד... ובטחתי בקוני ימצא בהם הקורא מרגוע נפש ונחת רוח מאחר כי לית מדילי כלום'. וגם בהקדמה ללקט הקמח ויניציה שהיא עתה לפנינו כתב: 'ובלמתי את פי בפעם הזאת ואהיה כאלם'³². לעומת זאת, במהד' אמ"ד אין רמ"ח מגביל את עצמו כל כך. בהקדמתו שם הוא כותב: 'מנעתי את עצמי מלהכריע בשום דין... עכ"ז באיזה דין מהדינים שהיה לי ויכות והרצתי הדברי' לפני איזה אחד מגדולי הדור הזה לבד... העלתי זכר לדברי. ואכן הביא כמה תשובות משלו³³.

החלקים על אה"ע וחור"מ כבר היו 'מוכנים ומוזמנים' אצל רמ"ח, כדברי המגיה בסוף מהד' אמ"ד³⁴, שכתב שמחמת הוצאות הדפוס לא היה ביכולתו להדפיסם 'וכמעט שימכור החצי מהספרים הללו אזי יאזור כגבור חלציו ויתחיל להדפיס בעזרת ה' ית' על השני טורים הנשארים'. אולם מכירת הספר לא הצליחה³⁵ כאשר הגיד זאת רמ"ח מראש, בכתבו בהקדמה למהד' ויניציה: 'ואם אני הייתי מדפיס' לא היה בנמצא אחד חכם מעיר שירץ לקנותם כדי ללמוד

הם 33 [מס' י"ט, שמות הגיטין, איננו נוסף] — הריני מודה לפרופ' בניהו על שאיפשר לי לקבל צילום של עברו השני של השער.

30 כגון בדף ז' ע"ג מס' שתי ידות, ובדף י' ע"ג מס' מקור ברוך ומשו"ת הר"ש הלוי.

31 ר' חנניה קויס, רבה של פירנצי, נתן הסכמה להלק"ט.

32 פירטן בניהו שם, עמ' 128, הע' 20. יש להוסיף ס' חוט השני שבמהד' ויניציה כתב שהוא לר' יאיר חיים (בעל חוות יאיר) ובמהד' אמ"ד כתב שהוא לאבותיו של הגאון ב"ח (וצ"ל בח"י), ועיין בשם הגדולים סוף ערך מהר"ר חיים יאיר בכרך, ובהגהות מנחם ציון.

32* ואכן בשני הדפים אין שום הוספה מרמ"ח. יוצא שלא היה בדעתו להכניס למהד' ויניציה את כל אותם הדברים הקשים שעוררו את רוגזם של פרנסי קהלת ליורנו במהד' אמ"ד (עיין: ע"ס, ב', עמ' 128—129, ועמ' 132—133).

33 כגון באו"ח דף ו', ע"ב; י"ג, ע"ב; י"ז, ע"ג; י"ט, ע"ד; כ' ע"ג; ל"ג, ע"ד; ובירד צ"ה, ע"ג; ק"י, ע"ב ועוד הרבה.

34 עיין: בניהו, ע"ס, ג', עמ' 105, הע' 39 (וכבר קודם לכן, בהסכמת ר' בנימין וואלף למהד' אמ"ד, שנכתבה בטבת תס"ו, כותב שהספר הוא 'על כל ארבע טורים').

35 עיין: ע"ס, ב', עמ' 132.

בדבר חדש'. ורמ"ח משך את ידו מהדפסת לקט הקמח והפנה את תשומת לבו לתביעת עלבונה של א"י בספרו שפת אמת (אמ"ד תס"ז) *35.
 רק לאחר 12 שנה, בשנת תע"ט, הדפיס רמ"ח את החלק על אה"ע בהמבורג.³⁶
 חלק תו"מ לא יצא לאור כלל, ובהקדמת ספרו על המשניות, שאף הוא נקרא לקט הקמח (וואנזבעק תפ"ו), נותן רמ"ח 3 סיבות לכך. הראשונה — שמחשבה מועלת וכו', ובוזה כוונתו לסנהדרין כ"ו, ע"ב: 'מחשבה מועלת אפילו לדברי תורה';³⁷ השנייה — מחמת הרדיפות שסבל עקב וויכחיו; והשלישית — כי חלק הח"מ הלכותיו מרובות... בפרט שבכל יום תמיד ספרים חדשים מקרוב באים ממולאים בשו"ת רובם על דיני ממונות'.

ד

מדברי רמ"ח בהקדמה ללקט הקמח, דפוס ויניציה, אנו למדים שנשא את בת 'הגביר המנות' ר' אשר חפץ Gentile, ושר' מנשה חפץ *38 (שרמ"ח קורא

*35 ואולי גם התחייבותו של ר' שלמה אאליון לפרנסי ליורנו 'לכל יוסיף [רמ"ח] להדפיס לא דבר ולא חצי דבר מאשר עלתה במחשבתו הראשונה' (שבר פועשים דף 56א. והובא בע"ס, ב', עמ' 133) גרמה לכך.

36 בשער התאריך עולה לכאורה תע"א, וכבר הרגישו שזה לא יתכן, ויש להוסיף שבהקדמה כותב רמ"ח על החכם צבי 'מהר"ר צבי וצוק"ל' והחכם צבי נפטר בתע"ח, ובפירוש כותב רמ"ח שם בהמשך: 'בשנה הבא עלינו לשלום שנת ת"ף', ועיין בע"ס ג', עמ' 104—105, שהביא בניהו ראיות אחרות לתאריך תע"ט. ולענין התאריך שבשער, יש אולי להעלות השערה שהאותיות שנדפסו קטנות במלים 'עד היום הזה עודנו בעפרה' עולות תע"ט (וכן בסוף ההקדמה התאריך כלול דוקא באותיות הקטנות של 'גדול יהיה כבוד הבית'), אלא שלצורך זה צריך לקרוא 'בעפרה' כמו שמופיע בפסוק דומה (שופטים ח, לב) ולא 'בעפרת' כמו שכתוב בפסוק זה עצמו (שם ו, כד). האות הזאת איננה ברורה כלל בשער הספר אבל באמת נראית קצת יותר כמו 'ת'.

37 וכפירושו השני של רש"י שם.

38 בנו של ר' יעקב חפץ שהיה רבה של גוריצה (עיין: גיפי, זכר צדיקים לברכה, בס' תולדות גדולי ישראל באיטליה, טריאסטי 1853, עמ' 239 ו167). הוא היה ממשפחה אשכנזית (עיין: פחד יצחק, אות צ' [ליק, תרל"ד], דף קכ"א, ד"ה ועל), ונראה שדגל משפחת חפץ שהזכיר ס' רות במאמרו Stemmi di Famiglie Ebraiche Italiane (ס' זכרון לאריה ליאונה קארפי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 177) משתייך למשפחה זו, שכן בכתובה שהיא מקורו של רות (צילומו מופיע ב" Encyclopaedia Judaica, Band 9, 1188, 1932, Berlin, ולא 1189) שם המשפחה הוא חפץ-אשכנזי. ר' מנשה היה רבו של ר' שמשון מורפורגו (עיין: שמש צדקה ח"א, דף ס"ו, ב—ג), ובשנת תס"ה קיבל את הרבנות של וירונה (עיין: בניהו, סיני, פד, עמ' קל"ה, הע' 8). ולענין מה שלא רצה לקבל רבנות בוויניציה (עיין: לקט הקמח אמ"ד, יו"ד דף ק"י, ע"ג) יש לקשר את הדברים שכתב ר' דוד אופנהיים באדר תס"ו (נשאל דוד, חלק חו"מ, ירושלים תשל"ה, בתחילת ס' ב') בפסוקו על דין ודברים שהיו לר' מנשה חפץ עם אחד הגבירים של ויניציה. לר' מנשה היו לפחות שני בנים (הקדמה למחזור שער בת רבים דף ד', ע"ב 'שכמעט הכל נהיה בדברו בעירו, ובדבר שני בניו'). אחד מהם, ר' יעקב חי, היה רב בגוריצה, ומקינת אברהם פאציפיקו עליו (בכ"י הנ"ל, דף ג"ט) נודע שמת ב"א מרחשון תק"ט. רמח"ל כתב קינה על מותו של ר' מנשה חפץ (ס' השירים לרמח"ל, מהד' גינצבורג-קלאר, ירושלים תש"ה, עמ' קי"ז—קכ"ב). נראה שיש למנות גם את משה סואבה בין אלה המוזכרים

אותו כאן לראשונה 'גיסיי' ור' גבריאל פאדונו³⁹ היו קרוביה. ברם, לא היה ר' מנשה אחיה של הכלה, כי הוא היה בנו של ר' יעקב חפץ ולא של אשר חפץ, אלא צריך אתה לומר שר' מנשה חפץ, אף הוא כבר היה נשוי לאחת מבנותיו של אשר חפץ, וכבר עמד על זה י. זנה⁴⁰ משום שמצא בכת"י של קובץ שיריו של ר' יצחק פאציפיקו⁴¹ שיר (סונטו) לנשואי ר' משה חאגיז עם וינטורניגה בת אשר חפץ. כת"י מעניין זה היה, קודם מלחמת העולם השנייה, בספריית הקהילה היהודית בפירארה⁴², וזנה, שביקר שם במאי-יוני 1934, מוסר תיאור מפורט ממנו⁴³. לאחר המלחמה, כשבאו לצלם את כתה"י היהודיים שבפירארה עבור המכון לכה"י העבריים, לא נמצאו כל כתה"י, ובתוכם כ"י זה⁴⁴, ולא יכולתי לגלות עקבותיו⁴⁵, ועל כן מוכרח אני להסתפק בתיאורו של זנה. הוא מוסר, שהחתונה היתה בוירוונה, אולם אינו מציין את התאריך. כבר

שם שכתה"י של השיר היה פעם בידם, עיין: Vessillo Israelitico 25(1877)379. ב' קלאר (בעמ' ק"ח, הע' 4) משער שר' מנשה מת בתצ"ד, אולם באמת נפטר בין תפ"ו לתפ"ט, כי בשמש צדקה ב, דף כ"ה ע"א, ישנה תשובה ממנו מכ"ח ניסן תפ"ו, ובפחד יצחק, אות ס', ליק תרכ"ו, דף קמ"ב ישנה כבר תשובה מ'יעקב בכמהר"ר מנשה חפץ זצוק"ל חותם פה וירונה היום יום א' י"ז לחדש טבת תפ"ט. ועיין יערי ק"ס לב (תשי"ז) עמ' 502 הע' 20. ואם כן נתחזק כחו של רמח"ל בשיר מוקדם יותר ממה ששיער שם גינצבורג. יש לציין כי מ' סואבה כותב (שם) שהיו לו שיר זהב מודפס (ללא תאריך) שכתב ר' מנשה חפץ זה לרגל הכתרתו של שמריה בן יצחק מורפורגו בתוארי רפואה ופילוסופיה. אמנם אינו באמת לאותו ר' מנשה אלא לנכדו, מנשה ב"ר יעקב חי חפץ (הזכירו ניפי בראש עמ' 169), כי נכתב בתק"ז, ראה: Medici e Chirurghi Ebrei Dottorati e Licenziati nell'Università di Padova dal 1617 al 1816, Modena — Morpurgo, Bologna (1967), pp. 93-94.

39 ר' גבריאל ב"ר אליעזר, מוזכר בהקדמת שער בת רבים (דף ד', ע"ג) כמיצגו של ר' מנשה חפץ בויניציה בענין הגזברות של התרומות עבור הדפסת המחזור בתע"א. לאחר מכן הוא מופיע כאחד השליחים שנשלחו אל רמח"ל מטעם רבני הישיבה הכללית של ויניציה בשנת תצ"ה (אגרות רמח"ל, מהר' גינצבורג, עמ' ר"ס).
40 עיין: קובץ על יד, ב, (תרצ"ז), עמ' קס"ט, הע' 2, אלא שמה שכתב שם אולי היו אשר ומנשה אחים — אינו מן הצורך כלל.

41 ראש הישיבה הכללית בויניציה. נטל חלק חשוב בויכוח על רמח"ל (עיין אגרות רמח"ל, ויש שם [עמ' רס"ו-ר"ע] מכתב שכתב אל ר' משה חאגיז).. נדפס שיר שלו בתחילת מחזור שער בת רבים שהוא הגיהו. בנו, אברהם פאציפיקו, כותב עליו (כ"י הנ"ל, דף נ"ח) 'וימת בן מא"ה ושלשים שנה [=בן 76] בשלשה עשר לחדש האביב שנת ... רש', ואם כן הוא נולד בשנת ת"ל.
42 מספרו 1219. כתה"י כולל (או כלל) חלק רוח קינה (22 שירי אבל), חלק קול זמרה (82 שירים לנשואין ועד מאורעות), והעתקים של 70 שטרי כתובה, תנאים ועוד (משנת תצ"ט עד תק"ג).

43 בתוך Relazione sui tesori bibliografici delle Comunita Israelitiche d'Italia השמור בכ"י בביה"ס הלאומי בירושלים, והריני מודה לספריה על הרשות לפרסם פרטים ממנו כאן.

44 יש לציין, כי בנובמבר 1944 היו בפירארה פרעות פאשיסטיות נגד היהודים, ונחרבו חלקית בנייני הקהילה, ובתוכם הספריה A. Milano, Storia degli ebrei in Italia, Torino (1963).

45 כאן עלי להודות לפרופ. ר' קולורני, שהואיל בטובו להענות לבקשתי וחיפש את כה"י בפירארה, אולם ללא הצלחה.

ראינו שההקדמה ללקט הקמח, דפוס ויניציה, נכתבה סביב לחדש חשוון תס"ד⁴⁶, וברור מתוכה שזמן הנשואין היה סמוך לזמן כתיבתה, אלא שיש לכאורה רמזים קצת סותרים בענין זה, כי רמ"ת קורא לר' מנשה חפץ גיסי⁴⁷, משמע, שעומד כבר לאחר הנשואין, ומאידך הוא כותב: 'ואפריש הימים האלה ימי השידוך' להשלים את הספר, משמע שעומד בין אירוסין לנשואין. אבל נראה שהדברים 'אמרתי גדא בעלמא... שעשה הרב הגו' ז"ל' הם מה שאמר רמ"ת בלבו קודם הנשואין, אבל ההקדמה עצמה נכתבה לאחר הנשואין (אולי בוירונו?), ונדפסה בתצו השני של כסלו.

על אשר חפץ, כיון שלא היה לא רב ולא מחבר, נשמר תומר מועט מאד. אותו שם חוזר בכמה דורות של משפחה מסונפת זו, ואת האיזכורים שמצאתי במקורות שונים שיכולים להתירם לחמיו של רמ"ת אפרט כאן (ועיין הע' 52).

ברשימת השירים של ר"י פאציפיקו שמוסר זנה מופיע השם אשר חפץ 7 פעמים⁴⁸. ר' משה חפץ (בעל 'מלאכת מחשבת', ויניציה ת"ע) נשא בא' ניסן תמ"ב, בהיותו בן י"ח⁴⁹, את בתו של אשר בן אורי חפץ, שכנראה נפטר מעט לפני כן⁵⁰. חמיו של רמ"ת נקרא 'המנוח', בהקדמת לקט הקמח, ויג', ואינו מן הנמנע שהוא זהה לחמיו של ר' משה חפץ. לעומת זאת רמח"ל כתב שיר סביב לתפ"ה (לא הרבה קודם לכן כי רמח"ל נולד בתס"ו) לרגל נשואי 'הבתולה הצנועה מר"ת שמחה בת הגביר המרומם המנוח כמ"ר אשר חפץ זלה"ה' (לשון דומה לזו של רמ"ת) למאיר בן חיים משה עזיז⁵¹.

בחלק רוח קינה של שירי ר"י פאציפיקו יש קינה (מס' 20) על מות אורי בן אשר חפץ ב"ז שבט תצ"ז, כנראה שהוא אותו אורי בן אשר חפץ שנכתב שיר לנשואיו (מס' 51) ושתרם לבית הכנסת בקוניליאנו בתצ"ת⁵². יתכן מאד שאביו היה אשר חפץ שלגו, ושהיה גיסו של רמ"ת. עם מעט התומר שבדידנו קשה לקבוע אלו מהדיעות הללו קשורות לאשר חפץ חמיו של רמ"ת, אך ברור שלא כולן שייכות אליו⁵³.

46 עיין לעיל סמוך להע' 17.

47 בחלק קול זמרה, בנשואי וינטורונה בת אשר חפץ לרמ"ת (מס' 9), בנשואי שמחה בת א"ח (23), בנשואי אסתר בת א"ח (29), בנשואי אורי בן א"ח עם חנה בת יצחק חפץ (51), ובנשואי רבקה בת א"ח (67). בחלק רוח קינה, על מות אורי בן א"ח ב"ז שבט תצ"ז (20), ובחלק התעודות (70—69) מועתקים התנאים והכתובה של נשואי חנה בת א"ח ב"ז חשון תק"ג.

48 כך יוצא מס' 'יד חרוזים' לבנו (ויניציה ת"ס) דף ב', ה'.

49 לסוואבה היה דף בודד ועליו מודפס שיר זהב שחיבר ר' יום טוב ואלואזון, לרגל נשואים אלה, והקדישו לזכרו של אבי הכלה. עיין מכתבו אל שטיינשניידר Vessillo, 28 (1880) 46. לא ראיתי טופס מדף זה.

50 ס' השירים לרמח"ל הנ"ל עמ' נ"ב—נ"ד.

51 F. Luzzatto, La Comunità Ebraica di Conegliano Veneto ed i Suoi Monumenti, Roma (1957), pp. 58-59, שהוא מהד' של סדרת מאמרים ב" La Rassegna Mensile di Israel, 22(1956) וע"ש עמ' 314.

52 לענין תולדות ענף זה של משפחת חפץ-גיטילי יש לעיין, מלבד בספרי השמוש הרגילים, בשירי אברהם פאציפיקו (כת"י הנ"ל) דפים כ"ב, ל"ג, מ"א, מ"ז, נ"ג; " מהלמן, עליספר, א. עמ' 104, בענין עסקו של אשר בן אורי חפץ בייצור טליתות בשנת תק"ח (הכרוז שהוא מפרסם שם מוזכר גם אצל ש' סימונסון, תולדות היהודים

כמו בשוואיו הראשונים⁵³, נראה שלא זכה רמ"ת לבנים. בראש המפתח להל' יר"ד שבסוף לקט הקמת דפוס אמ"ד הוא כותב: 'אולי בשכר זאת אבנה גם אנכי, ובתחילת ההקדמה ללקט הקמת אה"ע, תע"ט, יבמקום בנים ויתן לי גם את זה, ועוד שם: 'אולי אבנה גם אנכי. ואמנם לא שמענו שהיו לו לרמ"ת בנים⁵⁴. מכל מקום בטופס הפרטי שלו, של ס' מגן דוד לרדב"ז, שהוציא לאור באמשטרדם בשנת תע"ג, כתוב בעצם כתב ידו: 'אנכי אשמ"ת בה' ובתורתו לימ"ז [לא ימוש מפי ומפי זר עי] אכ"ר⁵⁵. מכאן שמא באותו פרק היה לו בן.

ה

[הקדמת ר' משה חאגיז לס' לקט הקמת, ויניציאה, תס"ד]

אודה ה' מ... [חסר עד סוף השורה]

אבותי נ"ע הראשון ספר הלכות ק[טנ]ות [חסר חצי שורה].

ישראל חאגיז זלה"ה: ואתו עמו גם את השני כב"ש בן שנתו מכב"שי דמרגא הרב מר זק[ני הג]און ... משה בכמה"ר יחונתן גאלנטי זלה"ה הגקרא ספר קרבן חגיגה: וכשהייתי רוצא להתחיל הדפסת ספר ... אשר על שמי היה מוכן ומזומן להדפסה בקצת ליקוטים מובחרים אשר לקטתי ואספתי בעמרים בילדותי ובבחי[רותי] מרבתי החיים והנתי עדן יתענגו ברב שלום: כך עלה במחשבה לפני להניחם באר[ון] כעוללים לא ראו אור וכנפל טמון יהיו מונחים בקופסא עם יתר הלקוטים אשר לי יען ידעתי גם ידעתי את מך ערכי ועל דעתי שאין העולם צריך לכבודי כי מה ידעתי ולא אתם הוא: ואם אני הייתי מדפיסם לא היה בנמצא אחד חכם מעיר שירוק לקנותם כדי ללמוד בדבר חדש: כי רבים כמוהם ראיתי ואני כאחד מהם להיות דאין הזמן מספיק לפנות להם פנים [מלאי]ם כסף והזמן קצר ע"י מרצת הגלגלים הסובבים לעומת בני האדם גם בני איש: ואם באולי בנמצא מי שיפנה אל ספרים כדוצא באלו פנים בתורה שלו כהלכה: הגה ראיתי כי מחמת שהקורא בו לא עמל בו ולא גדלו לא יפנה אל הטוב הנמצא בתוכו כי אם דוקא לקליפתו ולתבן אשר לא יבצר ממנו המעט הוא אם רב (הכל לפי מה שהוא האדם המחבר בכמות ואיכות שכלו וחיידוד כליו אשר חנן לו הבורא ית' בכת הדמות והצורה) תכף ומיד במוצאו עילה כל דהו במה לתלות בזה את יגיע כפיו של המחבר והוא: והרי זה נמצא היתה אחריתו ומשכורתו של המחבר והוא לחרפה וקלס ולהכשיל את הרבים במה

בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 329, הע' 412; F. Luzzatto (שם) עמ' 46–49 בענין עסקו של אשר בן אורי חפץ ובני משפחתו בייצור צמר ומשפט שהיה להם עם כומר שנמשך מ'1772 עד 1776; מ. סואבה, 379–380 (1877) 25; Vessillo; וס' רות, JQR, סדרה חדשה, 15, עמ' 454.

53 עם בתו של ר' רפאל מרדכי מלכי שמתה. ועל שלא נשא עוד אשה גורש רמ"ח מירושלים. עיין בניהו, 'מעמדה של התנועה השבתאית', ס' היוכל לכבוד בארון, חלק עברי, ירושלים תשל"ה, עמ' מ"ז סוף הע' 22, וש"ז הבליון, שלם ב, הע' 83.

54 עיין בניהו, סיני, פד, סוף עמ' קמג.

55 עיין: בניהו, ע"ס ב', עמ' 159–160.

שירננו אחריו בקו"לן של סופרים וזה יאמר בכה וזה יאמר בכה ובכו תרוויחו רחמנא לישובן: ומפני סיבה זו וכאלה רבות איתי גמרתי בדעתי להעלים עיני שלא לראות מע[שי] ידי בתי.

והן כעת למען אחי ורעי אלופי לראש הראשון אדם הוא מעלת מר גיסי החכם השלם והכולל זה סיני ועוקר הרים לומד ומלמד תורה לשמו ולשמה בגיררסין גמורים לתלמידים הגונים אוריין ובר אוריין כמה"ר מנשה נר"ו בכמו"הרר יעקב חפץ ז"ל ומשנהו כלאב אחינו בשר[י]נו החכם השלם הן גביר כמה"ר גבריאל פאדונו נר"ו אשר שניהם כאחד טובים ומטיבים הטיבו את אשר דברו לי לעשות ולגמור בכל לבבי מלאכת מחשבת אמרה תורה דוגמה לדבר ממה שעשה הרב בעל פנים חדשות על הד' טורים מיתר ושאר הספרים ספרי הפוסקים האחרונים שנתחדשו מזמנו ועד עתה: ואע"פי שבעיני אינה חכמה כי אם מלאכה וראיתי שהתחיל לעשות בזאת כעין מלאכה חי"אב בחכמה ה"ה החכם השלם רב יוסף נר"ו בן המופלא בתורה ובחסידות כמה"רש אבוהב ז"ל והיא לא ישרה בעיני כי באה בקיצור מופלא עכ"ז אמרתי לשמור מצותם ודרכם דרך סלולה כי היא ישרה וככל היוצא מפיהם אעשה כי הרי אמרו כל הקודם זכה: גדולה מלאכה שמגדלת ומשבחת את בעליה וזכרה לו אלהי לטובה להרב המנוח בפ"ח ושם ינוח ויתעדן בגן עדן על כל טוב אשר עשה להאיר עיני חכמים בפתח עינים ואחר עקבותיו ארון[ן] דוד בספרי הפוסקים אשר באו דבריהם בדרך שאלה ותשובה ולא בספרי הגאונים שחיברו על הטור שו"ע וכיוצא מש"ס מה גם כי מזה ימים זה היום כעשר שנים שעונותי גרשוני מהסתפת בנחלת ה' (היא אדמת קדש אם המדינות רבתי בדעות עיר מלאה של חכמים ושל סופרים צדיקים וחסידים עלובים ואינם עולבים בציון היא כלילת יופי תוב"ב) ופרקתי עול לימוד התלמוד מחמת היותי גולה שלא במקום תורה ולבי בל עמי היה בארץ ציה אשר כמעט הייתי יושב בטל ולא הייתי קורא כי אם מעט מזער ועיר שם ועיר שם בספרי הפוסקים המחדשים אשר באמת להיותם דבר חדש מלא ישן היו מושכין את לבי בקריאתם והייתי משתעשע בלימודם כדי לרדת אל תכליתם וכאשר הייתי רואה בהם איזה חידוש דין והוראה יקרה דנצרכת להיותה נשאלת וראויה להשיב עליה בחד כרעא אארעא וכרעא אמברא הייתי שורט עליה שריטה וכותבה לפני על הספר ובדייך בקיצור היותר אפשרי למען תהיה לי זכרון בין עיני מאחר שבעונותי כח הזכרון אין בי כל עיקר: וזו היא הסיבה כי קלה היא בעיני ואם לפעמים תיראני אתה הקורא הידיד בא אליך בדרך ארוכה ופעמים בדרך קצרה פעם נגלה פעם נסתר פעם אגמור פעם אומר דע לך כי הכל הוא כפי השערת דעתי והפנאי אשר היה לי בעת לומדי בדבר ההוא כי לא כל העיתים היו שוות לפני:

והנה כעת אשר התחיל ה' להגות לי מעצבוני ועשה עזר כנגדי והביאני מקצה הארץ להודווג בבת טובים כל כבודה בת מלך אשור"ר אשר כולל כל האישור"רין והחפ"צים היקרים ממלכי רבנן עתיר בכל עיתורין הגביר המנוח מזה"ח אשר חפץ ז"ל ואתא גדא בביתא אמרתי גדא בעלמא חו היא עת לעשות ולעסוק במלאכת שמים לזכות בה את הרבים הואיל ואחת היא אשר שאלו קרוביה הנז' מאימתי להתחתן בשתים היום להשלים חפצ"ם וחפץ השם בידינו ואפריש הימים האלה ימי השידוך להיותם נזכרים ונעשים לגבוה ובמקום סבלונות שהסביל

אותה אקשטנה בכ"ד קשוטי כלה הם המה הליקוטים הנמצאים אצלי והשלמתם
על פי האופן האמור שעשה הרב הגז' ז"ל :
אשר לזאת הטתי שכמי לסבול לקיים מאמרם הטוב במה שהוא טוב והיתה
מנח"תינו זאת כבוד לנו כי ה' יראה

א   ב   2   1   ללבב

[חסרות כמעט 3 שורות]

... ות ונפלאות לא הלכתי ...

[אי]ן דעתי ג[ות]ה מאיוז הראה ובלמתי את פי בפעם הזאת ואזהה כאלם ... כי
אם להעיר [ל]ך און במפתח קטן לשמוע בלימודים שונים ששונים הפוסקים
האחרונים בתצריהם ... ם כי זה הוא התכלית הנדרש ומבוקש מא[ת]י ולא
להכרעתי כי קמי שמיא גלי כי מכיר אני את מקומי ות"לי מ[יר]אי [ה]הראה
אני ואף בשל[י] איני רשאי בדבר קל קל ותומר בדבר חמור ואחריותא דנפשי
לא ניהא לי לקבולי כ"ש דאחריני ומכאן מודעא רבה בביטוי מדועי דמודעי
ובריש גלי אמינא לך אתה הקורא התביב אל יבטחך ישרך להאמין [לי] בדבר
הלכה למעשה בשום דין מהדינים קלים וחמורים אשר אני מוכיר לפניך דעת
ומסקנת הפוסק עד אשר ת[ראה] או[ת]ה בעצמך [ו]תשים עין עיוןך הוך בעיקר
השאלה והתשובה והיא ואת מקורה אשר ממנה תוצבה תע ... על מה
אדניה הוטבעו ולא תסמוך עלי למעשה כי באמת אמרו שמעתא בעיא צלותא
כינמא דאסתגא וסוף כל סוף אני עומד פה היום על כנפי הטלטול והנסיעה
וקשה טלטולא דגברא מדאתתא וכלי המעשה הגורמים הם ספרי הקדש יש מהם
שאינם נמצאים איתי במחצתי כי אם בשאלה דהדרי בעינא ולסיבה זו פעמים
איני רושם כי אם הנמצא במפתחות הספר עצמו להיות גם לי גם לך למזכרת
בלבד שבספר שהוא נושא ונותן בדבר הגרשם ובדרך זו הלכתי על הרוב בדינים
החמורים הצריכים ישוב להשיב שואליהם דבר סמכתי אל הקורא לך אל חכמים
ויחכם בהם דעתו וסברתו ובוזא אני את נפשי הצלתי השומע ישמע והחדל יתהל.
אשא אל [ש]מ[ים] ידי בתפלה לע[ג]י תפלה למשה אל אכשל בדבר הלכה
ואל יכשלו בי חברי ויזכני האל להתל וגמור ל ... מסודר כהלכתו מתוקן ומקובל
וטוב ויפה ללמוד וללמד לשמור ולעשות ינתני במעגלי צדק למען שמו וי[ו]רני
בדרך זו אלך כי אליו נשאתי נפשי אל יעזבני ואל יטשני ישלח עזרי מקודש
ויתויק במעוזי להדפיס מה שנשאר עוד בידי מאבותי ורבותי ג"ע ואזכה להיות
להם סניף ממה שחנן ה' לי ויגמור בעדי לטובה יעשה שלום לי

שלום יעשה

לי

עבדו בו אמתו אדם להבל דמה לא נחשב

למאומה גבער מדעת ובל ידע מה

הצעיר משה בכמור"הרי

יעקב חאגיז

וצוקל

הלכות

הגהות שבגליונות מסכת מגילה, בדפוס פיזרו, מספריית הבודליאנה

מסכת מגילה של התלמוד בבלי נדפסה לראשונה על ידי "בני שונצינו המחוקקים והמגיה יגיה אורו והוא הרב ר' ישראל אשכנזי צבי אשר כלה קוצים מן הכרם...".¹ הטופס היחיד שקיזמו נודע לנו מונה באוסף הבודליאנה באוקספורד וסימנו: Opp. add. 4° II 294(2).² באותו עותק ישנם גליונות בכת"י, כתובים בכתב-רש"י אשכנזי ברור,³ ובהם הגהות לטקסט המודפס, מתיקות (בדרך כלל ע"י עיגול מעל לאות או התיבה),⁴ ותוספות בין השורות או בגליונות. גליונות הספר התיצוניים נגזרו מאז כתיבת ההגהות, והגליונות הפנימיים חוזקו ע"י הדבקת סרט-נייר, ולכן

1 מתוך השער. מקובל בספרות הביבליוגרפית ששתי הוצאות של המסכת קדמו לדפוס בומברג: זו של 1485 בערך, שהודפסה בשונצינו, וזו של 1511 בפיזרו. נראה לי שהראשון שרשם את שתי ההוצאות יחד היה א. מ. הברמן, "המדפיסים בני שונצינו", רנה, תרצ"ג, עמ' 21 ועמ' 45 (ועכשיו, בתוך: "פרקים בתולדות המדפיסים העבריים", ירושלים, תשל"ח, עמ' 28, עמ' 61). הברמן גם הוסיף את דפוס שונצינו בתוך מהדורתו של "מאמר על הדפסת התלמוד" לרנ"ר רבינוביץ, ירושלים, תשי"ב, עמ' ט"ז, עם הציון "ולא ראיתי", ורק מי שטורח ובודק את הגושת המקורי של "מאמר על הדפסת התלמוד" יכול להיווכח שאין הדברים של רבינוביץ עצמו. על פי קביעת הברמן גרשמי שתי ההדפסות ע"י ביבליוגרפים אחרים: ר' מ"מ כשר, "הוצאה חדשה של תלמוד בבלי" (תלפיות, ג'), עמ' 489; וכן בערכים "Incunabula" ב" JE וב" EJ, והשו' ח"ד פרידברג, "הדפוס העברי במדינות איטליה וכו'", אנטורפן תרצ"ד, עמ' 24, 45, בניגוד למהדורת תל-אביב, תשט"ז, עמ' 34, 55 וכו'. לאמתו של דבר, נראה שכל הרישומים של המהדורה הקדומה הנ"ל מסתמכים על התיאור שבספרו של פרוקטור: P. Proctor, An Index to the Early Printed Books in the British Museum... with Notes of Those in the Bodlean Library, vol. I, London, 1898, מס' 7296, המתאר את הטופס שבבודליאנה (C. 1485), וברור שפרוקטור עוסק באותו טופס ממש שאותו ייחס שטיינשניידר (עמ' 2785, מס' 7482) לפיזרו 1511, דהיינו 11294 ו 4° Opp. Add. (וכן העיר אחד הספרנים בגליון העותק של ספרו של פרוקטור שמונה בבודליאנה). זאת אומרת, טופס יחיד ובודד שימש יסוד לרישום ביבליוגרפי של שתי הוצאות נפרדות כביכול, והביבליוגרפים העתיקו איש מפי איש עד שהדבר התקבל כעובדה מוסמכת בקטלוגים (השו' באוצר של מרקס-פריימן ובמפתחות שם). מכל מקום, לפי מה שידוע לנו אודות המגיה, יש כנראה לקבל את קביעת הברמן שהתאריך רע"א הוא הנכון.

2 הספר נכרך עם מס' ביצה דפוס בני שונצינו. לא הצלחתי לגלות טופס שני של מהדורה זו. א"נ אדלר במאמרו "Talmud Printing Before Bomberg", בתוך ספר היובל לדוד סימנסון "ניר דוד", קופנהאגן, 1923, רשם את הספר בין אלה הנמצאים ברשותו, ואם הידיעה מדויקת (דבר שאינו בטוח כלל) אינני יודע לאן התגלגל. לא הצלחתי לאתר אותו בספריית ביה"מ לרבנים בני-יורק (ואני מודה לרב טוביאס שעזר לי בחיפוש).

3 ובמקרים בודדים בכתב מרובע, ולא ברור לי שאין זה אותו כותב; ע"י ו א שו' 40.

4 ולעתים ע"י ציור מרובע מסביב לתיבה.

במקרים רבים אי אפשר לקרוא אלא חלק מן ההגהות. מכל מקום, ע"י השוואה עם עדי-נוסח אחרים אפשר, ללא קושי, לשחזר כמעט את כל ההגהות, ואפילו במקום שלא נשארה בגליון אות אחת, כי אם הציון שאכן נרשם משתו⁵.
תוך כדי עיסוקי בטופס זה התברר לי שבעל ההערות השתמש בכת"י, ולכן יש להגהות ערך לחקר נוסח המסכת. בעמודים הבאים נבקש לעמוד על אופי המקור שעל פיו דגיה המגיה האלמוני את הדפוס. לשם כך נשווה את ההגהות עם שאר עדי-הנוסח של בבלי מגילה. נציג כאן, בקווים כלליים, את הנוסחים העיקריים של המסכת שהשתמשו בהם לשם ההשוואה עם ההגהות הנ"ל:

א. מסורות מזרחיות-ספרדיות

- ת — כ"י קולומביה, תימני, נכתב 1546.⁶
ט — כ"י גיטינגן 13, ספרדי, בערך מהמאה ה-13. כ"י ט מקורב מאד ל-ת, ושניהם קרובים ביותר לנוסחאות הר"ח.⁷
ב — מינכן 140.⁸
א — כ"י אוקספורד בודלי 366.⁹ הגליונות של ב (ברישום שלנו: ב*) שווים בדרך כלל לנוסח א.
ג — כ"י ניו-יורק JTS ENA 84, מזרחי, נכתב 1485.
ע — עין יעקב; ה — הגדות התלמוד כ"י פרמא; הו — הגדות התלמוד דפ' קושטא;
ף — כ"י פרמא 427, כמעט שווה לנוסח ע.
ז, הו, ה, ה — כולם קרובים ביותר ל-א ו-ב*.
ו — כ"י ורשה, ספרדי, כולל "מדרש אסתר" שבסוף פ"א.¹⁰

ב. כ"י אשכנזיים-צרפתיים

- ל — לונדון, הספרייה הבריטית 400.¹¹
מ — מינכן 95.¹²
ר — רומי (וטיקאנה) 134 — מאה י"ד אשכנז.
פ — כ"י פפנהיים, פראגמנטארי.
ילקוט שמעוני (ילק"ש).
כדי להדגים את אופיו של נוסח המגיה, נרשום את כל ההגהות שבפרק א' של בבלי מגילה; ציון המקומות הוא על פי הדפים ומספרי השורות של דפוס וילנא, ולא ע"פ דפוס פיזור עצמו.

- 5 במאמר אשתמש בסוגריים מרובעים כדי לציין את הגליונות הנמצאים ממש בספר, ובסימן ++ לציין את ההשלמות שלי. סוגריים עגולים מציינים מחיקות של המגיה כוכב * אחרי סימן כ"י מציינ גליון או תוספת שלא בכתב הסופר.
6 ע"י J. Price, The Yemenite Ms. of Megillah etc., Leipzig, 1920.
7 יש לכ"י ט הרבה צדדים משותפים עם מסורות אשכנזיות.
8 ע"י דק"ס, כרך א', עמ' ל"ו.
9 ע"י דק"ס, כרך ד', מבוא, עמ' 1.
10 היה לפני בעל דק"ס בשם כ"י הברשטאם.
11 מרגליות, כרך ב', דף 53.
12 ע"י דק"ס א', עמ' כ"ז-ל"ה; שטיינשניידר (קטלוג מינכן) מס' 95.

חלק גדול מההגהות הן במקרים שנוסח הדפוס חלוק על כל שאר עדי-הנוסח, או על רובם, ולכן אי אפשר להסיק על פיהם מסקנות הנוגעות לטיבו המיוחד של כ"י המגיה. מכל מקום, מתוך הרשימה הזאת אפשר לקבל מושג כלשהו על הייחוד של מסורת הדפוסים כנגד שאר מסורות-הנוסח של בבלי מגילה. תחילה נרשום את המקומות שבהם תיקונים מעין אלה של המגיה דידן הוכנסו כבר לתוך דפוס ויניציה (בומבירגי, רפ"א). כפי שנראה, אע"פ שבמקרים מרובים נעשו השלמות ותיקונים באותו מקום — בדרך כלל, כמובן, כאשר בדפוס פיזרו ישנם שיבושים וליקויים ברורים — ישנם בכל זאת הבדלים גדולים דיים בניסוח ההגהות, כדי להראות שהמגיה שלנו לא העתיק את ההגותיו מתוך דפוס ויניציה ולא מדפוס מאוחר יותר.

רשימה א': הגהות הנמצאות גם בדפוס ויניציה

ג, א (שורה) 1 — "מהוה הו (ולא) [מידע לא הו י] +דעי+הי באמצע תיבה".
נוסח דפוס פיזרו לקוי והושלם בדפוס ויניציה: "ולא הוה ידעי הי באמצ'...".

ג, ב 2 — "גדול+תלמוד+תורה". הגליון קטוע, אבל ברור שכך יש להשלים, וכן בכל העדים ובדפוס ויניציה.

ד, ב 36 — "[כפרים] מוקפין מקדימין". כן בכל העדים; בדפ' ויניציה: "מוקפין וכפרי'".

ד, ב 50 — "בקריאת מגילה (בתקיעת שופר)". וכן ליתא בכל העדים, ובדפוס ויניציה תוקן "ובתקיעת!".

ו, א 5 — "[כקלא ד] (כ) כינרי". בדפ"ו: כקלא דכינרי". והשו' ערוך השלם, ח"ד, עמ' 262.

ו, א 17/8 — "ארץ ישראל (שטובה בראייתה)". ליתא בכל הנוסחים ובדפ"ו.

ו, א 46/7 — "וישבו שתיהן אל תמאן... וישבה קסרי תמאן...".; הסימנים להיפוך סדר האותיות, וכן ("תאמן") בדפ"ו ושאר עדים.

ו, ב 47 — "[ואמ' רב פפ] +א+סדר פרשיות איכא ביניהו (ואמר רב פפא) דתנא: קמא". כנוסח ההגהה כן בכל העדים ובדפ"ו¹⁸.

ז, א 33 — "[ר' שמעון בן י] +ותאי אומ' קהלת+ [מקולי ב"ש ומ] +חומרי ב"ה+ ". משפט זה נמצא בכל הנוסחים והושלם בד"ו (שם רק: "ר' שמעון אומר").

ח, א 42 — "ומה מצורע+שאינו מטמא מ+ [שכב ומושב] +טעון ספירת+ [שבעה זב] (אם) [ש] מטמא (משכב ומושב) אינו דין...". נוסח דפוס פיזרו קשה וכנראה יש כאן ערבוב של שני נוסחים חלוקים. בקטע זה יש שתי מסורות עיקריות, החלוקות בשאלה האם מצורע מטמא משכב ומושב או לא: (1) "אם מטמא מו"מ לא יתא טעון ספירת ז'"; (2) "ומה מצורע שאינו מטמא מו"מ טעון ספירת ז', זב שמטמא מו"מ אינו דין שיהא טעון ספירת ז'".¹⁴ וכבר בד"ו נעשה ניסיון אחר לתקן: "לא יתא טעון ספירת שבעה".

13 ב-ט ליתא "אמר רב פפא" בכלל.

14 והשו' ספרא תוריע ב', י'; וט', ח'. והאריכו הראשונים בשאלה, עיין רש"י ותוספות כאן ובפס' ס"ו, ע"ב ויומא ו', ע"ב; רשב"א, ריטב"א, מאירי, טורי אבן, רש"ש כאן; ר"ש ורמב"ם כלים א', ג'; ר"ש נגעים י"ד, ב'; רמב"ם הל' טומאת צרעת י', י"א ובראב"ד ובמשנה-למלך.

ת, ב 25 — "לרבות מצורע מוסגר לשלוח [אי הכי] תגלחת וצפרי מאי טעמ' לא".
 "אי הכי" רק ב-תב והושלם בד"ו¹⁵. וישנן כמה מסורות שונות בלשון
 הקישור בין הרישא והסיפא של הסוגיה. לפי עדים אחדים, מתחילה פיסקה
 חדשה על המשנה "אין בין טהר מתוך וכו'", ואין לדברי אביי זיקה מפורשת
 לרישא¹⁶, אבל רוב העדים מנסחים את הסיפא (עם חילופי-לשון גדולים)
 כהמשך הרישא.

יב, א 28 — "רב ושמואל חד אמר + הראוי לחצר + [לחצר]". כן בד"ו ושאר עדים.
 יג, א 25 — "ולמה נקראת שמה אסתר [על שם שהיה] + מסתרת את + [דבריה
 וכה"א] + אין אסתר + [מגדת... ר' נחמיה אומ'] + והדסה שמה...". כן
 בכל העדים ובד"ו¹⁷.

יג, ב 35 — "רפואה למכה + דאמ' ריש + [לקיש] אין הקדוש ברוך הוא". וכן בכל
 העדים ובד"ו.

טו, א 15 — "איננו שוה לי (כדבר חסדא דאמ' רב חסדא זה בא בפרובולי וזה
 בא בפרובולי) מלמד שכל גזיו". ליתא כאן בכל העדים והועבר בד"ו
 למקומו.

טו, ב 51 — "דההוא [גברא] למקטליה".

טז, ב 43 — "הצומות (ומדקתני) [והעקתם]".

ברשימה הבאה נכלול את שאר המקומות במגילה פ"א שבהם ההגהות שלנו מתאימות
 לנוסח שאר כל העדים או לרובם. יש ביניהם כאלה שנכנסו לדפוסים מאוחרים יותר,
 או להגהותיהם של גדולי האחרונים.

רשימה ב': הגהות השוות לשאר העדים, כולם או רובם
 ב, ב 41 — "(הכי קאמר) [אלא הכי ק] + ? + שושן דעבדא כמאן". ויש לשער
 שגרס: "אלא הכי קאמרינן אלא שושן וכו'" כגירסת רוב כה"י. ואולי:
 "הכי קשיא לך", כג"י כ"י ט.

ב, ב 46 — "לחלק בין [שושן לשאר עיירות] [מוקפ' חומ] + ה מימות יהושע ב"נ +
 [לשאין מוקפ'] + חומ' מימות יהושע ב"נ +. כג"י הדפוס כן ב-תט וקט"ג
 59. TS FI (2). אבל שאר העדים (וכן הוגה ב-ט) : "לחלק בין מוקפת חומה
 מימות אחשורוש לשאין מוקפת חומה מימות אחשורוש". ולדברי רש"י : "הכי
 גרסינן אלא לר' יהושע בן קרחה בשלמא מדינה ומדינה לחלק בין מוקפין
 חומה מימות אחשורוש לשאין מוקפין מימות אחשורוש"¹⁸.

15 והשו' מהרש"א.

16 ט. וכן לפני ריטב"א, ב"ח, מלא"ש וכנראה רש"י. ונראה שאף בדפוס פיזור נשרדה
 גירסה מעין זו, עם נקודת יים אחרי "וצפרי" ! במשניות ארצישראליות (קאופמן,
 פרמא, לו), וכן בר"ח, רי"ד, והשו' מאירי, ישנה רק בבא אחת במשנה: "אין בין
 מצורע מוסגר למצורע מוחלט אלא פריעה ופרימה ותגלחת וצפריים".

17 הביטוי "על שם" ליתא בשאר נוסחים. ב-ל : "על שהיתה". בקטע גגיוה TS FII (1)95
 (כנראה): "על שום".

18 וכנראה הגיה רש"י משום שלריב"ק, בסופו של דבר, אין חילוק בין שושן לשאר
 כרכין. אבל באמת אין קושיא זו מכריעה, שהרי יש לפרש לפי נוסח זה (כמו שמפורש
 לעיל בגמרא) שדרשו ראשית את החילוק בין שושן לשאר עיירות, ומשושן הקישו

- ב, ב 48 — "קרא (לדרשא) יתירה הוא (דאטא)". כלומר, המגיה גרס "קרא יתירא הוא", בנוסח רוב העדים.¹⁹
- ג, א 4 — "שאינ נביא (עתיד) [רשאי] לחדש". "רשאי" ברוב הנוסחים כאן, אבל "עתיד" בשני קטעי גניזה²⁰, וכן לעיל בשלשה קט"ג²¹. גם בדפוס לעיל: "רשאי".
- ג, א 10 — "[באותה שעה] (ו)נודעוזה ארץ ישראל". "באותה שעה" איתא בכל העדים.²²
- ג, א 31 — "הדדימון (בן טברימון)". "בן טברימון" איתא רק במסורות האשכנזיות למר²³, אבל בכל המסורות הספרדיות-מזרחיות, כבמקרא, ליתא. התיבות הוכנסו אגב גררא מלשון התרגום לקמן, והושמטו בדפוסים מאוחרים.
- ג, א 43 — "דאיהו לא חוי [מיד]". איתא בכל העדים חוץ מ-ה' וילק"ש.
- ד, א 16 — "דחניא [וידבר מש] + ה את מועדי + [ה' וגו']". כן ברוב העדים.²⁴
- ד, ב 15 — "לאחיהם שבכרכין [תניא נמי ה] + כי חכמים הקלו + [על הכפרים] + להיות מקדימים + [ליום הכניסה] + מפני שמסקין + [מים ומזון] + לאחיהם שבכרכים". ברייתא זו נמצאת בכל העדים (חוץ מ-ה') ובכולם בלשון "וכן תנא דבי ר' ישמעאל" או "דבי שמואל"²⁵.
- ה, א 41 — "ואפלו עצרת+ולא מיבעי קאמ' לא מי + [בעי תג דיש לו] + תשלומין כל ז' אל + [א אפי' עצרת] + דחד יומא הוא אפי' הכי + [מאחרין]". המשפט נמצא בכל העדים חוץ מהדפוס, וכנראה מקור ההשמטה היה בדילוג בין הדומות. רוב העדים גורסים "דאית ליה". "דיש" נמצא רק ב-במר וקט"ג.
- ה, ב 43 — "חוקיה קרי [מגילה] בטבריה". "מגילתא" ב-תמר. "מגילה" ב-טב*א. ליתא — בל.
- ה, ב 44 — "[אי] מוקפת חומה".
- ה, ב 51 — "דהני מיגנו [מאויבים] והני לא מיגנו [מאויבים]".
- ו, א 22 — "תרף נפשו למות [ונפתלי על מרומי שדה]".
- ו, א 22 — "מה טעם [זבולון עם] + תרף נפשו למות + [מש"ו] משום דנפתלי".
- ו, ב 6 — "לאוקומי מלכא [ומרובני]". כן הוא ברוב הנוסחים, אבל יש חילופים שונים.
- ו, ב 45 — "ר' אליעזר בר יוסי אומר [משו' ר' זכריה] + בן הקצב +".
- ו, ב 50 — "(אי) [אע"ג ד] קרו".
- ו, ב 51 — "מתנות [לאבינו]".

- לכל המוקפין מימי אחשוורוש. ולא ברור מה ראה רש"י להכריע בין הנוסחים. והשו' חידושי מזריצ חיות.
- 19 חוץ מ-תט; כולל ארבע קטעי גניזה.
- 20 TS NS 329.406, TS FI (2)63. כ"י ב: "יכול" !
- 21 שנים הנ"ל ר99 TS FI (2).
- 22 כולל קט"ג, אבל ליתא ב-63 TS FI (2).
- 23 בכ"י ה, אבל לא בהגדות התלמוד המודפס.
- 24 להוציא שלשה קט"ג: TS FI (2)63; Bod. 2661,24; JTS ENA 2078(4).
- 25 "דבי שמואל" בבדלי' 2661.24, ס' מעשה הגאונים עמ' 47, והשו' מבוא לנוה"מ עמ' 213, והערות רח"ו דימיטרובסקי לחי' הרשב"א שלו, עמ' 11, הע' 125.

- ו, ב 45 — "לענין [ה]ספד ותענית". "הספד" ברוב העדים.²⁶
 ז, א 17 — "כתבוני (לדורות) [בספר]".
 ז, ב 29 — "א"ל] דלמא טרידי".
 ז, ב 32 — "+מאי טעמא ימז משתה+ [ושמחה כתיב]".
 ז, ב 40 — "+לא+ [קשיא] כאן במכשירין".
 ת, ב 42 — "וספר+ מקצת זו+ [בו וספר] לימד".
 ט, ב 18—19 — "גמ' [הא לענין פר]+ [יום הכיפורים ועשירית]+ [האיפה זה ו]+ [זה שוין]".
 ט, ב 20—21 — "דתניא (רבי מאיר אומ') מרובה בגדים".
 ט, ב 30 — "בן א(ו)לם". כנראה סימן מחיקה או הגהה על ה"ו, ואכן כל שאר העדים גורסים "אלם", "אילם" או "אילים".
 י, ב 14 — "גביאים [מאמר]". כן ברוב הגוסחים (תוך מ-תנ; מ: "מישיעה").
 י, ב 42 — "[ומי] חדיי". כן בכל העדים והושלם בדפוסים מאוחרים.
 יא, ב 15 — "כה אמר (ה') כורש מלך פרס". "ה'" ליתא בכל העדים ובפסוק, והושמט בדפוסים מאוחרים.
 יב, ב 37 — "שלחן [ולחם הפ] + נים+ לפניד".
 יג, א 12 — "+ והיהודי+ [ה והלא ביתיה]+ שמה+".
 יד, א 15 — "מה שכתוב בתורה [אפי' אות אחת]".
 יד, א 20 — "על נס שבתוצה לארץ [מתקיף לה ר] + ב נחמן בר יצחק+ [והרי יציא]".
 יד, א 21 — "[התם] כדתניא".
 יד, א 31 — "שצופות [וראות] זו את זו"²⁷.
 יד, א 35 — "ברוח הקדש [והיינו דכתי'] כל אשר תאמר".
 יד, א 42 — "משום ייחוד [ד"א מה תומר]+ זה צלו מעט+ [אף ת"ת שבא]+ ותו הדור היו מועטין+". כן בכל הגוסחים.²⁸
 יד, ב 4 — "תרתי משמע (אלא) + דם גדה דם+ [שפיכות דמים]".
 טו, א 15 — "לדריש [קא חשיב מרדכי]+ וקא חשיב מלאכי+ תיובתא".
 טו, א 18 — "נשים נכריות [מישראל] עזרא".
 טו, ב 11 — "ולרוב משפט [ליושב על ה] + משפט לגבורה+ [משיבי מלחמ] + ה שעה+ [ולרוח משפט]+ זה הדין את+ [יצרו וליושב]+ על המשפט+ זה הדין". הפסוק מובא בשלמותו בכמה עדים, והקטע "זה הדין וכו'" נמצא בכלם.
 טז, ב 34 — "כוקיפה (כמורדיא דלברות)"²⁹. התיבות ליתא בכל העדים.
 טז, ב 37 — "למפלתן [של רשעים]".
 טז, ב 43 — "אמר רבי יוחנן [הכי קאמי] דברי הצומות". כן בכל העדים.³⁰
 ברשימות הקודמות, כאמור, בדקנו תופעות שאינן מלמדות אותנו הרבה אודות

26 "ספד" ב-ב, וכנראה נכון. ור' תוספתא כפשוטה מועד עמ' 1112, 1132 וכו'.

27 "רואות" ליתא ב-ב והוסף בגליון.

28 ב-מ וקט"ג: "צדיקים" במקום "ת"ח"; כ"י א: "ישראל".

29 והשו' הגהות ר' ישעיה פיק ובמהרש"א. ור' פי' הר"ש שבשאלות מהר' מירסקי שמת עמ' רטו.

40 ועי' ב"ח.

ההגהות עצמן, כי אם על המשותף בינו לשאר עדי-הנוסח של בבלי מגילה, והמיוחד שבמסורת הדפוס של המסכת, וכן משהו על היחס שבין דפוסי שונצ'ינו לבין דפוס ויניצ'יה. ואולם מעניין להעיר שיש בכל זאת קווים מיוחדים לגירסות המגילה, דהיינו שיש להן קירבה מיוחדת למשפחה מסוימת בין מסורות-הנוסח השונות של מסכת מגילה, ובעיקר לשני כת"י שברגיל דומים אחד לחברו: כ"י מ (מינכן) וכ"י ר (וטיקאנה) ³¹. שניהם שייכים למסורת אשכנז-צרפת. ונביא פה את העדויות השייכות לענייננו:

רשימה ג: הגהות הדומות לנוסח כ"י מינכן
ג, א 1 — "מהוה הו (ולא) [מידע לא הו י] + דעי + הי באמצע תיבה". יש חילופים מרובים בנסיח המושפט בכ"י שונים, ע"פ רוב: "מידע הוא דלא ידעי". רק בכ"י מ נמצא כלשון ההגהה שלנו: "מידע לא הו ידעי".
ד, ב 39 — "(ו) לא [כ] זמנו של זה". "לא זמנו" איתא ברוב העדים. רק בכ"י מ: "לא כזמנו".

ה, א 26 — "(מאי טעמ') [מנהגי מילי] אמ' ר' אבא אמ' שמואל". "מנא הני מילי" — אלמ ³².

ה, א 32 — "ולא מקדימין [זמן עצי הכ] + הנים(?) + [דנדבה היא ול] + (?) + ". תוספת בלשון זו לא מצאתי, וכנראה יש כאן מעין לשון רש"י: "וכן עצי הכהנ' שקבוע להן זמן קבוע בנדרים". והשר' הניסוח המיוחד של כ"י מינכן: "...אלא זמן עצי הכהנים מאי טעמ' משום דזמן קבוע הוא". והשלמה כלשהי מתבקשת מעצם שתיקת התלמוד בשאלה זו.

ה, א 41 — "[דיש לו...]" עי' רשימה ב' לעיל.

ה, ב 18 — "חזקיה קרי [מגילה] בטברי". "מגילה" — אלמ. "מגילתא" — תר קט"ג. ליתא — טב.

ו, א 5 — "[כקלא ד] (כ) כינרי". "כקולא דכינרי" — ב*ארמ. בכל השאר: "ככינרא".

1, א 40 — "זה בי' (במיא) [ביריה]" ³³. "ברייא" רק ב-עמ.

ו, ב 18 — "שרו (א) [ד]ה בשונאיו". "שרודה" רק ב-פמ.

ו, ב 25 — "[אלא] אל תתחר". "אלא" ליתא ברוב העדים; איתא ב-תטאמ והוסף בגליון ל.

ט, ב 28 — "אתאן לר' מאיר דתני [כהן ש] אירע בו פסול". כך רק ב-למ וקט"ג ³⁴.

ט, ב 28 — "[ועבר] ומנו". כן ב-אלמ וקט"ג הנ"ל.

31. אני כולל כאן דמיונות לגליונות של ר (=*) אע"פ שברור לי שלא כל הגליונות שייכים לאותה מסורת-נוסח של גוף כה"י. כ"י ר הועתק ברשלנות רבה ולכן היה צורך להשלים חלקים גדולים מאד ממנו בגליונות. אף לא הערתי על הרגלי כתיב שבהגהות שהם אופייניים לכ"י אשכנזיים דווקא, ובעיקר: כתיב מלא (בכ"י ספרדיים רוח כתיב חסר) והנטיה להרכיב מליות בתוך מילה אחת ("מנהגי" כנגד "מנא הני" בכ"י ספרדיים וכו').

32. וכן בקט"ג. "מ"ט-תטבר וקט"ג.

33. ההגהה אינה בכתיבה הרגילה של המגילה.

34. TS FII (2)73

י, ב 1 — "השתא [הא] אמר לא צריכא". "והא" איתא ב-טלמ, וכן ברש"י ובב"ח והוסף בדפוסים מאוחרים.

יד, א 51 — "(והיה) [והנה] היא רוכבת"³⁵. "והנה" רק ב-מ. ובפסוק: "והיה"! טו, א 21 — "שערה [אלו ת"ת] שמשכימין". התוספת ב-אלמ, וכן ב-הי, ו-ע וקט"ג.

רשימה ד': הגהות הדומות לנוסח כ"י וטיקאנה (וגליונותיו) ג, א 53 — "[מאי] אמר לר". כן, פחות או יותר, ב-רל. (ב-מ: "מאי עתה באתי הכי קא"ל". בכל השאר ליתא "מאי".

ד, א 32 — "[מ"ט] אמר רבי חנינא". "מ"ט" איתא רק ב-ר.

ד, ב 44 — "אף כאן+עיר+ [ות ב"ד] זמנו של זה". כן רק ב-אתב*ר*.

ה, א 41 — "[דיש לו]". ע"י רשימה ב' לעיל.

ה, ב 51 — "והא נמי מיגניא [מאויב]". רק ב-ר.

ו, א 5 — "[קלא ד] (כ) כינרי". כן ב-ב*ארמ. בכל השאר: "ככינרא".

ז, א 28 — "אמר שמואל+ (?) + אסתר אינה מטמאה". כנראה היה כתוב "מגילת" בגליון הקטוע, כגירסת טלר*.

ז, ב 21 — "(למחר) + (?) + [א מיניה] בעא רחמי". תוספת מעין זו נמצאת ברוב הנוסחים, אך רק במעט מהם מסתיימת ב"[חמר] א מיניה" כניסוח של ההגהה: ב-ר*: "למחר כי פקת חמריה מיניה" ע"ה: "למחר כי פרח/פכת מיניה חמרא".

ט, ב 45 — "פסחים ותו לא+והא קתני כל+[שאינו נידר ונידב]+אין קרב בב+ [מה אימ] אימא כעין פסחים". תוספת זו נמצאת רק ב-ר.

יב, א 38 — "ומאירה להם [כצהרים]". כן הוא ב-ת*טלר* והושלם בדפוסים מאוחרים.

יד, א 25 — "(מתקיף) [אמ'] לה רבא". "אמ'" רק ב-טרו וילקוט.

יד, א 33 — "ועמדו עליו [ויאמרו מש]+ה ותורתו אמת+[והם בדאי]+ן+.". כן רק ב-הי ו-ר*.

טו, א 51 — "[פעם אחת נתן להם המלך ממון ושיגרום ראשי גייסות לכבוש את המדינה נטלו ממון שלו...].". תוספת מעין זאת נמצאת בכמה עדים, הן כלשון פירוש, הן בגליון, הן בגוף הטקסט³⁶, אבל הניסוח כאן דומה רק ל-ר (ורק במידה פחותה ל-ל).

כדי להשלים את הצעת הדברים, נביא רשימה הכוללת את ההגהות שאינן נכנסות לתוך ההגדרות דלעיל, המבליטות תופעות שונות ויחס לכת"י חזק מ-מ ו-ר.

רשימה ה': שונות

ב, ב 38—39 — "מה להלן (מוקפות חומה) מימות יהושע בן נון אף כאן (מוקפות חומה) מימות יהושע בן נון". התיבות תוקפו בריבוע, כנראה כדי לציין מחיקה, והוא על פי רש"י: "מה להלן מימו' יהושע, ולא גרסי' מה להלן מוקפין חומה מימות יהושע, דהא פרוזים לאו מוקפין חומה גינהר". אבל

35 אולי לא בכתב המגיה הרגיל.

36 ע"י טה"ל ילקוט וקט"ג TS FII (2)73 והשו' גינצבורג, "Legends" אסתר הע' 105 (כרך ו', עמ' 464).

ברוב העדים: "מוקפין דיד הו" כלומר, המוקפין המקבילות לפרזים, ואם כן אין מקום לקושיית רש"י. מכל מקום, אין כ"י שגורס כהגהת רש"י זי.
ג, א 4 — "סוף סוף [אכתי כתי] אלה המצות". בשאר עדים, או "וה(א)כתי", או "(ו)א(י)כתי", אבל אין מי שגורס את שניהם³⁸.
ג, א 43 — "מאי תקנתיה + (?) + [לגביהו]". כנראה יש להשלים ע"פ תוספת הנמצא רק בכ"י תט³⁹: "אי איכא אינשי ליזיל לגביהו ואי מרחק ליקרי ק"ש".
ד, א 26 — "דר' (חייא בר אבא) [יהושע בן לוי]". "חייא בר אבא" — ת וקט"ג (בוד' 2661.24), JTS ENA 2078.4, ובמסורות האשכנזיות למרפ. ואילו ב-טבא ובקטעי גניזה אחרים (TS FI (2)63, TS FII (2)27): "יהושע בן לוי".

ה, ב 36 — "בהן איסור הוה + (?) + [רב נהוג]". כנראה יש להשלים "באתריה דרב נהוג". תוספת זו אינה בשום נוסח אחר.

ז, ב 21 — "למחר)". איתא ברוב הנוסחים, חוץ מ-תט המזרחיים.
ח, ב 11 — "ליכתוב קרא (מזובו ולישתוק) וכי יטהר הזב [זובו] מזובו למה ליי". ברוב העדים: "ליכתוב קרא וכי יטהר הזב (ונשתוק) מזובו למה ליי". ומעין גירסת המגיה שלנו ב-ט: "וכי יטהר הזב את זובו — מזובו למה ליי". ב-ל: "וכי יטהר הזב זובו מאי הזב מזובו". בילקוט (תורה תקג"ט): "וכי יטהר הזב זובו מאי מזובו"⁴⁰.

טו, ב 19 — "משיבי מלחמה [אלו ת"ח] שנושאין". התוספת נמצאת כאן רק ב-ל.
טז, ב 2 — "אמר רב [לעולם אל י] + שנה אדם את + [בנו בין הבנ] + ים +". כן במספר עדים: טנה, ולמר וילק"ש.

בבואנו לסכם את תרומות הגליונות האלמוניים⁴¹ האלה לחקר התלמוד בכלל, מתברר כי אין תשיבותם העיקרית טמונה בחילופים עצמים; מעט מאד מהן מחזיקות גירסות חדשות שאינן נמצאות בתוך העדים הידועים לנו. אין זה אומר שאין בהן חשיבות כלשהי בתחום זה: בעיקר מסייעות הן לנו להגדיר את המרכיבים האופייניים למסורות אשכנזיות-צרפתיות של בבלי מגילה, מסורות הנמצאות לפנינו בכ"י הנבדלים בהרבה אחד מחבירו, רובם כ"י "מעורבים" (אף על פי שברור לי שיש גרעין ממשי של דמיון משפחתי ביניהם). תרומתו של המגיה שלנו לליבון בעיה זו צנועה אבל מחזקת, גם מעבר להודמנות שהוא מספק לנו להעמיד ולנסות את השאלות המתודולוגיות הבסיסיות בתיפושם אחר השתלשלות נוסח הבבלי לגילגוליו ההיסטוריים והגיאוגרפיים. העמדת שאלות מסוג זה היא הכרחית אם מבקשים אנו להעמיק את מחקר הנוסח התלמודי מעבר לאיסוף המכאני של חילופי-גירסא.

37 חוץ מבעל הגליון של כ"י ב, המביא נוסח שני בשם "גר"ש".

38 ב-ב: "אכתי סוף סוף [הא כתי] אלה".

39 וכן בכ"י "מיימון" (המכון לתלמוד הא"י השלם, ואני מודה כאן על הרשות לראות את כה"י) במקבילה בסנה' צ"ד, ע"א.

40 כעין מסורת הדפוס, שלפיה הייטור הוא בתיבת "הזב", נמצאת כאן בקט"ג (32—27) B.M.K5558.

41 עלה על דעתי שמא המחבר אינו אלא בעל האוסף, ר"ד אופנהיים עצמו. אבל ספרן האוסף מר ר. מאי הואיל להראות לי כמה דוגמאות בכתב-ידו של חכם זה, וברור שאין הוא הכותב.

העיון בהגהות משמש גם כאבן-בוחן להערכת נוסח הדפוס. דפוס פיזור לקוי בהרבה בהשוואה עם שאר הנוסחים של בבלי מגילה; בולטת רשלנותו בהעתקת שמות חכמים ושלשלאות מוסרים במקומות רבים, ובעיקר בסוגיות האגדיות הארוכות, אין בו אלא פאראפראזה בלבד של נוסח התלמוד. על פי רוב, לא השלים המגיה שלנו אלא במקרים שהרגיש בחסרון הנוגע לתוכן הסוגיה ולהבנתה. העובדה שחלק מהמקומות האלה תוקנו (לא תמיד בהצלחה) בדפוס ויניציה, מלמדת אותנו שעדיין עמדו לפני המדפיסים כת"י, אבל אין בכך מספיק כדי להגית את דעתנו לגבי מהימנותה של מסורת הדפוסים.

42 מאמר זה מהווה חלק ממחקר כללי על תולדות הנוסח של בבלי מגילה, מחקר שתודרך על ידי מורי האהוב פרופ' א"ש רוזנטל ו"ל. העיון בדפוס פיזור התאפשר ע"י שהותי באוקספורד במשך שנת תשל"ח בתור אורח של ה- Oxford Centre for Post-Graduate Hebrew Studies ואני מודה למנהל המכון, ד"ר דוד פטרסון, על עזרתו, וכן ל- Council for Humanities and Social Studies על תמיכתם הכספית במחקרי באותה שנה. לשם השוואות הנוסחים השתמשתי ברשימות כה"י של "מפעל המשנה" שע"י הספריה הלאומית בירושלים, ותודתי נתונה להם ולעובדי המכון לתצלומי כ"י עבריים.

דב שידורסקי

ספרי "בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי" ופרשת האיסורים

א. הרקע

בשנת תר"ל / 1870 מנתה הקהילה היהודית בירושלים כ-11,000 תושבים: מתציתם ספרדים ומתציתם אשכנזים. ואוכלוסיה היהודית היוותה כמתציתת של האוכלוסיה כולה בעיר. בתר"ם עלה מספרם של האשכנזים על אלה של הספרדים. באותה שנה נמנו כ-8,000 יהודים עם הספרדים וכ-9,000 עם האשכנזים.¹

היישוב היהודי בירושלים נודע במאבקו הבין-עדתיים על הזכות להתארגנות קהילתית נפרדת ועל מוקדי כוח מוסדיים וכלכליים. הפילוג ניכר היה לא רק בין הספרדים לאשכנזים אלא גם בתוך העדות עצמן. העדה האשכנזית היתה חסרה הנהגה סמכותית מוכרת, בגלל הפיצול הרב לכוללים—שכל אחד מהם תבע מידה מסוימת של אוטונומיה—ובגלל התלוקה לפרושים ולחסידים. בראשית שנות השבעים גבר העימות שבין קבוצת החסידים לבין הפרושים על רקע תלותם של החסידים בפרושים. הפרושים ומוסדותיהם ("הועד הכללי" וממזני התלוקה) ריכוזו בידיהם את השליטה במקורות ההכנסה העיקריים וגרמו עקב שלטונם השרירותי לעימותים וקיפוחים בעדת החסידים.

קבוצה מראשי כוללות החסידים ושוחרי ההשכלה בירושלים יצרו מעין אופוזיציה פנימית, שהיתה מכוונת נגד הנהגת העדה האשכנזית. קבוצה זו תבעה להשתחרר מן התלות הכלכלית בתלוקה, על ידי הפניית משאבים כספיים לעידוד הפרודוקטיביזציה והנהגת שינויים מהותיים בחינוך, במטרה להביא לשינוי דמותו של היישוב היהודי. ההתנגדות הקנאית של המימסד לרעיונות אלה רק הגבירה את שיתוף הפעולה בין המשתייכים לאופוזיציה.

ישראל דב פרומקין, עורך ה"חבצלת", שמבחינה רוחנית-תרבותית שייך לדורה הראשון של ההשכלה ברוסיה ובירושלים, היה מראשי עדת החסידים, עמד בראש המאבק.² פרומקין פתח את שערי עתונו לפני משכיליה של מזרח אירופה, דבר

1 על התפתחותה וגידולה של אוכלוסיית ירושלים ראה י. בן אריה, "גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה ה"ט", בתוך: פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 80–121; עיין גם במאמרו של הנ"ל "The Growth of Jerusalem in the Nineteenth Century, in Annals of the Association of American Geographers 65, June 1975, pp. 252-259".

2 י. ד. פרומקין נולד בתר"א בדוברובנה ונפטר בתרע"ד בירושלים. מוצאו ממשפחה אמידה ומיוחסת מעדת החסידים. בשנת תר"ך עלה עם אביו אלכסנדר סנדר לארץ והתיישב בירושלים. אצלו למד לימודי קודש ולשונות זרות. בתר"ל החל לעבוד אצל חותנו ישראל ב"ק בשבועון החבצלת, ובאותה שנה נעשה לעורכו. בעבודת העריכה המשיך במשך שנים רבות, עד לדעיכתו של העתון בתרע"ד. בעוד שפרומקין תמך בהתיישבות החדשה בא"י בשנותיה הראשונות, שינה את עמדתו לאחר שנתברר לו

שהיה בבחינת חידוש גרוע בעולמה הרוחני של ירושלים בתקופה זו. הוא ראה בעבודת האדמה וביישוב הארץ ערכי יסוד ונאבק למען תיקונים בחינוך, כגון הכללת לימודי תל, למען פרודוקטיביות ונגד משטר החלוקה, ועתונו הפך במהרה לבטאון האופוזיציוני בירושלים.

מאחר שבשנת תרל"ג ייסדו צעירי הפרושים את אגודת "כנסת ישראל" במטרה לחזק את הוועד הכללי במאבקו באופוזיציה התסידית, ראו גם תבורות חסידים ומשכילים בירושלים שעת כושר לעצמם להקים ארגון משלהם. בא' דחנוכה אותה שנה התכנסו מלבד עורכי החבצלת ישראל דב פרומקין ומיכל הכהן גם בנציון שלעז, אליעזר מזואלזין, אברהם זוסמן ואחרים, והקימו את חברת "תפארת ירושלים". מטרתה הכללית של החברה היתה עזרה הדדית: "שאישי את רעהו יעזורו בכל היכולת, ולא יהי הבדל בין ספרדי לאשכנזי או מערבי כי אחים אנחנו"³. עזרה זו תיבית היתה לבוא לידי ביטוי בשלושה תחומים: "א) להיות מעוז לדל ומחסה לאביון, וביחד לאיש הבא יחידי לשכון כבוד בארצנו הקדושה; (ב) לתמוך בידי אלמנות ויתומים ככל אשר תשיג ידה; (ג) לתמוך בכל דבר טוב ומרעיל בירושלים וסביבותיה... אם באוצר החברה ימצא קרן קיים סך מסויים, אז תשתדל גם לתת נערים יתומים ובני עניים אשר לא יצליחו לתורה, לבעלי מלאכה מאתב"י ולגדלם על ברכי התורה והיראה"⁴.

בעצם הקמתה של אגודה מסוג זה לא היה משום תמורה ביישוב היהודי, שכן התמיכה בעניים והעזרה ההדדית היו תמיד בראש דאגתו. אעפ"כ יש לראות בניסוח מטרותיה משום חידוש. דבר זה בא לידי ביטוי במגמה לביטול המתיצות העדתיות, ובהטלת מס עצמי על חברי האגודה לצורך מתן העזרה. יתירה מזו, ניסוחו המעורפל של סעיף ג' דלעיל, נותן מקום להשערה כי נתכוון לענייני השכלה ותיקון החינוך, שהרי החברה קיבלה על עצמה גם במפורש את הדאגה לתנוכם המקצועי של יתומים ועניים. יתכן על כן כי חברת "תפארת ירושלים" ראתה בהפצת ההשכלה ושיפור החינוך מטרה עיקרית⁵. באסיפת החברים בט"ז בשבט תרל"ג, הציעו כי גם ישוב ארץ-ישראל תהיה מטרת החברה, וזאת במסגרת סעיף ג' "לתמוך בכל דבר טוב ומרעיל בירושלים ובסביבותיה", אולם ההחלטה הסופית בענין נדחתה⁶. וגם זאת: עצם ההתארגנות של אנשים מחוץ למסגרת של עדות וכוללים, וההכרזה על

צביונה החילוני. בשנות התשעים שיתף פעולה עם ממוני החלוקה במאבקם נגד ההתיישבות בארץ-ישראל, בהנהגת תנועת חיבת ציון. ואח"כ גם נגד הציונות המדינית של הרצל. פרומקין גם תירגם מגרמנית סיפורים היסטוריים. ראה עליו במבוא של ג. קרסל למבחר כתבי י. ד. פרומקין, ירושלים, תשי"ד, עמ' י"ג-ק"ד; על עתון החבצלת, צביונו ועמדותיו במאבק להשכלה, ראה ג. ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב, תשכ"ט, עמ' 34-81; ראה גם י. חנני, תנועת ההשכלה בארץ-ישראל, ירושלים, תשל"ה; באשר לרקע החברתי הכללי בירושלים בתקופה שלפני העלייה הראשונה, עיין בספרו של מ. אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה"ט, 1777-1917, ירושלים, 1978, במיוחד בעמ' 110-239.

3 החבצלת, י"ח טבת תרל"ג.

4 שם, שם.

5 זו גם דעת מ. אליאב בספרו הנ"ל, עמ' 164.

6 חבצלת, כ"ד שבט תרל"ג.

תכניותיה שלה חברה, תכניות שלמעשה היוו תחרות באלה של הגופים המוסמכים של העדה האשכנזית— בכל אלה היה משום העזה והידוש בקהילה היהודית בירושלים.

הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי קרא לתמוך בתברה: "...ובטוחני חזק כי אם יצליח ה' בידי המייסדים להגדיל התברה... או תקנה גדולה נשקפת לעם בציון יושב...".⁷ גם לגולה הגיעה שמה של "תפארת ירושלים". בין תומכיה היה העסקן היהודי מקהילת ברלין גוטשאלק לוי, אשר ליווה בשנת תרל"ב את היינריך גרץ במסעו לארץ-ישראל, והיה עד ראייה לתרם שהוטל על גרץ.⁸ בתברת "תפארת ירושלים" ביקש לוי לראות תריס בפני פעילות הקנאים.

המאבק למען ההשכלה בירושלים בא לידי ביטוי, בין השאר, גם בתמיכת פרומקין בהצעות להקמתן של ספריות בעיר. בעתונו התבצלת נתן מקום לפרסום הצעתו של אליעזר יצחק שפירא לייסד "בירושלים עיה"ק גם בית מועד למקרא מכתבי-עת וספרים עבריים, ואל תיראו מפני מורדי אור אשר ירננו באהליהם".⁹ שפירא האץ בתושבי העיר לשלוח בניהם לבתי ספר מתוקנים, כדי שילמדו מלאכה ולימודים חיצוניים, ויתרמו לפרודוקטיביות של היישוב. הוא עצמו הציע לנדב ולשלוח את כל הספרים אשר יוציא לאור לספרייה אשר תיכון בירושלים, למען ישמש המעשה דוגמא לכל המורלים והמתחברים היהודיים וינהגו כמזהו.

שנה לאחר מכן נתן פרומקין פומבי, בעתונו, לפירסום הצעתו של ר' יהושע השיל לזין מוזאולאון להקמת בית ספרים לאומץ בירושלים. ב"קול קורא" של לזין נאמר: "...לעת כזאת רחש לבי דבר טוב, כי עלינו עוד להגדיל ולהוסיף על כל אשר היה לפנינו בירושלים, לגאון ולתפארת לפליטת ישראל, לכוון בית אוצר ספרים אשר יעמוד לגס, לאסוף שמה כל ספרי עמנו אחת מהנה לא נעדרה ונפוצות כתבי-יד לקבץ מכל... כנפות הארץ... בירושלים...".¹⁰ בהערה ל"קול הקורא" ניסה פרומקין להאץ ולעודד את תושבי העיר, לתת יד למען ביצוע הרעיון, כי גם יהודי הגולה ישלחו ספריהם לבית הספרים כאשר יכון בירושלים.

יתירה מזו, גם ר' אברהם אשכנזי, החכם באשי, תמך בכינונו של בית הספרים... אשר בו יאצר ספרי הק' אשר יבא מארבע כנפות הארץ...".¹¹ והוא מוסיף: "אנכי

7 שם, שם. אברהם בן יעקב אשכנזי (תקע"א—תר"ס), ליד יוון, בעל "תקנות ירושלים", נתמנה ל"חכם באשי" בשנת תרפ"ט. עמד בראש ישיבת יעקב פיריירא והכניס שינויים חשובים בארגון הקהילה היהודית בירושלים. הקיסר פרנץ יוסף הראשון העניק לו אות כבוד, כאשר ביקר בירושלים, לאחר חגיגות פתיחת תעלת סואץ. על פעילותו הציבורית עיין בחיבורו של י. ש. ויגשטוק, ספר בוני ירושלים, ירושלים, תשל"ו, עמ' ע"ז—ע"ט.

8 גוטשאלק לוי, סוחר משכיל, חובב ציון וממייסדי "עדת ישראל" בברלין.

9 חבצלת, כ"ט כסלו תרמ"ב. א. י. שפירא (תקצ"ו—תרע"ה), מחלוצי ההשכלה בוווארשא, חיבר מספר ספרים עבריים, אולם עיקר תעסוקתו היתה במו"לות ספרים עבריים.

10 חבצלת, ט"ו שבט תרל"ב. בהערה ל"קול הקורא" נאמר: "ויעמוד תחת השגחת הרבנים... לבל יבאו שמה חלילה ספרים מאלה אשר לבבם פונה היום להטות עקלקלות ולבל להפסיד הטהרות בישראל...". שם, שם. מגמתו וכוונתו של יהושע השיל לזין היתה לאיסוף ספרות הקדש בלבד.

11 חבצלת, כ"ג שבט, תרל"ב.

התנדבתי בכל נפשי לשים עין השגחתי... על הבית הרם הזה, לבל יבא בו ספרי המטים עקלקלותם...¹² כל זאת בעוד שהרבנים האשכנזים עברו בשתיקה על כל הענין, משום שחששו מפריצתה של ההשכלה לעולמה הרוחני של קהילת ירושלים.

למעלה משנתיים עברו עד שהגיעו דברים אלה לידי מעשה. אמנם פרומקין עצמו מודה, שענין הקמתו של בית הספרים נדון כבר עם יסודה של "תפארת ירושלים", בתרל"ג, אולם הדבר לא יצא אל הפועל, מפאת המחלוקות הקשות שירושלים היתה שקועה בהן כל אותה תקופה.¹³

ב. המניעים להקמתה של הספריה

ההחלטה הסופית בדבר כינונה של הספריה, נפלה בהתאסף חברי "תפארת ירושלים" בתג התנועה תרל"ה. מתוך עדויות מועטות על הנסיבות שהביאו להקמתה, ומתוך ניתוח מדויק של נאום הפתיחה של פרומקין, שנשא ביום הפתיחה, ניתן לעמוד על המניעים הראשיים שהביאו לכך.

מן הראוי לזכור כי בשנת תרל"ד הגיעו המריבות והויכוחים בין הממזנים והרב שאול בנימין הכהן מרדשקוביץ לשיאם. אנשי חברת "כנסת ישראל" רדפו באף כל איש שהיה חשוד כי ממתווקי הרש"ב הוא. והואיל והרש"ב נמנה עם עדת החסידים, וכנראה גם עם חברי "תפארת ירושלים", הר"י שנרדפו הוא, משפחתו וכל חברי ואחודי התברת. כתוצאה מכך נתמעטו חברי "תפארת ירושלים" ופעילותה שככה. כדי להפעילה מחדש, הציע פרומקין לכוון בית ספרים באמצעותה. רעיון זה מצא הד בחבורת המשכילים, ובמיוחד תמך בו א"מ לונץ, שהחל באותה תקופה במחקריו על ארץ-ישראל, והיה נזקק לספרות עניפה לצרכיו הרא¹⁴.

אין ספק בכך, שהמניע העיקרי להקמתה של הספריה היה המאבק למען הפצת ההשכלה. הספריה מיועדת היתה לשמש כאמצעי וכמכשיר בידי חבורת המשכילים במאבקים למען תיקונים. תכליתה היתה לעזור את בני ציון המוכשרים להשכלה ולהשתלמות בתחומים שונים, ולספק להם את הכלים הדרושים לכך. כל זאת תרף הויכוח שהיה נטוש, בשנות השבעים, בציבוריות הירושלמית, בדבר הדרך שבה יש לנקוט לתיקונו של היישוב: האם עדיפה פרודוקטיביזציה על התינוך וההשכלה, או האם ההשכלה והתינוך מהווים תנאי מוקדם לפרודוקטיביזציה. בויכוח זה נתנו פרומקין וידידיו זכות בכורה לתיקון התינוך, ופעולותיהם הביאו לידי הסתכסכות

12 שם, שם.

13 ראה נאומו של פרומקין בישיבת היסוד של "בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי", הנוסד מאת החברה 'תפארת ירושלים', חבצלת, כ"ד טבת, תרל"ה. המחלוקת שהסעירה את קהילת ירושלים במשך שנים רבות, היתה זו המכונה בשם "מחלוקת החצר", והיתה קשורה בויכוח על דרכי ניהול תלמוד תורה "עץ חיים" ע"י ר' שאול בנימין הכהן מרדשקוביץ. הויכוח התפשט על ענינים כלליים, ציבוריים ועקרוניים, כגון סדרי החלוקה ודרכי הביקורת עליה. עיין על כך בסיפרו של א. ר. מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב, תשל"א, עמ' 105-119.

14 עיין במאמרו של א. ר. מלאכי "פרק בהתפתחות ההשכלה בירושלים", לוח ארץ-ישראל לשנת תרע"ה, ירושלים, תרע"ה, עמ' 220-219.

עם העסקונה הירושלמית¹⁵. הם אף קיבלו עידוד וגיבוי ממשכילי הגולה, שפירסמו את דבר כינונה של הספריה בעתונות היהודית בתוך-לארץ¹⁶. מניע נוסף ליסודה של הספריה היתה החרדה לאבדן אוצרות הרוח של העם היהודי, לנוכח עובדת פיזורו בגולה וחיותו נרדף שם. מניע זה בא לידי ביטוי בנאום הפתיחה שנשא פרומקין ביום פתיחת הספריה. בין השאר נאמר שם: "אתם יקרים! הרעיון הזה [ליסד בית אוסף ספרים] אשר בהררי העמים מחצבתו... קדוש הוא גם לנו בני ישראל. כי מה נשאר לנו לפליטה מכל מחמדינו בימי קדם אם לא תורתנו הקדושה וספרי חכמיה? ספרי עמנו עמם בגולה הלכו וכל התלאה אשר חלף ועבר על עם ה', כשד משדי, בא גם על שפתו וספרתו... עם ה' מעת חולל, ספריו לו מאד יקרו, בעלותו על גרם המעלות העלה גם ספרי חכמיו ויהיו לגם ולתפארת לאומו. ובהשלך ד' משמים ארץ תפארת בית יעקב וישראל ירד מטה, גם ספריו — אהה! — עמו ירדו ועמו יחד לכל רוח נפזרו. ומה נשגב הוא איפוא הרעיון הזה ליסד בית אוסף ספרים מכל ספרי עמנו, נכתבים ונדפסים, אחת מהן לא נעדרה! ואיה? בירושלים! העיר לה קרא ד' חפציבה! העיר, מולדת רוחינו הלאומי...¹⁷. יש לזכור שדברים אלה נאמרו בתקופה שבה זועזע העם היהודי בכל תפוצותיו על ידי ההתפתחויות האנטי-יהודיות ברומניה ורוסיה. מאורעות אלה היוו את הרקע למחשבות מטרידות ונוקבות, שעקב הפגיעות ביהודים ונדודיהם ממקום למקום צפויות הלשון העברית, הספרות וכל התרבות היהודית לכליון. מדברי פרומקין משתמעת הדאגה להצלתם של אוצרות הרוח של העם היהודי. לצורך טיעונו גייס פרומקין בנאום הפתיחה שלו את ציגי הדרך העיקריים בהתפתחותן ההיסטורית של הספריות: הספריות במזרח הקדום, ביוון וברומי, הספריה האלכסנדרונית וכו'. כל אלה באים להדגיש את הצורך בכינוס אוצרות הרוח של העם וברכיוסם באוסף לאומי לצרכי שימור ומחקר¹⁸.

יתירה מזו, פרומקין הודה, שאכן חשב להוציא לפועל את רעיונו של יהושע השיל לזין — כינונו של בית אוסף ספרים לאומי — וזאת באמצעות חברתו "תפארת ירושלים". הוא נכשל בנסיונו לממש רעיון זה בגלל המחלוקות הבינעדתיות שפקדו את הקהילה היהודית בירושלים בשנים אלה¹⁹.

דבר כינונה של הספריה עורר הדים גם בגולה. נוהלי הבית וסדריו אף צוטטו מתוך

15 על שאלת התיקון החומרי והרוחני ראה בחיבורו הנזכר של י. חנני, עמ' 103—105.
 16 עורך הצפירה פירסם את תקנותיה של הספריה, והוסיף: "בהיות הדבר לכבוד ולתפארת לאחינו יושבי ירושלים אשר השכילו גם הם לדעת מה הזמן דורש מאתם". הצפירה, כ"א שבט תרל"ה. (ההדגשה שלי, ד. ש.).
 17 חבצלת, כ"ד טבת תרל"ה.
 18 שם, שם. הצלת אוצרות הרוח של העם הופך למניע הדומיננטי בנסיונות המאוחרים יותר, בסוף המאה הי"ט וראשית המאה ה"כ, להקמת ספריה לאומית בארץ-ישראל.
 19 שם, שם. אין להטיל ספק בכוונותיו של פרומקין להגשים את רעיונו של יהושע השיל לזין. דבר זה מתאשר גם ע"י חתנו ישעיהו רפאלוביץ; ראה על כך בספרו ציונים ותמורות, תל-אביב, 1952, עמ' 39.

החבצלת בעתונות העברית, ואילו בעתונות היהודית באנגליה ובגרמניה באו ידיעות שונות עליה.²⁰

עם מלאות תשעים שנה למשה מונטיפיורי מצא לו פרומקין שעת כושר להסמיק למאורע זה את הקמת הספריה. באסיפת ראשי חברת "תפארת ירושלים" הוחלט שהספריה תיקרא על שמו של "האיש הרם הזה, נפשו ולבבו כליל העלה על מזבח אש אתבת כל הדברים הקדומים ועתיקי הימים, אשר הגדנו ואשר מאד יקרו לנו".²¹ ואולם מאתורי רעיון הנצחת שמו של הפילנטרופ הנודע, עמדה לעיני פרומקין ותבורתו גם מטרה מעשית של קבלת טובת הנאה מידו. הספריה אשר תישא את שמו של מונטיפיורי והתמיכה המצופה מידיו, עתידים היו לעורר לחיים ולשקם את חברת "תפארת ירושלים".

ג. האוסף

הספריה לא פעלה כספריה השאלה אל מחוץ לבית; הקוראים קיבלו את הספרים לקריאה במקום בלבד. כנראה שהסיבה הראשית לכך היתה, שהאוסף התהווה מספרים וכתבי-עת שבחלקם הושאלו לספריה ע"י אישים שונים, שנימנו בעיקר עם חברי "תפארת ירושלים" ואותה. המשאילים זכאים היו לקבל את ספריהם חזרה בכל עת.²² חלק אחר של האוסף התהווה ע"י תרומות ספרים. לצורך זה פירסמו אנשי התברה כרוז שבו קראו לתמיכה רוחנית: "הלא אך תמיכה רוחנית להרבות ספרים בבית הזה למען יהיה לשם ולתפארת! מקרב ולב נבקש את כל גדולי וגאוני ישראל, רבניהם חכמיהם וסופריהם לשלוח את ספריהם אל בית האוסף הזה. לכבוד ירושלים, ולכבוד השר הנשגב אשר שמו נקרא על הבית הנוסד".²³

הספריה נפתחה כאשר אוספה כלל 300 כותרים בלבד, ואולם תוך השבועיים הראשונים נוספו עוד 100 ספרים, ועד לסוף החודש השני לקיומה הגיע מספרם ל-468.²⁴ מאותו זמן ועד להופעת הידיעה האחרונה עליה, כחמישה עשר חודש לאחר מכן, פורסמו כותריהם של 126 ספרים וכתבי-עת נוספים שנתקבלו לספריה. יוצא איפוא שבסך הכל הגיע האוסף ל-594 כותרים במשך חמישה עשר החודשים שבהם ניתן לה פירסום בעתונות.²⁵

עד לסוף החודש השני לפתיחת הספריה פורסם בתבצלת רק המספר הכללי של הכותרים. שמות המחברים וכותרי הספרים עצמם לא פורסמו. לפיכך אין כל אפשרות להתיחס לתוכנו של האוסף עד לאותו פרק זמן. לעומת זאת ניתן לעמוד על תכנם של הספרים שנוספו במשך שנה אחת, החל מאדר ב' תרל"ה, ושכותריהם, ולרוב

20 ראה הצפירה, כ"א שבט תרל"ה; המגיד, כ"ח שבט תרל"ה; *Jewish Chronicle*, 29 Jan. and 26 Feb. 1875; *Der Israelit*, 24 Feb. 1875.

21 חבצלת, כ"ד טבת תרל"ה.

22 לפיכך גם נקבעה תקנה ב': "אל הסוכן יבאו כל הכנסות הבית ומידו יצאו כל ההוצאות ויתן כתב תעודה לנותני הספרים, בהלוואה או במתנה, כי תגיעו הספרים נכון אל בית האוסף והמלוים ידרשו ספריהם מידו בעת יחפצו". חבצלת, כ"ד טבת תרל"ה.

23 חבצלת, ב' שבט תרל"ה, בקשות לספרים פורסמו באותו שבועון בט"ז שבט, י"ד אדר א', ה' אדר ב' וא' סיון תרל"ה; כמו כן פורסמו בקשות כאלה בהצפירה, כ"א שבט תרל"ה, ובהמגיד, כ"ח שבט תרל"ה.

24 חבצלת, ב' שבט וט"ז שבט תרל"ה.

25 ב"ג אדר תרל"ו באה בחבצלת הידיעה האחרונה על הספריה.

גם שמות מתבריהם, פורסמו בתבצלת. אלה מהווים כ-22% מן האוסף כולו. להלן מובאת הרשימה המלאה של 126 החיבורים שהיו חלק מאוסף הספרים של הספריה. כולם צוטטו ע"י מו"ל התבצלת בעתונו, אולם צוינו רק שמות המחברים וכותרי החיבורים ללא ציון המו"ל או המדפיס ושנת ההוצאה.

רשימת 126 החיבורים שנמצאו בבית
אוסף הספרים אשר למונטיפיורי

חיבורים בעברית

המחברים	הכותרים
1 אברהם יצחק בן יוסף יסיל	ארבע כוסות
2 אגילר, גרייס	מלחמת האמונה והאהבה
3 אידליס, שמואל אליזער	
4 בן יהודה הלוי	חידושי הלכות
5—12 אליהו בן שלמה זלמן (הגר"א)	משפטי הלשון העברית
13—14 אפרתי, דוד טבלי	(שמונה מחיבוריו ; הכותרים לא פורטו) דברי דוד (2 עותקים)
15 — —	תולדות אנשי שם
16 בובר, שלמה	הפסיקתא
17 בוימגרטן, מנחם מנדל-עמנואל רות	
18 בחיי אבן פקודה	תובת הלבבות
19 בכר שמעון	זמירות הארץ
20 — —	יום מלכנו
21 — —	יחי המלך
22 — —	קול יעקב
23 — —	תאניה
24 — —	תקנות הקאנגרס
25 בלוך, צבי הירש	תאומי צביה
26 בן זאב, יהודה ליב	תלמוד לשון עברי
27—28 גוטלובר, אברהם בר	אגרת צער בעלי חיים (2 עותקים)
29 — —	מזמור לתודה
30 — —	תפארת לבני בינה
31 גולדשטוף, פיבל	לקט אמרים
32 גינצבורג, מרדכי אהרן	אביעזר
33 דורנצויג, אהרן	נבל וכנור
34 הורביץ, אהרן יהודה ליב	רומניה ואמריקא
35 הלר, שמואל	כבוד מלכים
36 תזן, ישראל משה	נחלה לישראל
37 — —	תשובות הגאונים

38	טוב עלם, יוסף בן שמואל	תשובות גאונים קדמונים
39	טויבש, יצחק אייזיק	זכרון דברים ליזם הזכרון
40	יספוס	יסיפון להרומיים
41	יצחק בן אברהם מטרופי הקראי	תיווק אמזנה
42	כהן, שלמה	גבריאלי
43	— —	הפודה והמציל
44	כהנא, דוד	אבן נגף
45	— —	אבן התועים
46	לויטרבך, אשר זליג	אהלי שם
47	— —	בחנית עולם
48	— —	הנסתרות והנגלות
49	לוינוון, יצחק בה	אחיה השילוני החווה
50	לוצטו, משה חיים	מסילת ישרים
51	ליטש — רחובים, משה ליב	שערי אמת
52	לנדמאט, אליעזר ליזר	עמודי העבודה
53	לסינג, גוטהלד אפרים	נתן התכם
	(בתרגום גוטלובר)	
54	— — (בתרגום שמעון בכר)	נתן התכם
55	מז"ת, יהושע	האמזנה וההשכלה
56	מלבים, מאיר ליבוש	ארצות השלום
57	מגשה בן יוסף מאליא	אלפי מגשה
58	נחמן בן שמחה מברסלב	ליקוטי מוהר"נ
59	גידרהוס חיים, בגימין	ספר הברית
60	נתן בן יחיאל	ערוך הקצר
61	סטראיסקר, מרדכי	שגי המאורות הגדולים
62	פיזיקו, אברהם מרדכי	בת יפתח
63	פיליפסון, לודוויג	יהויכין
64	פלונגיאן, מרדכי	כרם לשלמה
65	פרומקין, ישראל דב	להרמת קרן ירושלים ותושביה
66	פרנקל, לודוויג אוגוסט	ירושלימה
67	סלנימסקי, חיים-זליג	אות זכרון לאלכסנדר פון הנמבולד
68	— —	יסודי העבור
69	— —	יסוד חכמת השעור
70	— —	כרכבא דשביט
71	— —	מציאות הנפש
72	צוקרמן, אברהם	המתנתם
73	קארו, יוסף	מגני ארץ
74	קובנר, אברהם אורי	חקר דבר
75	קוטנא, שלום בן אהרן	עתרת שלום ואמת
76	קורצמן, יעקב בן אפרים	כוכב מיעקב
77	קסלין, חיים בן נפתלי הירץ	מסלול

דב שידורסקי

משא בערב ביער	רוטנברג, אברהם מרדכי	78
אמרות יעקב	רייפמן, יעקב	79
מאמר חוט המשולש	— —	80
מועדי ערב	— —	81
משיב דבר	— —	82
קן צפור	— —	83
חולדות אבי משפחת רפפורט	— —	84
חולדות רבינו זרחיה הלוי	— —	85
תעודת ישראל	— —	86
דברי שלום ואמת	רפפורט, שלמה יהודה ליב	87
הריסות ביתר	שולמן, קלמן	88
כוכבי יצחק	שטרן, מגדל	89
כתר תורה	— —	90
הציבי ציונים	שלו, בן ציון	91
מכתבים בספר	שפירא, אליעזר יצחק	92
ספר זכרונות	שפירא, ישעיה מאיר כהנא	93
חקירה ראשית	—	94
מפת ארץ-ישראל		95
תנ"ך ערבי		96
(שמונה ספרים מתחומי מדעי היהדות) *		97—104

חיבורים בגרמנית

105	Bloch, Joseph Samuel	Studien zur Geschichte der Sammlung der althebräischen Literatur
106	Graetz, Heinrich	Geschichte der Juden
107	Herzfeld, Levi	Altjüdischer Handel
108	— —	Zwei Vorträge über die Kunstleistungen der Hebräer
109	Schopenhauer, Arthur	Der freie Wille
110	Schreiber, Emanuel	Emanuel
111	Wiesner, Jonas	Der Bann in seiner geschichtlichen Entwicklung auf dem Boden des Judenthumes
112	Willheimer, Jonas	Der Judenhass
113	Wolf, Gerson	Joseph Werthheimer
114	— —	Die Juden in der Leopoldstadt
115	— —	Judentaufen in Oesterreich

* מחבריהם לא נזכרו ולא ניתן לזהותם.

כ ת ב י - ע ת

116	התבצלת (ירושלים)
117	המבשר עם הנשר (לבוב)
118	המגיד (ליק, ברלין)
119	הצפירה (ורשה)
120	השחר (וינה)
121	El Nacional (Constantinople)
122	Israelitische Wochenschrift (Stettin)
123	Israelitisches Predigt- und Schulmagazin (Magdeburg)
124	The Jewish Chronicle (London)
125	Jüdisches Litteraturblatt (Magdeburg)
126	Möhrs Wiener Jüdische Zeitung

מניתוח תכני האוסף (טבלה 1) בולטת העובדה שספרות החולין היוותה חלק ניכר ממנו. ספרות החולין, לא זו בלבד שלא היתה מקובלת על היישוב הישן בירושלים, אלא שהיתה אף אסורה ע"י החוגים הקנאים של הקהילה. עד כמה שידוע לנו, מקומה של ספרות החולין נעדר כמעט לחלוטין מאוספי הספרים בבתי הכנסת, בבתי המדרש ובשיבות בארץ-ישראל בתקופה זו²⁶. גם בתחום החינוך שמרה העדה האשכנזית בקפידה יתירה על מסגרת שהתירה לימודי קודש בלבד, וידועה התנגדותה לכל שינוי שעלול היה להביא עמו תוספת של לימודי חול. ספרות החולין שבאוסף היתה מורכבת בעיקר מספרים בתחום הבאים: ספרות עברית, שרובה ככולה היתה ספרות ההשכלה, וכללה גם ספרי מדע בעברית; כתבי העת העבריים שהפיצו את רוח ההשכלה, וגם כתבי עת יהודיים בלועזית; ספרות יפה מתורגמת מלשונות זרות; פילוסופיה כללית וחלק מן הספרים במדעי היהדות, בעיקר אלה שעסקו בביקורת המקרא. בין החיבורים שבודאי היו מקוממים את דעת הקהילה היהודית האשכנזית במיוחד, היו אלה של הקראי יצחק בן אברהם מטרוקי ושל עמנואל שרייבר, רב התנועה הרפורמית. בנוסף ל-126 הכותרים שצוטטו בתבצלת, היו בו לפי עדותו של א. מ. לונץ, גם ספרי קראות נוספים שהושאלו ע"י ראש עדת הקראים בירושלים חכם משה הלוי²⁷.

26 אוספים פרטיים, במיוחד אלה של בני העדה הספרדית בירושלים, כללו אמנם גם ספרות חולין. עיין במאמרו של מאיר בניהו, "אספי הספרים לבני העדה הספרדית בירושלים", יד-לקורא, שבט-תמוז תש"ז, עמ' 243-247.

27 א. מ. לונץ, "ירושלים בארבעים שנה האחרונות", לוח ארץ-ישראל לשנת תרע"ב, עמ' 16.

דב שידורסקי

טבלה 1 : מבנה האוסף לפי מספר הכותרים בכל נושא ובתחומים

מספר הכותרים	מאחזים	
19	15.08	ספרות עברית
18	14.28	היסטוריה יהודית ושל א"י
11	8.73	מדעי היהדות (כללי)
9	7.14	הלכה
8	6.34	תלמוד ומדרש
6	4.76	מדעים (בעברית בלבד)
6	4.76	מוסר היהדות ודרשות
5	3.96	ביוגרפיות יהודיות
5	3.96	ספרות גרמנית
5	3.96	פילוסופיה יהודית
4	3.17	מקרא
3	2.38	לשון עברית
3	2.38	כתות וזרמים ביהדות
2	1.58	אנטישמיות
2	1.58	תפילה
2	1.58	פילוסופיה כללית
2	1.58	פולקלור יהודי
1	0.79	ספרות יוונית
1	0.79	אמנות יהודית
1	0.79	גיאוגרפיה של א"י
1	0.79	ספרות יון
1	0.79	ספרות הונגרית
1	0.79	ספרות אנגלית
11	8.73	כתבי-עת (5 בעברית ו-6 בלועזית)
126	99.9	סה"כ

בטבלה 2 רוכזו התחומים העיקריים של ספרות חולין. ניתן על כן להסיק שקרוב ל-40% מן הכותרים שצוטטו בתבצלת, שייכים לסוג הספרות שלא היתה מקובלת על רב רובה של אוכלוסייתה היהודית של ירושלים. יתירה מזו, לאור העובדה שהספריה דקמה ע"י דוג אנשי ההשכלה הירושלמית, יש לשער שגם יתר הספרים שנכללו באוסף, 468 במספר, התחלקו בצורה דומה. על כן סביר להניח שכ-40% מתוכנו של האוסף כולו היה ספרות חולין. לענין זה יש ליחס חשיבות רבה, שכן היתה זו למעשה הספריה הציבורית הראשונה בירושלים שכללה ספרות חילונית בצד ספרות קודש.

טבלה 2: ספרות החולין באוסף לפי מספר הכותרים ובאחוזים

מספר הכותרים	באחוזים
ספרות עברית	19
ספרות יפה מתורגמת מאנגלית,	15.08
גרמנית, הונגרית ריונית	8
מדעים (בעברית בלבד)	6
פילוסופיה כללית	2
כתבי עת בעברית ולועזית	11
סך הכל	46
	36.49

ד. פרשת הרדיפות והאיסורים

הספריה, שנפתחה בחנוכה תרל"ה, לא התקיימה תקופה ממושכת. המאורעות שהתרחשו בעקבות פתיחתה, ושבמהלכן הוטלו עליה איסורים, מנעו את התפתחותה וגרמו לחיסולה. מיד לאחר היחסדה, גרס ב"האריאל" מכתב מאת סופר, התוותם בשם "המצפה", ובו התקפה חריפה על בית העקד ועל מיסדיו: "... כי רשת פרושה בבית עקד התרפים היא לצוד בה בחורי עמנו ברשת האפיקורסית כי הביאו שמה כל ספרי מינים אשר כל ההוגה בה חגה מדרך התיים"²⁸. "המצפה" ייצג כפי הנראה את הוועד הכללי והרבנים, ומיכל הכהן עורכו של העתון החדש, שנוסד על-ידו בתרל"ד, נותן מקום להתקפה זו על פרומקין על אף שהיה בעצמו בעבר ממייסדי "תפארת ירושלים" ועורך שותף של החבצלת. השותפות בינו לבין פרומקין לא עלתה יפה, לא רק משום שפרומקין השתייך אל עדת החסידים ומיכל הכהן אל עדת הפרושים, אלא בעיקר גם מפני שהטיף לתיקונים מתונים, ולעבודת האדמה בארץ-ישראל בתוך המסגרת הקיימת, היינו, בחסות הרבנים הממונים ובפיקוחם. ושמה באלץ היה לנקוט עמדה עוינת לפרומקין ותבורתו בלתי צמח של הממונים מנהיגי הפרושים²⁹.

ההתקפה בהאריאל היתה ראשית המהלך נגד הספריה, ואלה היו ההתרחשויות כפי שסופרו ע"י ישראל דב פרומקין עצמו³⁰. באחת השבתות שלאחר יום פתיחת הספריה, הופצו שמועות מעל בימת בית הכנסת של עדת החסידים, שבעיר הוקמה חברה אפיקורסית אשר הקימה בית מדרש לרבנים רפורמיים ובית ספר שבהם

28 האריאל, שבט תרל"ה, עמ' 3. מיכאל הכהן (תקצ"ה—תרע"ד) יליד ליטא, עלה לא"י בתר"ד, היה ממייסדי הלבנון הראשון משנת תרכ"ג, שותפו של פרומקין בחבצלת ואח"כ עורך האריאל.

29 על פרישתו של הכהן מן החבצלת, ועל המניעים שהביאו אותו לנקיטת עמדה מנוגדת ל"תפארת-ירושלים" ול"בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי" עיי' בחיבורה הנ"ל של ג. ירדני, עמ' 82—84, ובהערות לפרק הנ"ל עמ' 346; עיי' גם במאמרו הנזכר של א. ר. מלאכי "פרק בהתפתחות ההשכלה"... , עמ' 224—225.

למדו כארבע מאות ילדים לימודי חול, כצרפתית ודקדוק ושאר הכממות חיצוניות. קיימת על כן סכנת שמד וחילול עיר הקודש, ומן ההכרח לאסוף את כל היהודים ולהכריז על התרומת האפיקורסים. לדעת פרומקין היה זה חלק ממסע של הפרושים, שהיה מכוון להשגת מטרם, הרי היא סגירת הספריה. לטענתו, ניצלו הפרושים את ענין הספריה גם כאמצעי במאבקם נגד עדת החסידים ששאפה לפתוח איטליז עצמאי ונפרד מזה של הפרושים, שכן מכירת הבשר היתה מרוכזת, בידי הפרושים, ואף היתה כרוכה בתשלום מס מיוחד לממוניהם.

הואיל והפרושים ידעו שבין קוראי הספריה נמצאו גם חסידים, הפיצו שמועות כי בבית הספרים הוקם בית ספר ותאטרון. על ידי כך הצליחו לחרת ריב בין החסידים לבין עצמם, שכתוצאה ממנו הסיתו את דעת החסידים מענין האיטליז, ומיקדו את תשומת ליבם בצורך בסגירת הספריה. אמנם, חלק מעדת החסידים נוכח לדעת שאין מדובר כלל בבית מדרש לרבנים, אלא בהקמת הספריה: "רבים מנכבדי החסידים בושו ונכלמו במעשיהם אשר עשו בלא דרישה ולא חקירה בהודע להם כי אין כאן לא ראבינער שול ולא קאהר שול, לא שקאלע ולא טיטער, אבל יש כאן בית אוסף ספרי עבר...".³¹ ואולם לנוכח הסתת הפרושים, הכריזו החסידים בבית תפילתם וגם בכותל המערבי "כי אסור על כל איש ללכת או לשלוח את בניו" לספריה.³² הפרושים לא הצטרפו, כנראה, לאיסור זה שהוטל ע"י החסידים, ובמקום זאת שלחו מכתבים לרבנים ולאישי ציבור, ובהם שפכו חמתם על הספריה ועל כתבי-העת שיצאו להגנתה.

בין השאר פנו ראשי ההנהגה הרבנית, הרבנים סלאנט ואיערבך ואשכנזי, גם למונטיפיורי, והביעו את מורת רוחם על שהספרייה נקראה על שמו.³³ בתגובה לכך

30 הדברים הובאו בהשחר ו', תרל"ה, "מכתבים מירושלים" עמ' 421—423; ה"מכתבים" חתומים בשם הבדוי "המציר בצרת עמו", שמאחוריו מסתתר ישראל דב פרומקין. הכותב מתאר את המאורע תאור חי: "... ויהי אחרי אשר השיבו את הס'ת אל ההיכל ותחזו אף נגש אל התיבה להתפלל מוסף, נפתחו שערי הבית בקול שאון אדיר וכחמישים איש התפרצו ובאו לתוכו וא' מהם עלה הבמתה ויכה מכות אכזריות את השלחן ויהס את העם וישמע כדברים האלה: הערט יידן! אזו וויא עס איז אויף גישטאנען א חברה אפיקורסות... בית התפילה נעשה כסיר מצולה וקול צעקה ובלבול גדול נשמע בתוכו... בלוט וועט פאר גאסין ווערין אין דיא גאסין, מיר וועלין מחרים זיין דיא אפיקורסים...". שם, שם.

31 שם, עמ' 422 (ההדגשה במקור).

32 שם, עמ' 361. פרומקין מציין כי גזרו חרם ולא איסור בלבד. יתירה מזו, אסרו גם קריאה בכתבי-עת עבריים המהווים את ארבעת אבות נזיקין כי מלאים הם דברי מינות. הכוונה היא לכתבי-העת השחר, החבצלת, הצפירה, והמגיד. שם, שם. מן הראוי להדגיש שדובר כאן באיסור הראשון שהוטל על בית האוסף מטעם החסידים: האיסור השני היה מטעם הפרושים. ועל כך להלן. למעשה הוטלו שני איסורים, עובדה העומדת בניגוד לגירסת א. יערי, בחיבורו תולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי עד לשנת תר"ף, ירושלים, תר"ץ, עמ' 2—3. גירסה זו נתקבלה אז, ורווחת אף כיום, שכן יערי חזר עליה גם בספרו: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים במלאת יובל שנים לקיומו, תל-אביב, תש"ב, עמ' 9—10. ראה גם מאמרו הנזכר של א. ר. מלאכי "פרק בהתפתחות ההשכלה...". עמ' 229—227.

33 על-פי עצתו של אליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, הסכימו אנשי "תפארת

כתב השר אל ראשי בית הספרים: "ועתה אבקש ממעכ"ת ללכת לפני הרבנים הנ"ל ולהפיק רצונם בכל אשר ישאלו... ואם לא תעשו זאת אין אנכי נותן לכם רשות להקרא על שמי ושם אשתי על בית אוסף ספרים..."³⁴. ואמנם ניסו פרומקין ותברין לבקש דרך של התפייסות, ע"י פניה לרבנים בשאלה לתנאים שבהם יתירו לקיים את בית אוסף הספרים, אולם פנייתם לא הושבה. כתוצאה מכך נאלצו להסיר את שם מונטיפיורי משם הספריה, והיא נקראה "בית אוסף הספרים הנוסד מאת החברה תפארת ירושלים".

פרומקין ותברין יצאו חרץ נגד ההתקפות על הספריה. הם דרשו לזמן בית דין לצורך חקירת התאשמות שהוטחו כלפיהם, ולהביא בפניו עדים שיעידו על כך: "...ובתנתן לנו פסק דין כתוב ותתום מאת ב"ד הגדול שבירושלים כי בית אוסף ספרים הזה אשר יסדנו מגד הוא לחוקי התורה ודתיה... ויפקדו עלינו לסגור שערי הבית ויבארו הטעמים כדת, אז נכונים אנחנו לעשות כפקודתם עלינו..."³⁵. ואמנם נענו הפרושים לכך, והועידו בית דין וזימנו אליו שני עדים. אחד מהם העיד לפני השופטים "כי עיניו ראו בבית האוסף... ספרים אחדים אשר להקראים וגם ראה ספרי קודש עומדים מעורבים עם ספרי חיצוניים"³⁶. ובאשר לעד השני, טוען פרומקין, שעד זה ראה את כל הספרים וגם את הקטלוג ולא מצא שם פסול בהם. אז שאלוהו אם ראה בספריה את חיבורו של הריב"ל אפס דמים ובית יהודה, ולאחר שהשיב בחיוב חרצו משפט שהבית הוא שורש פורה מינות ואפיקורסות³⁷. הרב מאיר איערבך טען באותו משפט, כי אם אפילו לא נמצאו ספרים חיצוניים באוסף, אולם נמצאו בו רק ספרי יוסף בן גוריון, גם אז חובה היה על רבני ירושלים לסגור את בית האוסף, כי גם אלה הם ספרי מינות כי יוסף בן מתתיהו, בספרו מלחמת היהודים, תאר את רבי שמעון בן גמליאל בשמו ולא בשם רבי; ... וביותר גדלה חטאת שולמן אשר העתיק הדברים כהויתן ולא הוסיף לתאר רבי על הדברים האלה ובזה גדול עונו מנשוא!"³⁸. על פי עדויות אלה חרצו משפט "כי הבית הזה הוא שורש פורה מינות ואפיקורסות ומיסדיו ראויים המה לרדפם עד חרמה, לקפח פרנסתם, לשפוך דמם ולדכא עד עפר נפשם..."³⁹. לאחר שפסקו כך הכריזו גם הפרושים על איסור בכל בתי

ירושלים" לכלול בשם הספריה גם את שם רעייתו יהודית. שם הספרייה הוסב על כן ל"בית אוסף ספרים אשר למשה ויהודית מונטיפיורי". ואולם עצם קריאת שם הספרייה ע"ש מונטיפיורי, ותמיכתו הכספית בה, הוסיפו שמן על המדורה. התעורר חשש שמא יתמעט זרם כסף החלוקה, שמא יחדלו לחמוך בעניי העיר ויגרע מנת חלקם של התושבים המתפרנסים מכספים אלה, ובמקום זאת יעבירו יהודי הגולה כספים לספריה. זו היא גירסת פרומקין כפי שבאה לידי ביטוי בחבצלת, י"ד אדר א' תרל"ה.

34 המכתב פורסם בחבצלת, ב' אייר תרל"ה.

35 החבצלת, י"ד אדר א' תרל"ה.

36 שם, ה' אדר ב' תרל"ה.

37 שם, שם.

38 שם, שם, הערה 2 (ההדגשה במקור).

39 שם, שם.

תפילותיהם, כפי שעשו זאת החסידים שבועות מספר קודם לכן⁴⁰. האיסור ידוע בשם "גחלי אש", ונוסחו המקורי מתפרסם כאן בדפוס. הכרוז משנת תרפ"ז מובא כאן בהעתק צילום⁴¹.

ירושלם

בעז"ה

בהתאספנו יחד, אודות הפרצה שנעשה פעה"ק, אשר זה מקרוב יצאו אנשי... נערים... מכר' אשכנזים ויחזד להם בית והביאו בו ספרים, וקראו לו בית עקד ספרים (ביבלאטיק) ולמראית עין הביאו שמה גם ספרי קדש, ואולם למגינת לב יראי ד' נודע הדבר כי הביאו שמה ספרי מינים ואפיקורסין, קראים, מסיתים, מיסיאנעריין, גם ספרי פושעי ישראל המלגלים וכופרים בדברי חכמנו ז"ל ועוד... ועוד... וידע לכל יראי ה' המכירים ויודעים את טיב מייסדי הבית הלז אשר זאת היא מצודה פרושה ללכוד לבות נערי בני ישראל, אשר יבאו שמה, ללמד, ולשקוד בספרי מינים דמשכא, ולכפור בדברי חז"ל ח"ו, והגם כי כעת אחרי שמעם רעש מיראי ה' ע"ז אומרים בפיהם כי יוציאו מעתה ספרי המינים וישאירו אך ספרי קדש. אולם הידעים ומכירים אותם יודעים כי הם בנים לא אמן בם, וגם אינם בני הבדלה להבדיל בין טהור לטמא, ובין קדש לחול.

לכן, למען הרים מכשול מדרך עמנו, ולשמור כרם ה"צ בעיר קדשינו, באנו להודיע האיסור אל כל יראי ד' לבל ילכדו ח"ו במצודתם, וחלילה לכל בר ישראל מלבא אל הבית אשר בו הנגע ואזהרה על האבות לשמור את בניהם לבלי קרוב אל פתח הבית הלז הרחק כו', כמאמרם ז"ל שאני מינות דמשכי, בטוחים אנחנו כי גם אחב"י אשר בחוץ לארץ היראים וחרדים לדבר ד' ותורתו, יעמדו מנגד, ולא יתמכו בידי עושי זאת, מעתה אחרי רואם את כל האמור בזה, ה' צבאות יבער קוצים מכרמנו, ויגן על עמו ועל עירו, ויחיש לנו גוא"צ בבי"א, הכ"ד הבע"ח לכבוד התורה בש"א לתודש אדר הראשון תרל"ה פעה"ק ירושלים ת"ו ועתירתינו לה' כי גם מייסדי הבית ישובו מדרכם כו' — אל דרך ה' ותורתו, נאם מאיר

40 קיימות שתי גירסאות בדבר המועד המדויק של הכרוז האיסור, ושתיהן של פרומקין: בחבצלת מיום ה' אדר ב' תרל"ה כתוב: "...וביום השבת פ' כי תשא הכרז א' מהשמשים בכל בתי התפילה אשר להאשכנזים (אחרי ההכרזות השונות אשר נכרוזו לפני שבועות אחדים) כי בפקודת הרבנים ב"ד הכולל פרושים, ובהסכם הרה"ג הראשון לציון חובה ואיסורא רמיה על כל איש לשמור את בניו (?) מלכת אל בית אוסף הספרים...". ואילו בהשחר ר', תרל"ה, ב"מכתבים מירושלים", ד' עמ' 362 נאמר: "...ועפ"י הדברים האלה הכריזו גם הפרושים ביום השבת פ' תרומה בכל בתי תפילותיהם כהכרזות החסידים אז". א. ר. מלאכי במאמרו הנוכח, עמ' 227, מצטט מן החבצלת, ואילו בגוף הכרוז "גחלי אש" אנו מוצאים "...הבע"ח הכבוד התורה בש"א לחדש אדר הראשון תרל"ה", והכוונה כנראה לשליש הראשון של חודש אדר א'.

41 הנוסח המקורי התפרסם בהאריאל, שנה ה', מס. 8, אייר תרל"ה, עמ' 2-3. העתק הצילום, שאף הוא מתפרסם כאן, איננו הנוסח המקורי משנת תרל"ה, אלא חידוש האיסור מיום כ"ז ניסן תרפ"ז, הכולל את הנוסח המקורי משנת תרל"ה, עם תוספות נוסח חידוש האיסור. הוא שמור בארכיון ההיסטורי של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. לדעת יערי אבד הכרוז המקורי משנת תרל"ה. האיסור חודש בי"ז תמוז תרס"ד, ואח"כ שוב בכ"ה ניסן תרפ"ז. עיין בחיבורו הנוכח של א. יערי, תולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי עד שנת תר"ף, עמ' ד'.

אויצערבאך מלפנים אבד"ק קאליש יע"א וכעת ראב"ד דכוללות אשכנזים בעה"ק ירושלים ת"ו (מקום חותמו).

נאם אברהם שאג מפ"ג	נאם שמואל סלאנט (מקום חותמו)
נאם משה נחמ"י כהני אבד"ק	נאם יעקב יהודא לעזוי
תאסלאוויטץ מלפנים (מקום חותמו)	נאם יעקב במה"י משה זלה"ה
נאם בנימין באמ"ה שמואל זצלה"ה	נאם הק' יעקב צבי ויידמון הרב דק"ק
נאם אליעזר מנחם	ווראדיש יע"א במדינת אוגריץ יע"א
נאם יצחק דוד בידרמאן	
נאם חיים מרדכי בהרב יוסף ז"ל	נאם יוחנן הירש בהרב מהר"ם שלאנק
נאם יעקב מקרעז	וללה"ה
נאם אברהם איינשטיין	נאם יצחק בתרה"ג מהר"ש חיים זצלה"ה
נאם נפתלי הערץ הוטנער	מפומייאן
נאם בנימין דוד מוילנא	נאם ישראל צבי הירש הכהן אבד"ק ריקא
נאם צבי הירש סהנא	נאם הק' מרדכי בהגאון מ' צבי זצ"ל
נאם נתן יוסף ג"ב	שפירא
נאם יצחק איצק בעתם מקראל	נאם נתן נטע נאטקין

ויען שהפועלי עול' אמרו כי לא ישמעו לחכמי ירוש' כ"א לב"ד הגדול שבירושלם הספרדים והאשכנזים יצ"ו, נתקבל עדות על מפעלם בבד"צ הקבוע וגתקים הפסק אצל הבית דין הגדול יצ"ו ואלה דבריהם הק'.

כאשר באו לפנינו בד"צ הח"מ, עדים כשרים ונאמנים, והעידו לפנינו בתורת עדות באם לא יגידו כד"ת איך אשר בהבית שיסדו מקרוב איזה אנשים וקראו בשם "עקד הספרים ביבלאטיק", ראינו שמה גם ספרי מינים ואפיקורסין וספרי קראים, וגם שירי עגבים, ועוד... ועוד... לכן מוזייבים אנחנו בד"צ להודיע בשעה בת רבים את כל זאת ואיסור חמור על כל איש ישראל להתחבר לחבורתם, ולא יקרב להבית הלז אשר בו הנגע, והחזיק מוטל על כל אחד להזהיר את בניו ולשמרם שלא ילכדו ברשתם ח"ו, וה' יגן על עמו.

הכ"ד בד"צ דכוללות אשכנזים פרושים הי"ו בירושלים עיה"ק ת"ו, נאם בנימין באמ"ה שמואל זצלה"ה ונאם יעקב יהודא לעזוי ונאם יעקב במה"י משה ז"ל (מקום חותם ב"ד צדק דקהל אשכנזים בעיה"ק ירושלים ת"ו).

נעתרנו לבא עה"ה לבקשת אחינו הרבנים עליונים למעלה ב"ד רבה יב"ל הצועקים במר על בית "עקד הספרים" הג"ל כי נתברר להם שמקבלין שמה ספרים חיצונים, וע"ד דאי מי לא יחזר לבד לאסור איסר ככל מה שגזרו הרבנים הג"ל, וכל דבריהם כגתלי אש ואף ידינו תכון עמהם, ושומע לנו ישכון בטח ושאנן מפחד רעה, ועליהם תבא ברכת טוב.

אברהם אשכנזי (מקום חותם גושפנקא דמלכא ראש"ל יצ"ו).

מאיר אויערבאך מלפנים אבד"ק קאליש כעת ראב"ד בעה"ק ירושלים ת"ו (מקום חותמו) נאם שמואל סלאנט (מקום חותמו).

מתוכן המיסמך מסתבר שמייסדי הספריה הואשמו בארבע האשמות: (א) בהקמת ספריה שאוספה סלל ספרי מינות, אפיקורסות, קראות, ספרות מסינונית ושרי עגבים; (ב) בהקמת אוסף כזה במסווה של איסוף ספרי קודש; (ג) בהקמת אוסף

בה.

נאם מרדכי לייב רובין   נאם רוב צבי מרעלינסקיין   נאם יצחק במוהרא' ז"ל פרענקל

כזה במטרה להטות את הנוער מעקרונות היהדות; ו-(ד) בחוסר יכולת הבחנה בין ספרות מותרת לאסורה. אמנם נכון שאין אנו יודעים את תוכנו של האוסף כולו, אלא באופן חלקי בלבד. אולם הדיונים והויכוחים שליוו את המאבק על קיומה של הספריה, מעידים על הימצאותה של ספרות ההשכלה וספרות קראית באוסף⁴². כמובן, מנקודת מבטם של חוגי הפרושים והקנאים, היו קטגוריות אלה אסורות, ואף היו לדעתם סכנה, לקהילה היהודית. לאור השקפת עולם זו, יש להבין גם את ההאשמות האחרות שהוטחו בפני מיסדי הספריה.

פסק הדין של בית הדין הרבני הטיל (א) איסור חמור לבוא אל הספריה ו-(ב) איסור על כל יהודי לבוא בתברת מיסדי הספריה. מפסק-דין זה יכול אמנם להשתמע כאילו הוטל חרם או גידוי על מיסדיה, ובמיוחד ניתן להבין זאת מן הקטע ב"גחלי אש" הקובע כי אסור להתחבר עם מקימי הספריה. ואולם יש להדגיש שמדובר באיסור בלבד, ולא בחרם או גידוי. אמנם גם ד"ר אשר אשר ושמאל מונטאגיו, אשר נשלחו לארץ ישראל בשנת תרל"ה מטעם "ועד שליחי הקהילות" באנגליה, במטרה לעמוד על מצבו של היישוב היהודי, מציינים בדין וחשבון שלהם שהוטל חרם על הספריה⁴³. ואולם ההנהגה האשכנזית בירושלים בראשות שני הרבנים מאיר אויערבך ושמאל סלאנט, ראו בדין וחשבון פגיעה חמורה במעמד כמנהיגי היישוב היהודי, ולפיכך השיבו עליו במפורט במכתב גלוי למונטיפיורי בהגיעו לירושלים בקיץ תרל"ה. על אף נימת ההצטדקות המשתמעת מן התשובה, מוסברת בה עמדת המנהיגות ומצוין במפורש שלא נקטו לשון חרם, גידוי או שמתא אלא הטילו איסור בלבד, וזו תראיה שאכן לא הוטל חרם על הספריה. להלן מובא הקטע מתוך תשובת הרבנים⁴⁴:

"להיות לכם לאות ולראי' גדולה שיש להאגשים האלה כת גדול עד למאד, אספר לכם מה שהגיע לפני ומה שראיתי בעצמי עת היותי שם, איזה אנשים יסדו בית

42 כאמור, היו שטענו שבין ספרי האוסף נמצאו גם ספרי ריב"ל "אפס דמים" ו"בית יהודה". "בית יהודה" דן במהות דת ישראל, במשמעות תורת משה והתלמוד ויחסי יהודים-נוצרים. כאשר נמסר כתב-היד להדפסה ביולנה עמדו הרבנים על השאלות שניסח ריב"ל בתחילת כתב-היד, ומצאו בהן אפיקורסות, ועל כן לא נתנו רשות להדפיסו, אלא אם כן יכניס בו שינויים יסודיים. ראה י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ו' ת"א, 1960, עמ' 183; עיין גם בחיבורו של משה כרמליי-וינברגר, ספר וסייף, ניו יורק, תשכ"ו, עמ' 236-237.

43 ד"ר אשר אשר (1837-1889) היה רופא שפעל ב"Jewish Board of Guardians בלונדון, ופירסם מאמרים בנושאים קהילתיים בעתונות היהודית. שמאל מונטאגיו (1832-1911), הוא לורד סויתלינג הראשון, היה בנקאי ומנהל עסקי מתכת, וחבר בית הנבחרים האנגלי מטעם המפלגה הליברלית. נאמן למסורת היהודית ופעיל במוסדות הקהילה היהודית באנגליה, נקט בעמדה ביקורתית כלפי מוסדות החלוקה. לאחר ביקורם בארץ, פירסמו דין וחשבון קטלני על ניהולו ודרכי ארגונו של היישוב היהודי בירושלים. הדו"ח פורסם ע"י פרומקין בעת בואו של מונטיפיורי לארץ ישראל, בחבצלת, תרל"ה, גליונות ל"ז עד מ"ב. כמו כן פורסם ע"י פרומקין בחוברת מיוחדת בשם להרמת קרן ירושלים ותושביה, ירושלים, תרל"ה. הנוסח האנגלי המקורי פורסם בחיבורו של יעקב קלנר, למען ציון; התערבות הכלל-יהודית במצוקת היישוב, תר"ל-תרמ"ב (1869-1882), ירושלים, עמ' 187-205.

44 מ. אויערבאך וס. סלאנט, מכתב גלוי אל השר... משה מונטיפיורי... לונדון, תרל"ח, עמ' כ"ה-כ"ח. התשובה פורסמה באנגלית ובעברית.

עקד ספרים לכבוד השר משה מונטיפיורי ומיד שמו אותם התסידים
בחרם. לא לבד מפני הספרים שהיו יכולים לקחת משם — אם כנים הדברים
שנמצאו שם ספרים אסורים — כי אם כל הספרים וכל איש אשר יבא אל הבית.
הטעם שנתנו אל מעשה החרם הרי, שבתוך הבית עקד הספרים הנזכר היו נמצאים
ספרים שמתנגדים אל עיני האמונה לפי דעתם, ועתה בסגר הבית והספרים שנאספו
שמה בעמל גדול אין לשום איש הנאה מהם. גם הפרט הזה ללמד על כלל ההודעה
כולה יצא מי הוא אשר שם תחום בלתי בעלי ההודעה להאליכם בתחתו לא דרך, כי
לא הבאשי ולא הקאנסיליים ולא הסחורים כו' לא אחד מהם ידע להודיעם
מההודעה הזאת, וגם הם בעצמם כנראה לא היו בבית ההוא⁴⁵, באמרם 'אם כנים
הדברים שנמצאו שם ספרים אסורים', ובאמת לא יכלו אדוני הבית להאליכם בו, כי
מה ימצאו יראו בו, חזר קטן עם ארגו קטן, ובו איזה ספרי קראים וספרי ליצני
הדור וכי על כן הכריו הב"צ — לא בל שון חרם או נידוי או שמתא —
כי אם צו את העם לאפרושי מאיסורא, ולא לבד מפני ספרים
האסורים ספרי מינים דמשכי שנמצאו שם, כי גם למנוע בחורי ישראל שלא טעמו
טעם חטא מלהתחבר עם תברת פועלי און שרעלים קטנים גערים אחדים, אדוני בית
עקד הספרים, ישאל נא השר שי' עליהם בעמדו בירושלם על מהותם ועל כמותם —
ואם לא כתורה עשו רבני הב"צ שהכריו על ככה, וכך נאה לב"ד בישראל לפקח
על כאלה, וגם אנתנו הסכמנו עמם, וגם מזהרנו להציל כבוד השר הצדיק שי'
הודיענו למען יקח שמו מן הבית ההוא, אשר יסדחו רק לרמות את השר שי',
ולעור עיני אנשים מרתוק כי שם השר שי' נקרא על הבית ויתמכו בו. וברוך השר
לה', כי לא יאונה לו כל און⁴⁶.

האיסורים שהוטלו על הספריה ע"י עדת החסידים והפרושים פגעו בספריה ובאנשי
חברת "תפארת ירושלים", אולם הספריה התזיקה מעמדה גם במשך חדשים אחדים
לאחר הטלתם. הגזירות שפורסמו בעתונות היהודית בחוץ לארץ עוררו את רוגזם
של משכילי הגולה ומכתבי עידוד ומחאה גשלתו אל מ"ל החבצלת ובתלקם גם
פורסמו בו⁴⁷. בתגובה על דו"ח אשר-מונטאגני, שבו טענו המתחברים כי הספריה
נסגרה, פירסם פרומקין הכתשה שבה נאמר: "שערי בית דאוסף לא נסגרו, וגם עתה
פתוחות הנה לכל דופק עליהן ולכל החפץ ללמוד בהספרים אשר נאספו ואשר
מספרם יגדל — הודות לה' — מיום ליום"⁴⁸. ואולם על אף כל המאמצים מצד
תבורת המשכילים הירושלמים לפתח את הספריה, לא יכלו לעמדם בפני הלחצים
שהופעלו עליהם ועל קוראיה מצד הגופים הרשמיים. ב"ג אדר תרל"ו מוזכרת
הספריה בפעם האחרונה על דפי החבצלת. יש על כן להניח כי המוסד חדל להתקיים
קרוב מאד לתאריך זה.

45 הכוונה לד"ר א. אשר ולש. מונטאגני.

46 ההדגשות שלי, ד. ש. עיין גם בנוסח של פרומקין לדו"ח אשר-מונטאגני בענין הספרייה
בחבצלת, ה' מנחם אב תרל"ה.

47 ראה בחבצלת, י"ב אדר, ט"ו אייר וח' סיון תרל"ה.

48 חבצלת, ה' מנחם אב תרל"ה, הערה 28 בעמ' 323.

ה. סיום

לסיום נסכם את המשמעות ההיסטורית שיש ליחס לפרשת "בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי". מן הראוי להדגיש קודם כל את תופעת ראשונותה של הספריה הציבורית בארץ-ישראל. ספריה ציבורית מודרנית מאופיינת בקיומו של אוסף ספרים העונה לצרכי השכלה, חינוך, מידע ובקדור של האוכלוסיה שאותה היא משרתת, בהיותה נתמכת, מוחזקת וממומנת על ידי הציבור ובעצם היותה פתוחה לכל קורא, לכל שכבות האוכלוסיה.

הספריה ע"ש מונטיפיורי היתה הגסיון הראשון שהיה מתוכנן מראש להקים אוסף אשר יענה לצרכי ההשכלה והחינוך של אוכלוסיית ירושלים, אוסף שיכלול בנוסף לספרות קודש גם ספרות חול. הספריה נוסדה, נתמכה ומומנה ע"י אנשי תברת "תפארת ירושלים" מתוך דמי חבר של החברים. כל אנשי החברה יכלו להשתמש באוסף חנם, אולם קוראים שאינם נמנים עם החברה חויבו בדמי קריאה חודשיים. אף-על-פי-כן הצהירה החברה שהספריה פתוחה לכל שכבות האוכלוסיה ללא הבדל בין עדה לעדה. המסקנה היא שתכונותיה של הספריה הציבורית המודרנית קרמו כאן לפחות באופן חלקי. עם הסתייגות זו ניתן על כן לקבוע שספריה מונטיפיורי אכן היתה הספריה הציבורית הראשונה בארץ ישראל. אולם הגסיון לכונון ספריה ציבורית נכשל בגין אותם מאפיינים. הספריה התחסלה מכיון שלא היתה לה התמיכה הציבורית הרחבה הדרושה לתיפעולה הסדיר ולפיתוחה, ומכיון שלא עמדו לרשותה המשאבים הכספיים הדרושים לכך. יתירה מזו, בעודה בראשיתה נאלצו מיסדיה להאבק על עצם קיומה וכנגד הגופים הרשמיים שפעלו למען סגירתה.

כאמור, גם מעצם תופעת ההידוש שבהכנסת ספרות חולין בצד ספרות הקודש היה משום פריצת המסגרת הרוחנית והכנסת רוח ההשכלה, ליישוב היהודי בירושלים. הקהילה היהודית בירושלים לא היתה עדיין מוכנה לכך. הספריה שימשה מרכז רוחני-תרבותי להפצת ההשכלה, ובהקשר הרחב יותר היתה פרשה זו פרק במאבק למען ההשכלה. ואולם מבחינתם של החוגים הקנאיים היה מאבקם זה בספריה פרק במערכה על טהרת החינוך, ולדעתם חיסל האיסור את הגסיון להפיץ כפירה ביישוב היהודי⁴⁹. אכן, ההיסטוריה של הספריות בארץ ישראל מעידה כי רק בשנות השמונים, עם ראשיתה של העליה הציונית הראשונה, החלה התפתחות רציפה של ספריות ציבוריות בארץ.

49 עיין במ. מ. גרליץ, מרא דארעא ישראל: מסכת חייו של יוסף חיים זוננפלד, מהד' ב', כרך א', ירושלים, תשל"ה, עמ' 256.

יהושע מונדשיין

על מהדורות הספר "תורה אור" (ראה עלי-ספר, ה', עמ' 176–181)

מהדורת קאפוסט תקצ"ו

מדבריו של מ' חלמיש ניתן להבין כאילו התורה-אור הוא חיבור שנערך ביסודו, או שתוכנו, ע"י ר' יהודה ליב, אחיו של הרש"ן, אלא שלא הספיקה לו שעתו והוא נפטר עודם שעלה בידו להביאו לדפוס. ולא היא. עריכתם הראשונית והעיקרית של הכתבים לצורת "חיבור" והכנתם לדפוס נעשתה כולה ע"י הנכד, ר' מנחם מנדל בעל הצמח-צדק, וכפי שכתב במכתבו (הנדפס בתו"א, ברוקלין, עמ' 284): "זה כמה שנים אשר אספתי ולקטתי אחד אחד כתבי קדש הג"ל והוגהו כפי האפשרי כי מפני ההעתקות רבו הטעות סופר במאד, וסודרו על סדר פרשיות התורה".

בתשובה שכתב הצ"צ, ונדפסה זה אך עתה לראשונה (צמח-צדק, שער המילואים, ברוקלין, תשל"ח, סי' קמ"ב), באו פרטים נוספים: "אדמו"ר ג"ע דרשותיו הי' כותב אחיו הרי"ל ז"ל והוא הי' משלם לו, להפיצם בישראל לכל השומעים, ואחר הסתלקותו ג"ע לא נמצאו כלל הכתבים אצל היורשים ולא נודע מהם, כ"א אחד מיוצאי חלציו [= היינו הצ"צ, הכותב, עצמו] טרח והשיגם מידי התלמידי' השומעי' והיו מעורבים עם עוד הרבה כתבים של כתבים אחרים שאין ראויין לעלות על שולחן כו' והוא בירר מתוכם הכתבי' של הרי"ל ז"ל לפי האומדנא שלו והכרת לשונו הטיב, והגיהם, ועשה מהם ספר להדפיס באם שיתון רשיון על זה מצענזור של הקיר"ה". והיינו שהמהרי"ל לא היה כלל בסוד ההכנה לדפוס שהתלה אתר פטירתו.

בשו"ת כ"י הרב ישכר בער הורוויץ שהיה מו"צ בליובאוויטש לערך בין השנים תקצ"ב–תרט"ו, מופיע הקטע הבא (כה"י בספריית הרבי מליובאוויטש שליט"א, והתשובה חסרת תאריך): "... הרבני מו"ה יצחק ... הי' במחיצת ק' אדמו"ר [הצ"צ] שי' נדון העסק שלו. . . ועפ"י ביקש מכ"ק לתורות לו. . . ומחמת טרדתו כעת בכתבי ק' של ספר תורה אור הנדפס מחדש¹ אינו מכניס לפניו שום עסק. . . [ו]אמר לו אדמו"ר שי' שמפני טרדתו אינו משיב אפי' תשובות שאלות".

ונראה שיש לייחס לצ"צ גם את כל ההגהות שחלמיש טוען כי "יש רגלים להנחה" שהן מעשה ידי המהרי"ל, שכן המהרי"ל נהג לשלב את הערותיו בשטף הרצאת הדברים בצורה שאי אפשר להבחין בינו לבין גוף הטקסט², ואילו הצ"צ, לעומתו, מקפיד להפריד את

1 אל יטעה בטוי זה כאילו המדובר בהדפסתו השנייה של התו"א, שהרי כך קורא הצ"צ (במכתבו הנ"ל) גם להוצאה הראשונה: "ספר תורה אור הנדפס עתה מחדש".

2 גם הצמח-צדק עצמו לא תמיד הבחין בוודאות בין הגהות המהרי"ל לבין הטקסט, ראה ב"אור התורה" בראשית (ברוקלין, תשל"ב), עמ' 2256: "נ"ל שהגה זו היא מהכותב

הערותיו שהן נושאות גם אופי שונה וספציפי, עיון ופולפל בדברי הדרוש תוך השוואתו למקומות אחרים (וראה גם הע' 4).

מהדורת לעמבערג תר"א

חלמיש, וכן קודמיו, הבחינו כי אין למנות מהדורה זו בין מהדורות הת"א. ברם השוואת המאמרים למאמרים מקבילים, והמסקנות הגובעות מהשוואות אלו (ראה גם הע' 6 והע' 16 שבנספח שם) לגבי ה"עורכים" וה"מעבדים", בטעות יסודה; אדמו"ר הרש"ז עצמו חזר ואמר לעתים אותם דרושים מדי כמה שנים, אלא שבכל פעם היו שינויים בסדר הדרוש או בפיתוח רעיון מסויים שבו (למרות מאות המאמרים שנאמרו ע"י הרש"ז במשך כשלושים שנה, הרי מספר הפתיחות למאמרים הוא מוגבל מאד, כגון בכל חג שמיני-עצרת נמצא שהמאמר התחיל בדרשת הפסוק "ביום השמיני עצרת" או "ביום השמיני שלח את העם"). כך שהשוואת נוסחאות והסקת מסקנות בגינה חייבת להיעשות בזהירות רבה, ובאם ההשוואה אינה נעשית על יסוד כתבי-יד שמוכיחים על עיבוד או עריכה — בדיקה זו מוטעית מעיקרה. מאות מאמרי הרש"ז המפורים בשלשים כרכי סדרת אורי-תורה (מבעל הצמח-צדק) יכולים לסייע רבות בבדיקה זו, אך חלמיש לא נזקק להם כלל.

אם חלמיש סבור (ללא הוכחות מספיקות) כי המאמרים שבלקו"ת שכותרתם היא "ביאור הדברים" יצאו מהצ"צ — טעות בידו, ויוכיחו מאמרי אדמו"ר הזקן שבדפוס שלא הצ"צ ערכם, וכן תוכנה הגותיו לביאורים אלו שלא ממנו יצאו הדברים (ובהע' 7 לנספח גותן מקום להשערה ש"ביאור על הנ"ל" שבתו"א הוא ממהרי"ל, וגם שם פשיטא שהוא מהרש"ו, וראה ב"מראי-מקום כת"י זמן אמירתם" שבהוצאת ברוקלין תשל"ב³ ש"ביאור" זה מופיע בכתבי-יד של מאמרי הרש"ו, וללא הגהות הצ"צ)⁴.

חלמיש מייחס חשיבות לעובדה שלא מצא מקבילות בדרושים שבעריכת ר' דובער (ואיזה מקבילות לדרושים על התורה ניתן למצוא בביאורי הסידור או בביאורי הזהר? או בדרושי ההוספות לתו"א שנאמרו על פסוקים אחרים?), ומאידך מתעלם מסימן היכר מובהק שנתן הוא עצמו בסגנונו של ר' דובער, והוא השימוש התדיר בצורות "וד"ל" "כמ"ש במ"א" — סימנים המצויים ביותר במהדורה זו! ואדרבה, ניתן לשער שמהדורה זו נדפסה דוקא ע"י חסידי אדמו"ר האמצעי ר' דובער שמיאנו במהדורת הצמח-צדק עקב הוספותיו בגוף המאמרים⁵, והם גם שהוסיפו לתו"א זה את קונטרס ההתבוננות של ר' דובער.

הה"ג מוהרי"ל מייאנעוויץ ז"ל". ואמנם במקום המקביל בתו"א נפקד מקומה של הגהה זו.

3 בסקירתו על מהדורת תשל"ב התעלם חלמיש לחלוטין מתוספת חשובה זו אשר ממנה פנה ממנה יתד לחקר עריכת התו"א.

4 אלא שלדידי חזי לי "ביאור" שנדפס בתו"א (לט, א — מ, ב) והוא בגוף כת"י של הצ"צ, וממנו מכח שלא רק ההגהות המרובות שבו (שהן כמעט כשליש המאמר!) — והמוסגרות בסוגריים עגולים או מרובעים — הן משל הצ"צ עצמו, אלא גם עצם הביאור ניכרת בו עבודת הכנה ועיבוד שאפשר ויכולים הם להעיד על כך ש"ביאור" זה גובש לצורתו הנוכחית רק ע"י הצ"צ. [נמצאים כיום כ"י רבים, יחסית, שמהם הדפיס הצ"צ את ה'לקוטי-תורה' שעם הגהותיו, אך סבורני שכה"י הנ"ל הוא היחיד שנותר מהנוסח שבו הוגש התו"א לדפוס. תצלומו נמצא במחלקת כה"י שבספריה הלאומית וסימנו שם: v1088].

5 ראה על התנגדות מעין זו בבית-רבי, ח"ג, עמ' 20, הע' ב'.

מהדורת זיטא מיר תרכ"ב

גם במהדורה זו לא עמד חלמיש על חלקו של הצ"צ בעריכה ובהבאה לדפוס; בשער מהדורה זו נרשם: "הובא לבית הדפוס ע"י ר' שמואל בצלאל ג"י", הוא החסיד הידוע בשם רשב"ץ⁶, מתושבי ליובאוויטש שעסק גם במסחר ספרים. את התור"א הדפיס בשליחות הצמח צדק⁷, וחלמיש לא עמד כלל על כך כי גם בגוף הספר באו הוספות לעומת המהדורה הראשונה, כגון ההגהה שבסוף פרשת כִּי־תשא שלא הופיעה מקודם, ובה מציין הצ"צ ל"לקוטי תורה" שנדפס בינתיים בשנת תר"ח.

את חלקו של הצ"צ בעריכת הדרושים שבחלק ה"הוספות" מגדיר ה"בית־רבי" (חלק ב' פ"ט): "הוספות לס' התור"א... וכתוב על שער ההוספות שזה מרבינו [ר' דובער] ושמענו שאדמו"ר בעל צ"צ ג"ע תיקנם, היינו שלקח דרושי חותנו הארוכים מאד וקצרים. לעומת זאת, משמע ממכתבו של האדמו"ר ריי"צ מליובאוויטש ('התמים' גל' ד' עמ' מד) כי ר' דובער עצמו והוא שכתבם בסגנון זה של "ביאור קצת" על הלשון שבה נאמרו הדרושים. ובאשר להגהות שבחלק ה"הוספות", איני יודע מדוע סבור חלמיש כי "לא נוכל להכריע בדבר זהות הכותב". רק הצ"צ הוא שעשוי להפנות ולהקביל לספרי החסידות המובאים שם ושצוטטו ע"י חלמיש.

יש לציין כי באחד ממאמריו שבאור־התורה (שמות עמ' א'תתפג) מעתיק הצ"צ מאמר מהרש"ז הוזהר לצורתו המופיעה ב"הוספות" לתור"א, ובסופו מעיר: "ע"כ [= עד כאן] הועתק מכ"י דודי הרי"ל זצ"ל ויותר לא נמצא מכת"י", ואילו בנדפס מופיע כהמשך "וביאור הענין" שהוא בוודאי מרשימות ר' דובער ז"א. וניכר שהצ"צ השתמש לעריכת ה"הוספות" גם בכתב־יד של המהרי"ל במדה והדבר נתאפשר לו.

לקוטי תורה, ווילנא תרמ"ד

נאמן לאמור בשער הספר סבור חלמיש כי ר' שמואל (המהר"ש) הוא עורכה של מהדורה זו, ועומד על הדמיון בין מעשי הבן למעשי אביו, ולדבריו אף יפה כח הבן מכת האב "שהבן נהג בציון מדויק של ההוספות" (וכאילו הבן הוא שמסר את המאמרים לדפוס! והרי הנכדים הם שהדפיסו מאמרים אלו). ורק בהערה 31 מביא מבית־רבי שיש בספר זה גם חידושים מהצ"צ, ותוהה: "האם זו מסורת חב"דית פנימית"?

דבריו של הבית־רבי ראויים ליתר תשומת לב, שכן הוא נמנה על אלו מחוקרי תולדות החסידות שגם למדו את תורת החסידות, ושלגביהם אין כל קושי בזיהוי חידושי של הצ"צ. ומה גם שבעל הבית־רבי הוא בן דור ההדפסה, כך שאין הוא זקוק למסורות פנימיות לשם איבחון מחבר דרושי החסידות.

אך חלמיש לא דקדק כלל בדברי הבית־רבי, שכתב על ספר זה שהוא "לשון התורה אור עם הגהות אדמו"ר [הצמח צדק] הנ"ל. גם נמצא בו הגהות בשני חצאי עיגול מאדמו"ר מוהר"ש ג"ע בן אדמו"ר הנ"ל"; ניתי ספר ונחזי כי ההגהות המוקפות בחצאי עיגול הן

6 אדוותיו: "התמים", חוברת א', עמ' ס"ז ואילך (יש לשער שמאמר זה נכתב ע"י תלמידו, האדמו"ר ריי"צ מליובאוויטש ג"ע).

7 שם עמ' ע"ח: "בשנת תרכ"ה[!] מסר לו אדמו"ר [הצמח צדק] את התור"א עם ההגהות להדפיסו".

8 בציוני מקורות כתה"י לאזה"ת הג"ל מצינים כי בכותרת מאמר זה נרשם: "העתק מכת"י הרי"ל זצ"ל ומכ"י מו"ח זצ"ל" (וכך גם בכ"י ירושלים 3556 8°) וראה אזה"ת שם עמ' א'תתפא ור"א'תתפה השלמות הצ"צ מ"כ"י מו"ח זצ"ל".

כמעט בבל ימצא⁸, היינו שדעת הבית-רבי היא שכל הרחבת הדרושים, שחלמיש מעריכה בפי שמונה בערך⁹, אינה כלל ממהר"ש אלא מאביו הצמח-צדק!
וכבר בשנת תש"ו, ברשימה שבסוף "קונטרס תורת החסידות", נמנה הספר בין ספרי הצמח-צדק "עם הערות מבנו אדמו"ר מהר"ש", ובמדור המהר"ש רק נרמז: "ראה לעיל ברשימת ספרי הצ"צ".

בשנת תש"ו הובהרו הדברים יותר; ב"ספר התולדות – אדמו"ר מהר"ש", שבעריכת האדמו"ר שליט"א, נכתב (בעמ' 23): "ע"פ סיבה, כמבואר בארוכה במ"א, לא נדפסו בס' זה [לקו"ת, תרמ"ד] אלא הגהות מאדמו"ר מהר"ש והדרושים והביאורים הם מרבינו הזקן ואדמו"ר הצמח צדק".

ואם ניתן עדיין היה לטעון בדוחק שכל ההגהות הן מאדמו"ר מהר"ש, באה העובדה הבאה ללמדינו שגם ההגהות מתייחסות לצ"צ: ב"אור התורה" של הצ"צ לספר בראשית, חלקים ג'–ו' (ברוקלין, תש"ל ואילך), נדפסו כל המאמרים שבתוצאת תרמ"ד על ביאוריהם, קיצוריהם והגהותיהם, וטעם הדבר מתבאר שם בהערות האדמו"ר שליט"א (כרך ג', עמ' 940): "המאמר נדפס בלקו"ת לג"פ [= לג' פרשיות, בראשית-לך] במקום מאמר ע"ז מאדמו"ר מהר"ש ע"י תחבולות פ' [לונג] כו' וכידוע סיפור אדמו"ר (מהר"י"צ) וצוקללה"ה נבג"מ זי"ע". וניתן לפרש יותר (עפ"י ששמעתי בע"פ) כי בני המהר"ש נתנו לדפוס את מאמריו, אך מתנגדיו החליפום במאמרי אדמו"ר הצ"צ (מלבד ההקדמה שנתורה עם הגהות המהר"ש, ועוד כמה הערות לא רבות¹⁰ שמשום מה חזרו ונדפסו עתה באורי-התורה ללא הזכר שאינן מהצ"צ) וגרמו לסערת רוחות כשיצא הספר לאור, כשתוכו חידושי הצ"צ ואילו בשערו מופיע מהר"ש בנו!

ואכן רבו של הפלג השני של חב"ד, האדמו"ר רש"ז מקאפוטסט, לא יכול היה לעבור בשתיקה על כך, והוציא מיד מכתב (שלא פורסם עד עתה): "ב"ה ד' אלול תרמ"ד. בהתו"א דעל ג' סדרות נדפסו רק כל הכתבים וההגהות וביאורי' של כ"ק אאזמו"ר [הצ"צ] ג"ע בלי שום תוס' כלל. כל חידושי מהר"ש ע"ה לא יהי' גם ד' דפים, ושם כ"ק אאזמו"ר לא הזכיר

8 ראה להלן: "חידושי מהר"ש ע"ה לא יהי' גם ד' דפים", ברם זו המעטה מופרזת. נראה שנעלמה מחלמיש התייחסות נוספת של הבית-רבי אל מהדורת תרמ"ד, שבה מגדיר כמעט בפירוש את חלקם של הצ"צ ובנו במהדורה זו; והיא בחלק ג' עמ' טז: "מעט מהגהותיו [של המהר"ש] נדפסו בס' הלקו"ת על ג' סדרות שהוא ס' התו"א עם הגהות אביו רבינו [הצ"צ] ג"ע. נמצא שם גם הגהות שלו [של המהר"ש] מסומנים בשני חצאי עיגול". ושוב שם בעמ' כח (ברשימת ספרי הצ"צ): "וזה לא כביר הדפיסו... על ג' סדרות ראשונות כולל פנים התו"א והגהותיו הרבות וגם דרושים נוספים ויש בו ג"כ הגהות מבנו אדמו"ר מהר"ש ג"ע מסומנים בשני חצאי עיגול".

9 אך חלמיש לא עמד על כך שחלק ניכר מההרחבה הוא תוצאה מתוספת דרושים מהרש"ז עצמו שלא באו בתו"א, ולהם צורפו עוד הגהות וקיצורים וכו'.

10 בין הגהותיו של מהר"ש נמצאת (בדף ע"ד, א') הגהה הבאה לתרץ את קושיית הצ"צ, ובה חידוש גדול בענין הצמצום והרשימו. הגהה זו עוררה פולמוס שהדיו נשתמרו בכת"י של מכתבי ויכוח שהוחלפו בין האדמו"ר רש"ז מקאפוטסט לבין ר' דן תומרקין מחסידי מהר"ש. במכתב הרש"ז מופיע בין השאר משפט חשוב: "... הנה גם על קבלת מהר"י סרג ז"ל... היו אז החברים מגמגמים מלדבר בזה מפני שלא הזכיר זאת הרח"ו ז"ל כלל ואח"כ על תלמיד תלמידו בעל עמה"מ ז"ל שהרחיב הביאור בזה יצא עליו מערערים מגדולי המקובלים בריש גלי עד שאח"כ במעורבות קיימו את קבלתו... אבל בקבלתו של מע"ל אין בדור שלנו מי שיקיימה". ובספר "בעש"ט" לתורה פרשת תשא (עמ' 80) מביא בשם בעל הבית-רבי "שקבלה ביד בעלי התכ"ד א"ש מפי איש עד רבינו הקדוש הר"ר דוב בער ממעוררשט ומסופקני אם לא עד הבעש"ט ז"ל...".

עליהם כלל רק שם מהר"ש ע"ה... כל הכתבים ישנם אצל אנ"ש שי' ואצלינו בוודאי יש כל הכתבים ועוד יותר ממה שנדפסו...".
והנה גם מגוף הספר ניתן היה להבחין כי בוודאי יש בו גם מהצמח-צדק, כגון מההנהגה שבדף פ"ה, ג', שבה מביא הכותב את "דודי הרי"ל" — דודו של הצ"צ, אך הדבר יוצא מגדר ספק כשבדקים את כתב-יד חב"ד שבספריה הלאומית, ושם נמצא כרך מאמרים לספר בראשית בכתב ידו של הצ"צ (מס' 2307 8°), ובין המאמרים נמצא חלק ניכר שנדפס מלה ב מלה בהוצאת תרמ"ד (כגון המאמר הארוך שבדפים כ"ח, ג'—מ"א, א, וכן המאמרים בדפים מ"ט, ג'—נ"ה, א'; נ"ח, ד'—ס"ה, א'; צ"ג, ג'—צ"ח, ד'). והמכתב מכתב מתברר הוא, רצוף מחיקות, תיקונים, הערות שוליים וכד' כדרכו בקדש של הצמח צדק בכתביו¹¹.

תו"א מהדורת ת"ש ח

חלמיש רושם שתי מהדורות בשנה זו, האחת בברוקלין, והשניה במינכן — אך מוסיף שאת מהדורת מינכן לא ראה בעיניו. והאמת היא שאת מהדורת ברוקלין לא ראה — שכן לא היתה ולא נבראה; בעברו השני של דף השער (שנרשם עליו ברוקלין כמקום ההו"ל) מפורש: "הגנו מו"ל בזה, ע"י סניף "קהת" באירופא" ובמהדורות הבאות נתפרש שההדפסה נעשתה "באירופה בסביבות מיונכען" (והכוונה להוצ"ס שנתקיימה, במחנה העקורים בפאקניג שעי' מינכן. ועל הטוב יזכר שמו של חותני ר' דוד ברומן ע"ה שהוא שנתעסק שם בהדפסת התו"א, ושאר ספרי חב"ד שנדפסו שם בשנים ההם, בפקודתו של האדמו"ר מלויובאוויטש שליט"א).

ותמיהני על מר חלמיש שנוקק לסברות משלו בשעה שהמו"ל עצמו (הוא האדמו"ר הנוכחי שליט"א) תיאר הוצאה זו ורשם את מקום ההדפסה.

נספח :

שינויים בדרושים ע"י כותביהם

לעיל הערתי על דבריו של מ. חלמיש המייחס עריכות ועיבודים לדרושים ע"י "הרושמים או מעתיקיהם" ושמוך גובעים השינויים המופיעים לעתים בין נוסח לנוסח, וכתבתי שדרושים רבים תורו וגשנו ע"י אדמו"ר הרש"ז עצמו בהודמנויות שונות, וזו הסיבה להבדלי הנוסחאות¹. ואם אמנם חלו לעתים גם שינויים תוכניים ע"י "הרושמים" — השומעים,

שהוא ז"ל האמית קבלתו [של 'עמק המלך'], ואמר שמה שלא דיברו מהרח"ו ז"ל מדרושים הללו הוא לפי שדרושים הללו נאמרו מפי האר"י ז"ל עוד טרם שבא אליו מהרח"ו ז"ל, ובעל עמק המלך קבלו מהחברים ששמעו אז מפי האר"י ז"ל".

11 בין הגהה להדפסה הופיע בנ. י. הקובץ "גדיל תורה" גל' תשרי—חשון תשל"ט, ובעמ' נב—נט מאמרו של הרב ש. ד. לוין "לקוטי תורה לג' פרשיות" שבו מזהה ומבהיר — בהסתמכו על כ"י של הצ"צ ובנו, הנמצאים בספריה הרבי מלויובאוויטש ובספריה הלאומית — איזה הגהות הן מהצ"צ ואיזה ממהר"ש בנו. וקביעתו של הבית-רבי כי רק ההגהות שבסוגריים עגולים הן ממהר"ש שרירה וקיימת. ושוב באו הוספות באותו ענין בגליון שלאחריו (כסלו-טבת) עמ' קכה—קכו.

1 וכך מובא "מרשימת כ"ק אדמו"ר שליט"א" ב'פתח דבר' ללקוטי אמרים... בצירוף

כדלהלן, אך אין כל יסוד הגיוני לתלות שניים כאלו ב"מעתיקים" של'זכותם' ניתן לזקף רק טעויות-סופרים, אך סמי מכאן עיבוד דרושים ועריכתם.

ומצינו שאדמו"ר הרש"ז הגדיר בעצמו את טיב עבודתם של שלשת ראשי ה"כותבים": "אחי יהודא לייב שרייבט ווי איך זאג [אח' י"ל כותב כאמירת], בני דובער שרייבט וויא איך מיין [דברים ככוונתי] ונכדי מענדל שרייבט וויא איך זאג און וויא איך מיין [נכדי — ה'צמח-צדק' — כותב דברי כאמירתם וככוונתי]"².

לאור זאת תובן לנו השתדלותו של הצ"צ להדר דווקא אחרי מאמרים שנכתבו ע"י ר' יהודה לייב (למרות שגם הוא הרשה לעצמו לעתים רחוקות להוסיף הגהות משלו, כנ"ל הע' 2 בתחלת המאמר, והע' 9 אצל חלמיש), ומצינו שהצ"צ מגדיר את כתיבתו: "כ[תב] הרי"ל מפי רבינו"³ — דברים כאמירתם.

ברשימותיו של ר' דובער, "האדמו"ר האמצעי" — מצינו שלשה סגנוני כתיבה: "היינו דמאמר התורה אשר שמע מפי... אביו [הרש"ז] הי' כותבו בשלשה סגנונים: א) בלשון שאמר ה'ד כ"ק אביו⁴, ב) בביאור קצת כמו המאמרים שבתורה אור, סידור וביאורי הוהר, ג) מאמרים ארוכים כמו התורת חיים. ושלשת הסגנונים היו בשלשה זמנים שונים"⁵.

יחסו של הצ"צ — שקנאותו לשמירת לשונו המקורית של הרש"ז גרמה לו לתלוקי-דיעות עם חותנו ר' דובער⁶ — לסגנונות אלו הוא מורכב, ונקבע ביחס ישיר למדת האותנטיות של "לשון הרב" שבהם; פעמים אין ספור מעתיק הוא כלשונם דרשני הרש"ז מהשנים תקס"ב—תקס"ט ורק לעתים מוצא לנכון לציין שהם מהעתקות "מחדו"ח ז"ל" [=מורי דודי חמיי] ר' דובער, ויש שמדגיש את זיקתם ההדוקה לרש"ז גם שמעתיק את לשונו של ר' דובער: "מחדו"ח ז"ל מפי רבינו ז"ל⁷ או: "מ"ש אדמו"ר ז"ל... עכ"ל מו"ח ז"ל שכתב ד' איז

מ"מ... אגרת הקדש א', ברוקלין תשל"ח: "... מצינו כו"כ ממאמרי אדה"ז [=אדמו"ר הזקן — הרש"ז] שיש בהם נוסחאות שונות... ועכ"פ באותם שהשיגו הוא גם בתוכן... עכ"ל שהם מהמאמרים שאמרם אדה"ז יותר מפעם אחת ובשינויים הנ"ל, וכא"א רשם המאמר ששמעו (ואין זה שולל כלל המאמר שנאמר בזמן אחר)". בשיחת אדמו"ר הרי"צ שבסוף קונטרס "ההוצר-רנ"ט" (ברוקלין תש"ט) מוסר על מאמרים שהיו קבועים לכל אחד מאדמו"רי חב"ד לאמרם פעם בשנתיים-שלוש "כדי לטהר את אור העולם".

2 בית-רבי ח"ג עמ' 4 הע' ג'. וי"א כי אדמו"ר הרש"ז הוסיף ואמר על אחד ה'כותבים' שכתבתו אינה לא כפי האמירה ולא כפי הכוונה (שמעתי מהרב אברהם דרייזין [מאיאער] ששמע מהמשפיע דליובאוויטש ר"ש גרינץ ע"ה, שידע גם כי מאמר מסויים ב'ליקוטי תורה' נדפס ע"פ גירסתו של כותב זה, כי לא נמצאה העתקה אחרת טובה הימנה).

3 באורי הוהר — אדמו"ר הצ"צ, ברוקלין תשכ"ח, עמ' תנד ואילך. ואדמו"ר הרש"ב מליובאוויטש מספר (תורת-שלום, ברוקלין תשי"ז, עמ' 86): "מצאתי כתוב בכ"ק כ"ק אאזמור [הצ"צ]... בזה"ל: 'והוא הנחת דודי הרי"ל אות באות מפי קדשו'... משמע שגם מהרי"ל דייק מאד בל' כ"ק רבינו הגדול".

4 דוגמה לסגנון זה ניתן למצוא בספר "מאמרי אדמו"ר הזקן — אתהלך לאזניא" שנכתב ע"י ר' דובער — ראה שם עמ' רסג (פרט חשוב זה נעלם כנראה מחלמיש, ובהע' 4 כותב הוא כי "לא נודע שם העורך" של ספר זה. וראה גם אורי-התורה בראשית עמ' 1690 שלדברי הצ"צ משפט מסויים בספר זה הוא משל ר' דובער ולא מדברי הרש"ז).

5 'התמים', חוברת ד' עמ' מד.

6 ראה בית-רבי ח"ב עמ' ט' הע' א. וראה להלן הע' 28 בשם הצ"צ.

7 יהל-אור לתהלים, עמ' 463.

אדמו"ר נ"ע ז"ל⁸ וכתנה רבות⁹, ולעתים נוקט לשון מסויגת במקצת: "ענתה אעתיק מה שמ"כ [=שמצאתי כתוב] מכ"י מו"ח ז"ל בשם אדמו"ר נ"ע... כך מ"כ וצ"ע"¹⁰. וגבי דרושי הרש"י שהדפיס ר' דובער מצינו ג"כ התבטאויות מעניינות בסגנונו של הצ"צ: "מצאתי עוד בדברי אדמו"ר נ"ע... שנדפס בסידור"¹¹ וכן "פי' אדמו"ר נ"ע... עכת"ד שכתבם מו"ח ז"ל [בסידור]¹². ועל הנדפס בביאורי-הזהר: "ביאר רבינו ז"ל בבה"ז ויגש..."¹³. ובציטוט דברי הרש"י שנדפסו אח"כ בהוספות לתר"א: "היינו כמ"ש [הרש"י] בהביאור ז"ל כ"י מו"ח זצ"ל"¹⁴. אך גם באלו מסייג הצ"צ לעתים, ובהיות דרושי הסידור מורכבים מכמה סוגים, המעולים שבהם הם אותם הקונטרסים שכתב ר' דובער ו"אדמו"ר [הרש"י] נ"ע הגיהם בכבודו ובעצמו והוטבו בעיניו מאוד, בהיותם דברים כהויתן בלי תוס' ומגרעת"¹⁵, הסוג השני הם מכתבת ר' דובער שלא הגיהם הרש"י, והשלישי הוא דרושים שנכתבו ע"י אחרים. וכך מוצאים אנו שהצ"צ מתבטא על מובאות מהסידור: "אף שהאר"י שם יותר מדאי"¹⁶ ובמקרה אחר חותך הוא בחריפות: "נראה שזה אינו מדברי אדמו"ר ז"ל"¹⁷.

יש וגם בהערה לבאורי-הזהר נשמעת נימת הסתייגות: "כ"כ מו"ח ז"ל ולפע"צ צ"ע"¹⁸, אך אין הכרח לפרשה כהסתייגות מדיוק רישום הדרוש.

פעמים רבות מעתיק הצ"צ דברים שבר"י לו שהם מר' דובער, בין שהם בתוך דברי הרש"י ובין שהם לעצמם, ואם הדברים נראים לו משתמש הוא בהם לצורך בנין מאמרו, ובסיום המובאה מוסיף ציון "מו"ח ז"ל", ולעתים קורה והוא משיג עליו בקצרה¹⁹.

בבית-רבי (ח"ג עמ' יא) מתאר את דרכי שימושו של הצ"צ בכת"י רושמי הדרושים: "הי' מפלפל אם כיון הכותב לשון רבינו (במקום שהי' מוצא סתירה ע"ז מסה"ק) ולפעמים הי' מיישב דברי הכותב ולפעמים הי' דוחה דבריו שלא כיון כו'. וגם במקום שדחה דבריו אעפ"כ כיון שהכותב שמע מרבינו כתב לשונו כהווייתו ואח"כ כתב חוות דעתו בדרך הג"ה כו'". ומעניין להביא דוגמאות נוספות מהתבטאויותיו של הצ"צ על מדת מהימנותם של הכתבים שלפניו: "הנה העתקתי בפנים כמו שמ"כ בכתבים מהשומעים מרבינו ז"ל כי לא רציתי לשנות הלשון. אכן הגם שהמכוון אמת עכ"ז נ"ל שהשומע הכותב לא כיון יפה בדברי הקבלה"²⁰, ובמאמר אחר עובר הצ"צ מפקפק לודאות: "מסופק אני אם דבר

- 8 אוה"ת תנ"ך עמ' עח—עט.
- 9 ראה בטוים נוספים באוה"ת בראשית עמ' תשצד, 1264. דברים, עמ' תתרסב.
- 10 אוה"ת ויקרא עמ' תרג—תרג.
- 11 ס' החקירה עמ' 156.
- 12 יהל אור עמ' 570.
- 13 אוה"ת תנ"ך עמ' תקכג. ובאוה"ת במדבר עמ' תשעו: "וז"ל אדמו"ר אא"י נ"ע מ"ש בבה"ז".
- 14 אוה"ת שמות, עמ' א'תתפא.
- 15 הקדמת ר' דובער לסידור.
- 16 אוה"ת תנ"ך עמ' תקנט.
- 17 אוה"ת בראשית עמ' תשיג.
- 18 באוה"ז צ"צ עמ' תקמט.
- 19 ראה דוגמאות לשני הסוגים באוה"ת בראשית עמ' 1690. שמות עמ' ב'תעא. במדבר עמ' קיא—קיב, תרלה—ו. דברים עמ' תרנב, תשלג. (באוה"ת בראשית שם, ובשמות עמ' א'תתקסז מתייחס הצ"צ אל משלים המשולבים בתוך הטקסט של הרש"י כאל הוספות של ר' דובער).
- 20 אוה"ת בראשית עמ' תקצט.

זה נכון וכדומה שאינו דברי אאזמו"ר נ"ע, ובהמשך: "גם זה אינו נכון... ג"ז אינו נכון"²¹. ובמקרה נוסף: "נ"י[ראה] שאינו מדברי רבינו ז"ל... הדברים אינם מכוונים אך המכוון..."²².

לעתים מרגיש הצ"צ שהדברים אותנטיים בתכלית, וכותב: "מ"כ [=מצאתי כתוב] נ"י[ראה] שהוא דברי רבינו ז"ל אות באות"²³. ובפרט כשהוא מכיר את הכותב לבר"סמכא, כגון ר' פנחס ריוזיש משקלאב אשר "הי' רושם ד"ח [=דברי חסידות] של רבינו בדקדוק גדול מאד ואדמו"ר בעל צ"צ נ"ע הי' סומך על רשימותיו יותר מעל כל הרשימות"²⁴. והצ"צ מצטט מכתביו תוך שהוא סומך עליו במדה המרבית: "לימדנו רבינו ז"ל... וז"ל [=זה לשון] הר"פ שכ' אות באות משמר"²⁵ וכן דחה הצ"צ כתיבות אחרות מפני כתיבת הר"פ: "נ"ל שזהו שפת יתר ולא נמצא דקדוק זה בשני כותבים הא' דודי הר"ל והב' הר"פ משקלאב"²⁶. בכרכי כת"י הצ"צ שבמחלקת כה"י שבספריה הלאומית משולבים לעתים דרוש' הרש"ז בהעתיקות שונות, ומהו אנו למדים כי הצ"צ סמך ידו גם על כתיבתם של החסידים ר' זלמן ריוזיש משקלאב (גיסו של ר"פ הנ"ל) ושל 'החסיד רש"פ' [=ר' שלמה פריידיש משקלאב]²⁷.

בכ"י אתר (ירושלים, 8°2308), מאדמו"ר מוהר"ש בן הצ"צ, רושם האדמו"ר על דרושים שנכתבו ע"י שומעיו ("הנחה" בטרמינולוגיה החב"דית): "הנחה ר"א... לא טוב" "הנחת ר"ד לא הונח בטוב" "הרב... שהניח ג"כ לא בטוב".

ומעניין שהצ"צ שדקדק כ"כ בלשונו של הרש"ז²⁸ בכל זאת מצא לנכון לשנות במקומות מסויימים בשעה שהביא את הדרושים לדפוס. ושתי דוגמאות מעניינות; בתר"א (כו, ד): "והרי עתה ב"ה ישראל רבים יותר ממספר זה" ובאור-התורה (בראשית עמ' 2164) מופיע במקום זה משפט נוסף: "שאף במדינת פולין ימצא יותר מס"ר [=מששים ריבוא]"²⁹. בלקוטי-תורה (ויקרא יח, א): "אותן שהם בסתר שעבודתם ברוחניות... כגון רשב"י... וכן האר"ז"ל... , ואילו ב"לקו"ת כ"ק" נוסף במקביל: "וכן הבעש"ט ז"ל"³⁰. ועדיין לא ירדנו לתכלית חקר ה"חזורים" ה"מגיחים" וה"מעתיקים" שכל אחד ממקצועות אלו קובע ברכה לעצמו.

- 21 אוה"ת תנ"ך עמ' תשעו-1.
- 22 באוה"ז צ"צ עמ' שמג.
- 23 אוה"ת שמות עמ' תחצג.
- 24 בית-רבי ח"א עמ' 140. ואדמו"ר הרש"ב אמר (תורת-שלום עמ' 87): "מקובלני כי אלו אשר דייקו הרבה בל' רבינו [הרש"ז], והניחו בכתב כפי שאמר ממש בלי תוס' וגרעון, הי' אחד הר' פנחס, אשר הצטיין בזה".
- 25 יהל' אור עמ' 190, ובדרך-מצותיך עמ' קנג: "זכן ראיתי בכ"י ר' פנחס שקלאווער ז"ל שכ' אות באות מפי רבינו ז"ל".
- 26 אוה"ת בראשית עמ' תתרעו.
- 27 כ"י 8°2313 [48], 8°2314 [106]. על שני כותבים אלו ראה בבית-רבי ח"א ע"א, א-ב.
- 28 בלקו"ת ויקרא נג, ג מופיע המשפט: "משל... כמו חכם הבקי בא"ז מסכת כגון מסכת יבמות", ובמאמר מקביל באור-התורה (ויקרא עמ' תשו) מעיר הצ"צ על תיבות אלו: "חייב אדם לומר בלשון רבו שהזכיר [הרש"ז] מסכת זו".
- 29 יתכן שהשטמה זו סיבתה בהמנעות מהזכרת מלכות פולין אחר הכיבוש הרוסי.
- 30 נעתק בהגהות אדמו"ר הרש"ב שבסוף הלקו"ת (ברוקלין תשכ"ה) עמ' 36. והשווה לקטע זה במאמר מקביל בסגנונו של ר' דובער, נדפס בספרי "מגדל עז", כפר-חב"ד תש"מ, עמ' שסו.

משהו על יצירתו של ר' יהודה ׳ בולט

מאת

יעקב ש. שפיגל

ר' יהודה ׳ בולט (להלן: ריב"ב) היה בין הרבנים שפעלו בקושטא בזמן ר' אליהו מזרחי, ואף חתם עמו ועם רבנים אחרים על כמה תוראות. כמה מפירושי ותשובותיו נשתמרו בספרי חכמי דורו¹. כבר העיר ר' מיכל רבינוביץ² על כך, כי למרות גדולתו בתורה ושיטת למדו המקורית, לא זכה האיש להערכה מתאימה מצד חכמי דורו. אף נתקפת ע"י כותבי תולדות חכמי ישראל, שחלקם לא הזכירוהו כלל, וחלקם פטרוהו במלים ספורות בלבד. מן הראוי להקדיש מחקר מפורט לתאור דרך למדו ושיטתו של ריב"ב³, אך מטרת מאמר זה להוסיף כמה פרטים חדשים על יצירתו הספרותית, אשר יהיו לעזר במחקר האמור.

כגורל האיש כן גורל יצירתו. חיבורי ריב"ב כמעט ולא נודעו בעולם. וכך כתב ר' מיכל רבינוביץ⁴: 'הס' כלל קצר נדפס בקושטא בשנת רצ"א ורובם ככולם של הביבליוגרפים לא ידעו עליו ולא כלום וכיוקר ערכו כן יוקר מציאותו ואינו נמצא אפילו בספריות הגדולות. כנראה נדפס במספר אכסמפליים מצימצם מאד... ערכו כערך כתב יד עתיק וחשיבותו עד היום רבה היא'. ברם, אף הוא לא ידע על קיומו של חיבור נוסף, שכנראה נשתמר ממנו טופס יחיד בעולם⁵, והוא — דרוש⁶ בהלכות פסח, קושטא רפ"ד. הטופס היחיד הידוע כיום, נמצא בספריית הסמינר בני יזק⁷, והוא קונטרס בן

- 1 ראה הערה הבאה. עתה יש להוסיף גם פירוש משלן, המובא בספר איצר שיטות, יו"ל ע"י א"ד פינס, מפעל אור המזרח, א, ירושלים תשל"ט, עמ' ק"ע.
- 2 דברי מבוא לספר כלל קצר לריב"ב, הוצאה חדשה, ירושלים תרצ"ו (הדפסה מיוחדת מתוך קובץ 'אזכרה' שבועית הרב י"ל הכהן פישמן), עמ' ז'—ח. שם גם פרטים נוספים אודותיו.
- 3 יש לציין כאן למחקרו של רח"ו דימיטרובסקי, בית מדרשו של ר' יעקב בירב (ספונות, ז' [=ספר צפת], חלק ב'), תשכ"ד, עמ' ע"ו—צ"ו, ושל ח' בנטוב: שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה (ספונות, י"ג [=ספר יון, ג'] תשל"א—תשל"ח).
- 4 במבוא הנ"ל בהערה 1, עמ' ט'.
- 5 בנטוב הנ"ל בהערה 2, עמ' מ"ו, הערה 45, ציין כי במכון בן צבי נמצא דף מחדש מחידושי ריב"ב. כל מאמצי להשיג דף זה עלו בתוהו. נעלם ואיננו. בנטוב מסר לי כי לפי זכרונו עסק דף זה בסוגיה ממסכת פסחים, ויתכן, אי"כ, כי היה חלק מהחיבור הנדון.
- 6 על מונח זה ראה בנטוב הנ"ל, עמ' ס"ב, הערה 43.
- 7 לצערי הרב לא הצלחתי להשיג צלום הקונטרס מספריית הסמינר. ידיעותי שאובות מתוך ספרו של א' יערי, הדפוס העברי בקושטא תשכ"ז, עמ' 86, מס' 99, ששם העתיק כמה שורות מקונטרס זה.

4 דפים, הדן כולו בפירוש סוגיה אחת במסכת פסחים, דף כ"ו—כ"ז, 'לא יסיק בו תנור וכירים' (׳זה וזה גורם׳).

מתוך הלשון בתחילת הקונטרס, נראה כי בסוגיה חמורה זו כבר דשו הלומדים לא אחת ולא שנים, ובמיוחד סמוך לחג הפסח. ריב"ב נתן דעתו לעיין בה, דומה היה עליו שמצא את פירושה. ע"כ התליט להדפיס את הדיון בסוגיה זו ואת פירושו עליה, בקונטרס מיוחד, ולהפיצו בין הלומדים. אלא שחברו עליו חבריו ולא קבלו את פירושו. מבין משיגיז היה ר' תם ׳ן יחיאל. בשו"ת אהלי תם סי' מ"ז—מ"ט, נשתמר לנו הויכוח שהיה בינו לבין ריב"ב⁸. גם סי' נ' מוקדש לנושא זה. הד נוסף לעיסוק הלומדים באותה העת בסוגיה זו, עולה מתוך שו"ת ר' אליהו מורחי סי' מ"ד⁹, ושו"ת זקן אהרן לר' אהרן הלוי, סי' ק"ס, קס"א¹⁰ וקס"ב.

נראה שהיתה זו דרכו של ריב"ב לכתוב פירושים לסוגיות חמורות, להדפיסם בצורת קונטרס ולהפיצם בין הלומדים. דומה שיש לקשור את התופעה גם עם דרך ההדפסה שהיתה נהוגה בקושטא, בה נדפסו כמה ספרים בטכניקה של קונטרסים. הקונטרסים חולקו בשבתות בבתי כנסיות, בין המתפללים הרבים¹¹, ובפדיון המכירה יכלו המדפיסים לממן את המשך הדפסת הספר. ואכן, ידענו כי עסק ריב"ב בהפצת קונטרסים, ולא דווקא מספרים שנתחברו על ידו. וכך מעיד עליו ר' שמואל הלוי¹²: 'זה שלושים שנה נתחלקו ספרי רבי' ירחם שנדפסו בימים ההם ע"י¹³ התכם כמה"ר יהודה ׳ן בולט ז"ל שהיה מחזר ודורש בבתי כנסיות ובבתי מדרשות מדי שבת בשבתו. ושוב נתחלקו קונטרס ראשון מס' תולדות יצחק ע"י מחברו התכם כמה"ר יצחק קארו ז"ל'. נראה שזו גם הסיבה לכך שמחיר כל ספר מספריו נקוב היה בספר עצמו, תופעה שאינה ידועה לנו מדפוסים קודמים לו¹⁴.

קונטרס נוסף של ריב"ב שאבד מאתנו, חזר עתה ונתגלה, וניתן ביד כל אדם.

8 בריש סימן מ"ט כתב ר' תם: 'וזהו טופס מה שנמצא כתוב אצלי ממה שהעתיקתי בדבריהם בדרוש זה'. מכאן ניתן, לכאורה, ללמוד, שר' תם לא ראה בדפוס את הדרוש של ריב"ב, ופירושו הגיע אליו מפני התלמידים, או ישירות מפני, כפי שנראה מהפתיחה בסימן מ"ז.

9 אין באפשרותי לבדוק אם ראו הרא"מ ור' אליהו הלוי את הקונטרס הנדפס והתייחסו אליו, או שהדברים הגיעו אליהם מפני השמועה.

10 סימן זה זהה לשו"ת רא"מ, סי' מ"ד. תשובת הרא"מ נעתקה לתוך שו"ת זקן אהרן בטעות, אולי משום שר' אהרן הלוי דן בה בסימן שאחריו.

11 ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, תש"ו, עמ' 255/6; א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 13/4.

12 נתפרסם ע"י אסף הנ"ל בהערה 11.

13 ממשעות המשפט היא שהספרים נתחלקו ע"י ריב"ב, ואין כוונתו לומר שנדפסו על ידו. ריב"ב אינו נזכר בין מדפיסי ספר זה. אסף הבין זאת אחרת; עיין דבריו שם, הערה 8, ונמשך אחריו יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 75, מס' 50 (ציונו שם: להלן מס' 145, אינו מוסיף מאומה, והיה לו לציין לדברי עצמו: לעיל מס' 14, אות א').

14 בסוף כלל קצר: 'וכל אחד מספריו מחירו פרת והוא לי שכר בטלה' וכו'. וראה לקמן דוגמה נוספת. לא צדק יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 28, הערה 15, שכתב אודות מהדורת התלמוד קושטא ש"ג, כי 'זו הפעם הראשונה שאנו מוצאים בספר עברי מחירו נקוב בסוף הספר'. וכבר העיר על כך י. הקר, דפוסי קושטא במאה ה"ט, ארשת, ה', ירושלים, תשל"ב, עמ' 462, הע' 30.

פ"י הכהן הודיע¹⁵ כי מצוי ברשותו קונטרס, כנראה יחיד בעולם, העוסק 'בהתור' ספקות משנת תגרי לוד'. הוא העתיק כמה שורות מראשית הקונטרס ומסופו, והוסיף כי שם המחבר אינו נזכר בכל הקונטרס, ולא ידוע מיהו. הקונטרס נמצא כרוך עם הספר כתר תורה לר' דוד ויטל, שנדפס בקושטא שנת רצ"ו וצורת הקונטרס ואותיותיו שוות לו, ולכן שיער שנדפס גם הוא, באותו מקום ובאותה העת.

ואכן, קונטרס זה, שהוא ביאור לסוגיה קשה שמשכה תמיד את לב המעיינים, ורבו בה הפירושים, מתאים לדרכו של ריב"ב כפי שראינו עד עתה. זאת ועוד, בשורות המעטות של פתיחת הקונטרס, קצב המחבר את מחיר הקונטרס: "כל האוכלו יעשר ויקום חילו ובלבד שישלח ידו לכיסו ויתן בו כנדבת לבו והפוחת לא יפחות מחמשת לבנים", ואף דרך זו מתאימה לדרכו של ריב"ב. אלא שסימנים חיצוניים אלו בלבד אינם מספיקים.

הנה, אע"פ שהקונטרס הנמצא הוא יחיד בעולם, הריהו מצוי בידו כל אדם. בשנת תשל"א נדפס בירושלים, בהוצאת 'אל המקורות', תלמוד גדול ומתורגם עם הוספות, ובין השאר נדפס שם מכתב יד פירושו של ר' חיים ויטל ובנו ר' שמואל בשם 'חיים שנים ישרים'. במסכת בבא מציעא מ"ח, ע"ב, נמצא כך: 'וזה היא הסוגיה המודפסת ולבלי יהיה שולחני חסר ממנו כלום טרחתי והעתקתי אותה בכתיבת יד מלה במלה מבלי שום שינוי'. וכאן העתיק את כל הקונטרס, ללא דברי הסיום. ברם, אלו הועתקו ופורסמו ע"י פ"י הכהן. נמצא שהקונטרס מונח לפנינו בשלימותו.

עיון בקונטרס מוכיח כי מחברו הוא ריב"ב. בפתח דבריו הקדים כמה הקדמות שיש להן חשיבות להבנת הסוגיה. בתחילה פרט את ענייני ההקדמה בקיצור נמרץ, ואח"כ חזר ופרט כל דבר בהרחבה. סדור מעין זה אפייני לריב"ב, וכך נהג גם בדרוש לסוגיה במסכת גיטין שנשתמר בשו"ת אהלי תם¹⁶. סידור זה בלבד די בו כדי להוכיח על מחברו, נוסף על כמה בטויים ומונחים ייחודיים הנמצאים בו ובשאר כתביו של ריב"ב¹⁷. יש רואים¹⁸ מפרי עטו של ריב"ב בתוך ספר 'לחם אבירים' לר' אברהם עוזר המכונה בן ברגיל (ויניציה שס"ה), הכולל חידושים לכמה מסכתות. אמנם, חידושי מסכת יבמות שונים מהחידושים שבשאר חלקי הספר, וגם כמה בטויים בחידושים אלו מצויים אצל ריב"ב¹⁹, אולם אין בזה כדי להוכיח שהמחבר הוא ריב"ב. אדרבה, מצויים בחידושים

15 קרית ספר, כ"ב, (תש"ה-תש"ו), עמ' 245-246; יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 94 מס' 122.

16 ראה שם סי' ל"ד.

17 המונח החשוב ביותר הוא 'מעמד'. נראה לי כי בטוי זה מצוי רק אצל ריב"ב. ע"י דימיטרובסקי הנ"ל, עמ' צ"א-צ"ג; בנשוב עמ' מ"ט-ס"ב. אצלנו כתב ריב"ב: 'משנה זו... צריך לארוב לה ולעמוד עליה בפרשת דרכים אלה הארבעה... המעמד הראשון צריך לדעת...'. בטוי זה מצוי גם בדרושו לסוגיה ממסכת גיטין בשו"ת אהלי תם סי' ל"ד. כן נמצאת בקונטרס המליצה 'והם בעצמם אבוקות דולקות יביאונו בנגוהות במקומות האפלים בשיטת משנה', וכו', והיא נמצאת גם בכלל קצר (מהד' רבינוביץ, עמ' י"ט): 'אלה הדברים שהקדמנו מדבר הבחינות הנזכרות נזרח הן ואבוקות דולקות שגולך לפנינו בכל מה שנבוא בלמדי הספרים ויאריו לנו כל מחשך'.

18 בנשוב, עמ' כ"ד-כ"ה.

19 'פליאה דעת ממצי'; 'התוספות ברחו מזה' (לחם אבירים ג"ז, ע"ג); ובקונטרס תגרי לוד בסופו 'ולכן ברח להנצל'.

אלה בטויים ²⁰ שאינם מופיעים כלל בכתבי ריב"ב ואינם נראים כסגנונו ²¹, ונראה שריב"ב אינו מחברם ²².

תשובותיו

כדוגמת שאר חכמי דורו, כן גם ריב"ב, השיב תשובות לשואליו. תשובותיו המצויות בידינו לא הגיעו אלינו באופן ישיר, אלא מתוך ספרי חכמי דורו ²³. מצאתי איפוא לנכון לפרסם תשובה חדשה שלו, שנשמרה בכתב יד.

תשובה זו נשלחה אל: 'התלמיד החשוב יקר החביב לי ר' אברהם בן מג"ש הלוי'. מאליה מתבקשת ההשערה, שמא הוא ר' אברהם ב"ר יצחק הלוי אבן מיגש מחבר ספר 'כבוד אֱלֹהִים', (קושטא שמ"ה). מבחינת סדר הומנים הדבר נראה אפשרי ²⁴. גם דרכו ושיטתו של ר' אברהם בעל 'כבוד אֱלֹהִים' נראית כדומה לשיטת ריב"ב ²⁵.

ענין התשובה הוא בירור פסק תמוה של הרמב"ם. פסק זה נדון ע"י גושאי כליו של הרמב"ם, ראשונים ואחרונים, וכל אחד יישב דברי הרמב"ם לדרכו. גם ריב"ב מיישב בדרכו שלו. תוך שהוא מנצל את התשובה כדי להוכיח את תלמידו כי יש לסדר שאלות בסדר נכון, לרדת 'לעמקן של דברים וטעמם ושרשיהם'.

התשובה נמצאת בכ"י הספריה הבריטית OR 10771, אוסף גסטר מס' 745 דף 6–7, ותצלומה במכון לתצלומי כה"י העבריים בירושלים ס' 8086. ידידי, ד"ר אברהם דוד, הפנה אותי לכ"י זה בכלל ולתשובה זו בפרט, וטוב־עין הוא יבורך. תודתי נתונה להנהלת הספריה הבריטית ולמכון התצלומים בירושלים על מתן הרשות והאפשרות לפרסום התשובה. והרי התשובה:

"התלמיד החשוב יקר החביב לי ר' אברהם בן מג"ש הלוי י"א ²⁶ ואו... ²⁷ ויארך ימים בטוב ושנותיך בעינימי כאשר עם לבבך ועם לבבי אמן. הגיעני כתביך ושובע שמחות שמחתני בו במה שה[בנ]תי מכלל הכתו' בו איך אתה הולך בדרך טובים שוקד

20 'טבע הלשון', 'פשט', 'הרגיש', 'חידוש', ועוד. כל אלה אינם נמצאים אצל ריב"ב. מאידך חסר בלחם אבירים המונח 'מעמד'.

21 בדף ס"א, ע"ג, מציין הכותב: 'ובמסכת גיטין יתורץ זה בע"ה'. אם נקבל שהחידושים הם של ריב"ב עולה שחיבר חידושים גם על מסכת גיטין.

22 חלק ניכר מהבטויים הנמצאים בחידושי יבמות חוזרים גם בשאר חלקי הספר כגון: 'פשט', 'הרגיש', 'דוחק'. גם דרך הקישור בין החלקים של דיבור התוספות נמצאת בכל חלקי הספר. אבל, כפי שציין בנטוב, קיימים הבדלים בין שיטת יבמות לשאר חלקי הספר.

23 ציינם רבינוביץ הג"ל, בהערות 4, 5.

24 ספר כבוד אֱלֹהִים נדפס בשנת שמ"ה לאחר פטירת מחברו. בקולופון שבספר דף קמג ע"ב, נאמר: 'ועוד סמגך, תשים אש"ם נפשו יראה ורע יאריך ימים אמן וכן לפרט לאלף הששי רפאני ה' וארפא הושיעני ואושעה כי תהלתי אתה'. מכאן שהמחבר נפטר בין שמ"א–שמ"ה. מאידך, בשנת רצ"ו הדפיס ריב"ב את קונטרס תגרי לוד. אם נניח כי ר' אברהם שלח את שאלתו בהיותו בעשור השני לחייו, הרי שנפטר בערך בעשור השביעי והדבר יתכן. אלא שהפיסקא בקולופון 'יראה ורע' אינה נוחה במקצת – אבל אפשרית.

25 עי' דברי מבוא של ח"ה בן ששון לספר כבוד אֱלֹהִים, מהד' צילום, ירושלים תשל"ו, עמ' ט"ז והלאה.

26 כלומר: יברכך אלהים.

27 לא הצלחתי לקרוא מלה זו.

על התלמוד יומם ולילה כ... לו²⁷ טבע שרשך הנבחר ויתוסך הגדול ממשיך ומכריח אותך להיותך מחזיר התורה לאכסניא שלה שהיתה ירושה לאבותיך ומימי קדם הם היו לה מרביצים ברבים גדולי הדורות ופרנסיהם. והנה שאלתך היא ראוייה אך חסרת הסדר לכן אשיב אותה ראשונה אל הסדר הנכון. עוד אח"כ אסלק הספק מדברי הרמב"ם שהעמיד הספק אשר אמרו ואראך מקום מצאו בתלמוד. הצעת השאלה על סדרה הנכון הוא זה דבגמ' חולין פ' אלו טרפות²⁸ אמר בעי רב חנינא ואי תימא רב חניניה אנסה הבהמה עצמה מהו תיקו יתיב ר' יוחנן ורשב"ל נפיק מילתא מביניהו אנס בסימנין ושחט פסולה עכ"ל משמע מלישנא דגמרא דדוקא באנסה הוא שעלה הדבר בתיקו והוי א"כ ספק נבלה אך באנס השוחט את הסימנין הסכימו האמוראים ר' יוחנן ורשב"ל שהיא פסולה ולא העמידו הדבר בספק ואחר שכן הוא מגין לו לרמב"ם²⁹ לשתף הלשונות ולכתוב בשניהם ספק נבלה זהו ענין השאלה ומה שהוספת הקריאה ודימית להשוות באונס לה... מ... ית²⁷. וזו היא תשובתך שמענה ואתה דע לך. פ' הכל שוחטין³⁰ משנת השוחט מן הצדין אמרו שם בסיפא דכל הצואר כשר לשחיטה ועדין לא ידענו שיעור המקום הנקרא צואר ובפ' אלו טרפות בסמוך להא לישנא דלעיל אמר ר' חייא בר אסי קמיה דר' יוחנן כל הצואר כולו כשר לשחיטה מטבעת הגדולה עד כנפי הריאה התחתונה ר"ל כשהיא תלוייה שהיא הפכה וכמו שפי' רבא שם וסיום הלשון שני שאני אומר כל שפושטת צוארה לרעות ובלבד שלא תאנס פי' בא לתת טעם למה שאמר שמטבעת הגדולה עד כנפי הריאה הוא מה שנקרא צואר יען שכל מה שכנגד המקום הזה מבחוץ הוא הנראה כפושטת הבהמה צוארה לרעות בלי אונס ושמענו מבא זה המאמר שזה השיעור הנזכר הוא צואר בודאי והשחיטה כשרה בו אך לא שמענו אם מה שיתוסף בצואר על ידי אונס נקרא צואר וראוי לשחיטה אם לאו לכן נפלה הבעיא בו ולא אפשרתא והנה בשאנסה הבהמה עצמה ומשכה צוארה הרבה דהיא בעיין דלא אפשרתא אית בה תרתי לרעותא חדא מתיחת הסימנין עצמן ויציאתן כלפי חוץ והשנית מתיחת הצואר עצמו מבחוץ אך כשמתח השוחט הסימנין ולא אימתח הצואר מבחוץ ושחט והו' קס"ד למימר דלא הוי בכלל בעיין דלעיל ושחיטתו כשרה להכי אסיק תלמודא דאפילו בכהאי גוונא הסכימו ר' יוחנן ורשב"ל דשחיטתו פסולה וע"כ פסולה מספק קאמר דאי אית ליה למימר פסולה ודאי (דא"כ תפשוט בשאנסה הבהמה עצמה דהוי השחיטה פסולה בודאי כ"ש משום דאית בה תרתי לרעותא וכמו שזכרתי לכן צדקו דברי הרמב"ם שכתב בשני המונחים דהוי ספק נבלה ר"ל בין שאנסה עצמה בין שאנס השוחט את הסימנין ואחרי שהריתין הדרך ישכון אור עד שתסתלק מן הספק ותעלה לך תשובה נכונה בשאלתך זאת. עוד אני מזהירך שבכל מה שתלמוד תרד לעומקן של דברים וטעמם ושרשיהם ואז תבין צדק ומשפט כל מעגל טוב אבל העומד על שטחן של הדרושים הנה הוא בצהרים ממשש כעור באפלה ועליו אמרו³¹ חסר פשט מלא קושיות. נאם הדורש שלומך וכוסף ראות פניך יהודה בן בולאט³².

28 דף מה ע"א.

29 הל' שחיטה, פ"א ה"ת.

30 דף יט ע"א.

31 פתגם שגור בפי הלומדים, ולפי שעה לא מצאתי זכרו במקום אחר.

32 בכה"י אין חתימה ממש, וא"כ לפנינו העתקה.

הדפוס העברי בפולנאה — הוספות ותיקונים

מאת

מאיר וונדר

[1] קיצור סמ"ג. בעותק ד"ר י. מהלמן, שנמסר לאוניברסיטת תל-אביב, סודרו מחדש שתי שורות התאריך, באופן שהמילה ותומכיה שבאותיות גדולות עולה תקמ"ט. בזה נתאשרה השערתו בהקדמה, כי היתה בשער אות ל גדולה. בעותק שבאוניברסיטת בריאילן אות ל השניה קטנה, ולכן עלה תקמ"ג, ואינו נכון. כך גם בעותק שבאוניברסיטת חיפה (הערת ר' יעקב שלום הירש). מספר הדפים: קלח, ובטעות: קמד. (הערת שרה פרנקל).

[6] צדיק יסוד עולם. ראה: י. ליבס, דעת, א', תשל"ח, 73—119.

[14] ספר הזהר. ח"ב, שמות, נמצא בספרית ד"ר י. תא-שמע, ויש בו שינויים וערים בסיומי השורות. במקום ה"ה/עד נדפס: מרדכי/יפה. המלבה"ד עד שלישי: 23, 9א. המסכימים: 21, 36. ברשימת הפועלים שבקולופון שינויים במקומותיהם.

[17] מדרש שוחר טוב. עותק נוסף באוניברסיטת תל-אביב. מדף צג ע"א: פירוש האלפא ביתא.

[30] שלחן ארבע. בבית התפוצות עותק חסר שער, (טז) ד', ח2 קונ', בראש קובץ של 4 ספרים, ואחריו: שם טוב קטן, הנהגות אדם (פולנאה), שבחי ירושלים, ווילנא תקע"ז. [36] הנהגות אדם. בראשי הדפים: דינים והנהגות אדם. בבית התפוצות יש עותק נוסף שנדפס מוקדם יותר, נראה כדפוס פולנאה ואיננו. (מ) ד', י'4 קונ', עם ציור חדש בלתי מוכר בדפוס פולנאה.

[43] חוקים טובים. ראה: ז. גריס, קרית ספר, נ"ג, תשל"ט, 777.

[49א] ספר גדולת משה, מדבר בגדולת מרע"ה שאמר לו הקדוש ברוך הוא לך והוצא את בני ישראל ממצרים והעלהו לשבעה רקיעים. אין דיוע ספר ווערט אר צילט... [פולנאה] כמ"ש בלבוב, בשנת תקס"ו לפ"ק.

הסיומים: ספר / משה / לו / והוצא / לשבעה / רקיעים: / גדולה / אלף / היאל / האט / חורב: / בלבוב / לפ"ק.

מהדורה קודמת בלה"ק: אמשטרדם תקי"ד, ובלשון אשכנז: ברין תק"ס. כאן בשתי הלשונות. השער בלבד מצוי באוספו של ר' חיים ליברמן. פקסימיל: בספר אהל רח"ל, תשל"ט, 545.

[53] מאיר עיני חכמים. ראיתי עותק בו פרט השנה: מאיר עיני חכמים בהלכה (תקס"ג), ומשנה זו ההסכמה.

[59א] ספר יוספון. חלק ראשון וגם מחלק שני הנקרא שארית ישראל... וואנדרליכי מעשות... פולנאה, בשנת ו'ס"פ לך שנות חיים לפ"ק [תק"ע]. [נד] ד', כז2 קונ' 19 ס"מ. הסיומים: ספר / יוספון / שני / דאס / גדרוקטן / זענן / שייגה / דורים / מיידן: / זכות / קריינן: / פיל / זיך / זיך / ניט / גניסן: / יוספון / כיה"ר: / וואלינשען / באליונג / קייזערליכן / מוילנא / בפולנאה / לפ"ק. בלשון אשכנז, באותיות צו"ר, 2 טורים, 45 שורות. מ דף [לא]. ח"ב. "הוצאה מקוצרת. פרק מה האחרון מקביל לפרק פג

בהוצאות השלמות". מהדורות קודמות: דיהרנפורט תקנ"ט, לבוב תקס"א. חיים הומינר, רשימה ביבליוגרפית בסוף יוסיפון השלם, מהד' ד', ירושלים תשל"ח, עמ' 19.

[64] חות דעת. יצחק יודלוב קובע שלא קיימת מהדורה כזו, ראה: תגים, א', 49.

[66] [מעשה ה', מאת ר' שמעון עקיבא בער ב"ר יוסף, דער ציילט וויא הש"ת האט גיטאן גרושי נסים... פולנאה] כמו שנדפס בפראנקפורט תקע"ד [?].

שני חלקיו אכן נדפסו פעמים רבות בפפא"מ בין השנים תנ"א—תפ"ה, עם תרגום ללה"ק בתקמ"ח (בהשמטות בתקנ"ו). בלה"ק בלבד בברדיטשוב תקע"ו.

ר"ח ליברמן מזכיר מציאות הספר מעשי (1) ה', אהל רח"ל, 302.

[68] שחיתות ובידיקות. בעותק שבישיבת פוניב'ו שינויים בקונטרסים: ב, ב [א]—ה, ג' ט—... (הערת ידידי הרב שלמה יעקובוביץ).

[74] בן המלך והנזיר. יתכן שזו המהדורה שעותק שלם ממנה נמצא באוסף ר' חיים ליברמן, כפי שתיאר בספרו אהל רח"ל, 300—303, עם פקסימיל השער, ואזי צריך לשנות את המיספור ולקבוע: 66.

ספר בן המלך והנזיר... ועתה נדפס פעם רביעית במעלות יתירות... פולנאה... כמו בוויין [תקע"ד]. [42] ד'.

הסיומים: ספר / הנזיר / פעם / נדפס / יתירות: / הזמן: / חסרון / וימלא / אסמיכם / הגויים / ומזלות / העמים / וחסד / עליה' / אותם / המשנה: / פולנאה / וולישען / באווליגונג / פערעדענטן / קייערליכן / דקאדעמא / מוולנא / בוויין.

רובו באותיות רש"י, וחלקו במרובעות. רח"ל משער שנדפס לפי זאלקווא תקל"א. מעבר לשער המסכימים למדפיס לעשר שנים: 22, 43.

[83] מנורת המאור. ראיתי עותק שונה בו סודרו מחדש שני הדפים הראשונים באותיות אחרות. השינויים: בשער מפסיק עיטור מס' 27 (במקום 30); בפרט השנה: הנרות (במקום הנירות); בסיומים: ומה / אך (במקום: תורניים / והמונים), התועבות / תחת (במקום ומזלות / וצדק / וכדומה), ואלינשען (במקום ואלינשען), הנרות (במקום הנירות). נוספה הסכמה מתקע"ה: 24. בהסכמה 20 התאריך תקע"ו! בהקדמה לגר הראשון קו מפסיק 4, והמילים הנר הראשון מוקפים במסגרת כפולה המורכבת מהעיטורים: 4, 8.

[83א] [עין יעקב, פולנאה תקע"ו?]. בישיבת פוניב'ו ראיתי כרך שני חסר שער ודף א, מסכתות ב"ק—נדה, עם ספירת דפים וקונטרסים מרובה. לכמה מילות פתיחה מסגרות כעין 62—65, אחת חדשה [66].

[84] חות דעת. ראה: י. יודלוב, תגים, א, 50—51.

[85] קצות חשן. בסוף דף כ"ו, ע"א, עיטור חדש שאינו בלוח הציורים.

[95] מגיני ארץ. בשנת תקפ"א מכר את זכות ההדפסה לר' משה שפירא מסלאוויטא, ושטר המכירה נדפס בראש הוצאת סלאוויטא תקפ"ו (הערת ידידי ר' משה ליב וימר).

[100] כתב יושר. ציור 55 שבכאן, מופיע פעמיים בספר אהבת שלום, לעמבערג תקצ"ג, וא"כ אולי גם ספר זה נדפס בלבוב.

לא נדפסו בפולנאה

[2] חות דעת. יש הוצאות שמופיע בהן בשער: הרובשוב. נדפס בתקפ"ה לערך, לפי יודלוב, תגים, א, 51.

[5א] קשוי כל. מאת ר' יעקב ליב ב"ר שמואל זנויל מזיטומיר. זאב גריס משער שנדפס ע"י ר' שמואל ב"ר ישכר בער בין תקס"ד לתקע"א, בפולנאה, אוסטרנא, או

הדפוס העברי בפולנאה — הוספות ותיקונים

ברדיטשוב. אמנם בשנים אלו לא פעל בפולנאה (קרית ספר, נג, 776—778). דומה רק עיטור מסגרת השער (17), אבל המטה שבשער ובעמוד שלפני האחרון שונה במקצת מהפולנאי (32). בעמוד האחרון שונה וקצר יותר מהפולנאי (31).

ברשימת עובדי הדפוס יש להוסיף את מקומותיהם לפני שבאו לפולנאה:
2. מקסאנטין; 18. מזסלב; 25. מקארעץ.
36. שמעון בן יחיאל יוכל, ממדפיסי הנועם אלימלך הראשון בלבוב תקמ"ח, ושמו בקולופונים שבסוף פרשת האזינו ובסוף הספר. כנראה הוא שהביא לשם את אגרת הקודש מועלחוב שנדפסה שם בסופו.

מפתח הספרים. להוסיף:
גדולת משה 49; יוסיפון 59; מעשה ה' 66; עין יעקב 83; שאירת ישראל 59.

מפתח המחברים. להוסיף:
חביב, ר' יעקב 83; יוסף בן גוריון הכהן 59; מנחם מן בן שלמה הלוי 59; שמעון עקיבא בר ב"ר יוסף 66.

מפתח המלבי"דים. לתקן:
9א יוסף ב"ר טוביה כ"ץ 14. שם אביו משובש כנראה, וצ"ל צבי: זהה למס' 10. 23 להוסיף: 14.

מפתח המסכמים. להוסיף:
21 גמ: 14.
22 ש"ב של המדפיס ר' יוסף הכהן. בקיצור של"ה: היה אב"ד יאנוב. במנורת המאור: מבאר. גמ: 74.
43 גמ: 74.

אברהם שישא הלוי

על הספר "חזקה רבה"

למאמרה של הגב' ש. פרנקל, "עלי-ספר", ז'—ח'.

במאמרה העלתה הגב' ש. פרנקל כמה בעיות כרונולוגיות מעניינות בנוגע לסדר הדפסתם של הכרכים י"א וי"ב של הספר "חזקה רבה". בא אני להשלים אי-אלה פרטים שבזכרוני מתוך מגע אישי שהיה לי עם מהדיר הספר, הרב פנחס יעקב הכהן זצ"ל, ולהעמיד הדברים על בוריים.

א. מ. הברמן, במאמרו "הכל תלוי במזל אפילו ספר"¹ מוסר, על פי תוכנה של המודעה שהרב הכהן הדפיסה בכרך י' של ספר 'הכנה דרבה' (לונדון, תשי"ח), את קורות הספר עד שזכה להדפיסו מחדש. גב' פרנקל העתיקה גם היא את המודעה. ממנה יוצא שבשנת תרצ"ט היה הכרך גמור בדפוס, בלייפציג, וכי הגליונות כבר הועברו לכריכה. כל החומר שנשאר בכריכה אבד בימי המלחמה, וניצלו רק אי-אלה עותקים שהובאו אל הרב הכהן בגליונות בלתי מכורכים. במאמרי "מזל מחכים מזל מעשיר"² הוספתי על רשימתו של ידידי פרופ. א. מ. הברמן עוד ספרים שלא נגמרו בדפוס או שנאבדו, והערות על רשימת הברמן. למס' 112 ברשימתו העירונית ש"נסדר חלק נוסף שגליונות הימנו היו בידי המהדיר, הרב פנחס יעקב הכהן ז"ל, לשם הגהה אחרונה, שלא הספיק לעשותה". הרב הכהן הביא אתו, נוסף על כרך י' הנ"ל, גם גליונות מודפסים של כרך י"א³.

הרב הכהן היגר לאנגליה בשנת תרצ"ט, וגשאר בלונדון עד שזכה לעלות לארה"ק בשנת תשי"ט. רוב השנים הייתי מבאי ביתו חכיתי להתבשם מספרייתו העשירה. זוכר אני שראיתי שני עותקים של כרך י' ברשותו, ייתכן שהביא עמו יותר מן השנים שראיתי. כאמור היו אלה מן הגליונות שהובאו אליו בלייפציג, בלתי כרוכים. הנייר היה לפי זכרוני מן הסוג המשמש להגהה, ולא מן הנייר המובחר שבו הדפיס את כל חלקי הספר. הספר היה שלם בכל, וגם שער היה לו. מתוכנן היה שהספר יצא לאור מיד אחרי שתגמר הכריכה, ולפי תנאי הזמן והמקום צריך היה זה להיות בשנת ת"ש.

שנים טרם שהדפיס הרב הכהן את כרך י' מחדש, שעה שאולי לא היו אף סיכויים שיראה את ספרו נדפס מחדש, הדפיס את ספרו תביבליוגרפי "אוצר הביאורים והפירושים" (לונדון, תשי"ב)⁴. בהדפסת ספרו זה עזרו על ידו כמה מתלמידיו ומוקיריו מלייפציג, מאלה שהמשיכו לקבוע עמו עתים לתורה בגולה ובנכר, פה בלונדון העצורה והמפוצצת⁵. בשנה

1 ארשת, ג', תשכ"א, עמ' 132, מס' 112.

2 ארשת, ה', תשל"ב, עמ' 442 הוספה למס' 112 של הברמן.

3 אם כי הרב הכהן כותב במדועה שבכרך י' דפוס לונדון, תשי"ח: "כאשר נאלצנו לעזוב את הארץ [=הנזעמה גרמניה] נשארו הגליונות שם ונאבדו... ולא נשאר רק ספר אחד שלקחתי אתי ביציאתי את הארץ...". הכונה, שבעת שהדפיס ספרו כבר לא היו בידיו יותר מעותק יחיד.

4 לדיוק ביבליוגרפי ארשום, שהעותק שקבלתי מהרב הכהן הגיע לידי ח' אדר תשי"ב.

5 בעיקר מר יעקב זקש הי"ו, וגיסו מר מ. אדלר הי"ו עם סיעת מרחמוה'.

שלאחריו הדפיס את ספרו השני, "ספר הסימנים השלם"⁶. לצורך הדפסת ספרו זה העמיד מר ברטהולד ברוך שטרונים, אף הוא תלמידו-לשעבר בלייפציג, סכום הגון לרשותו של הרב הכהן, ואת ספרו הקדיש הרב הכהן לתלמידו זה. שטרונים אף הוא היה אספן ספרים, שזכה לצבור אוסף מפואר, וכאות הכרת טובה בעד עזרתו נתן לו הרב הכהן עותק אחד של כרך י' הג"ל, דפוס לייפציג. ברשימת הספרים העברים שלו⁷, מפרט שטרונים את סדרת 'חזקה-רבה' שבידו ועל כרך י' הוא כותב: "... חלק י' הודפס בשנת 1938. ההדפסה נשלמה בשעת הפוגרום... כמה העתקים נצלו אשר... העתק זה הוא אחד מהם אשר ניתן כמתנה ע"י הרב פנחס יעקב הכהן". ספריתו של שטרונים נמכרה אחרי מותו לספריית ישיבה-אוניברסיטית, בניו-יורק, ויתכן שעותק זה נמצא כעת שם.

בין ניצולי השואה היה גם נכדו של הרב יעקב ליב קראך זצ"ל, שמימן את הוצאת הספר עוד בלייפציג, על כרכיו המפוארים. הפרטים ידועים ואין כאן צורך לחזור על זה. הרב הכהן נתבקש על ידו להמשיך במשימה, להדפיס את הכרכים הנשארים ולהדפיס מחדש את הכרכים שנדפסו ונגדעו. למעשה התחיל בהדפסת כרך י' בראשונה בלונדון, וזה יצא לאור בשנת תשי"ח. לצורך ההדפסה שימש כדוגמה הכרך שנדפס בלייפציג, וההדפסה החדשה היתה כמתכונתה, דף על דף וכמעט שורה על שורה. ההתאמה היתה שלימה בהחלט, עד כמה שאפשר להתאים הדפסות בריחוק מקום וזמן⁸.

טרם עלתו לארה"ק מכר הרב הכהן את ספרייתו המפוארה לשני מוכרי ספרים בניו יורק, אך לעצמו השאיר בעיקר ספרים שכל תלמיד חכם צריך להם, וספרים שהיו לו טעמים משלו להשאירם. בין אלה היו גם עותקים מכל הספרים שהוא חיבר והו"ל, תדפיסי מאמרו וכמובן גם עותק כרך י'—א של 'חזקה רבה' בהדפסתו הראשונה. יתכן שאחד מאלה, שהביא עמו לארץ, הגיע לספריית בראילן.

ועכשיו לכרך האחד עשר ולגורלו.

בידי הרב הכהן ראיתי גם מכרך הזה שני עותקים. אלה היו נדפסים על נייר לא טוב, מן הסוג המשמש להגהת. עלים אלה נכרכו לכרכים באופן פרימיטיבי. על הגליונות היו הרבה תיקונים בכתב ידו של הרב הכהן. זכור לי היטב שסיפר לי שהוא עמד על כך שמדפיסי הספרים יעניקו לו שלש מערכות של עלי-הגהה. אכן, בעוד שגליונות כרך י' היו מאלה שעבר עליהם שלש פעמים, והיו מוכנים לכריכה, היו גליונות כרך י"א מעלי הגהה שניה, והיו מלאים בטעויות. בהיותו בלונדון עבר על הכרך בשקידה רבה, ותיקן ושיפר בו על כל גדותיו, ומוכן היה להדפיסו מחדש. תקותו היתה חזקה שבעלותו לאה"ק ימשיך שם בהדפסת הכרכים הבאים בעזרתו של מר קראך. וכמעט שעלה לארץ התחיל מיד בהכנות ולמעשה בהדפסת הכרך הי"א. גם הפעם היה עותק דפוס לייפציג, זה שתוקן על ידו בלונדון, דוגמה למדפיס. הוא זכה עוד להדפיס את הספר כלו, נשארו רק השער והקדמה שהיו צריכים להידפס; אכן הקדימו המות. בן עירן, לאקענבאך, הרב אדוניהו קראוס, יבל"ח, זכה שיגמר הספר על ידו, ואף הוא הציב בראש הספר יד ושם למהדירו הותיק. הספר יצא כדמותם וכצלמם של הכרכים שקדמו לו, בשנת תשכ"א בירושלים עה"ק. לפי דברי הגב' פרנקל הגיע עותק הדוגמא לידי נכדת המחבר⁹, אבל ייתכן שעוד עותק שני בא איך שהוא לספריית בראילן.

6 הגיע לידי מהרב המחבר עותק שהיה מן שלשת העותקים הראשונים שהגיעו לידי מן המדפיס במוצש"ק ויחי תשי"ג.

7 אהל ברוך, לונדון, המדפיס, תשי"ט מס' 1747—1756.

8 הגייר הוא היה היותר טוב שיכלו לרכוש לפי תנאי הזמן אז בלונדון.

9 לפי דברי הגב' פרנקל במאמרה.

אשר לכרך השנים-עשר.

עלי להעיר עוד שהרב הכהן הכין גם את החומר לכרך השנים עשר להדפסה. כרך שהיה עומד להשלם כל מה שכתב הרה"ג ר' יעקב ליב קראך על הנושא חזק ה. כל החומר לכרך הי"ב היה מוכן ומזומן וראוי להדפסה בשעה שעלה הרב כהן ארצה. נוסף על אלה היה מעתיק ומכין, על מתכנת עבודתו בחזקה רבה, גם שאר מחברותיו של המחבר כתובי היד, על סוגיות ונושאים שונים. אלה לא היו מיועדים לצאת לאור בשם 'חזקה רבה', שהרי הנושאים היו שונים ועניניהם מפורדים. אפילו בימי הזעם, בשעת ההפצצות ואי יציבות המצב באנגליה, שקד הרב הכהן על כתבי היד, ואלה לא משו מעל שלחן עבודתו עד שגמר העתקתם סידורם ומהדורתם. בחריצות העתיק, שיפר, הוסיף מראי המקומות והעתיק מן הספרים את הרשום על ידי המחבר במראי-מקומות לבד. לפעמים היה זה ממש מעשה נוחש, לדעת למה כיון המחבר בראשי התיבות הרבים שבהם השתמש.

הרב הכהן בנה בנין מפואר זה מעין יש-מעין, עיין פה ועיין שם, לפי מיטב ומרבית ידיעותיו הוא, שבסיכומם היו חידושיו של הגאון המחבר. זכות הוא למחבר ספר שזכה למהדיר הראוי לו ולעבודתו. אין ספק שהרב יעקב ליב קראך זצ"ל זכה לזה במיטב הברכות בעבודתו המסורה של הרב פנחס יעקב הכהן זצ"ל.

בסיכום הדברים עולות התשובות לשאלותיה של הגב' פרנקל:

1. מדוע כרכו שני עותקים של דפי הגהות ?
משום שאלה היו העותקים היחידים (וכאמור, אולי עוד עותק או שניים) ששרדו, ושהצילים הרב הכהן והביא אותם עמו לאנגליה. למי היו מיועדים ? כמובן לו לעצמו, לשמור על רכושו הוא. לבסוף עלו לו יפה לבסס עליהם את ההוצאה החדשה של כרכי י' וי"א.
  2. איפה עותק תרצ"ו ? איני מבין במה מדובר. בשנת תרצ"ו יצא לאור חלק ט' ואינו ברור לי מה ענינו בהקשר לכרך י'.
  3. האם הכין הרב הכהן לדפוס גם את הכרך הי"ב של 'חזקה רבה' ?
התשובה, בקצרה — כן. כאן בלונדון, אבל לא התחיל בהדפסתו, כיון שקדמו המות. הוא עבד על הספר בשקידה אף בשעה שלא היו כל סיכויים להדפיסו אי פעם.
  4. לאיזה גליונות מתכוון מר שישא במאמרו ? לעלי הגהה הכרוכים, שנמצאו בידי הרב הכהן פה בלונדון מן הכרך הי"א.
  5. דאמנם הדפיס הרב א. קראוס את הכרך י"ב מכתב יד של הרב י. ל. קרדך ?
מתוך הכתב המקורי של המחבר לא היה באפשרי להדפיסו באשר הוא שם. הרב הכהן הכין את הכרך לדפוס והעלה אותו עמו לארה"ק מסודר לדפוס. הרב קראוס הביא הספר והתדירו על יסוד כתב ידו של הרב הכהן. ותן אלה דברי הרב קראוס ב"ציון לנפש" היפה שהציב להרב הכהן ושהדפיסו מאחורי השער של כרך הי"א: "הרב פנחס יעקב הכהן ז"ל טרח ועמל יותר משלשים שנה בכתביו הרבים של הרב יעקב ליב קראך ז"ל הגיה בהקפדה וביגיעה רבה את כל החומר הרב וסידר אחת אל אחת כל כתבי ידו ט"ו חלקי חזקה רבה"¹⁰.
- נאמנים עלינו דברי עדותו של הרב קראוס הי"ו — ואף הוא ברוך יהיה.
דומני שבוז יסולקו כל הבעיות.

10 הפיזור הוא משלי. והכוונה לכל החומר לכל מה שנדפס, דהיינו שנים עשר הכרכים של 'חזקה רבה' ושלושת הכרכים של 'הלכה רבה'. הרב קראוס אף הוא טרח הרבה בהוצאתן של הכרכים אחרי מותו של הרב הכהן.

שמואל אשכנזי

השלמות ותיקונים

בחוברת ג עמ' 133 מס' 1 רושם יצחק יודלוב ספר עין ישראל דפוס [אוסטרהא] תקנת. ובחוברת ו'ז מסיף העורך מידע על הספר מפי כתבו של מ' ויזר מלונדון. שני הרשומים טעונים תקון והשלמה. ואעיר בקצרה לפי סדר הדברים (והקורא יואיל לעיין ולהשוות):

- (1) בבית הספרים הלאומי בירושלים מצויים שלושת החלקים.
- (2) המדפיס הוא שמואל בן ישכר בער סג"ל.
- (3) בשער חלק א: כ"ש [ולא: כמ"ש] באמשטרדם.
- (4) ספירת הדפים: [2], ב—עז, עז—רמד, רמד—רנה, רנט—רסד, רסד—רפד, רפח—רצג דף.
- (5) ר' לוי יצחק נתן הסכמתו ב ב ר ד י ט ש ו ב.
- (6) חלק א כולל: ברכות—ראש השנה.
- (7) חלק ב כולל: תענית—קידושין. ויש בו שכו, שכט—שלה דף. חסר השער ודף ב. בסופו שמות הפועלים שרשם ויזר מסוף חלק ג. ע"י להלן.
- (8) חלק ג כולל: בבא קמא—עוקצין. ויש בו [1], שיז דף. חסר השער ודף א, שיב—שיז.
- (9) הפועלים שמעון בן יחיאל ויחיאל בן אריה פרטו מקצועם בסוף חלק ב: העוסק במכבש הדפוס. "החתן נתן בן זאב וואלף מפולנאה ולע"ע באוסטרהא, מסדר אותיות" חותם בסוף חלק ב: הפועל וכו'.
- (10) שם המחבר, ר' יעקב אבן תביב, ושם "המלקטים והמאספים" את "פירוש מספיק", ר' שלמה זלמן בורגר ור' שמואל ב"ר זאב וולף, לא נזכרו בשער חלק א ובדאי לא נזכרו גם בשערי חלק ב וחלק ג.

בחוברת ד עמ' 85 כותב ח"ז דימיטרובסקי, שנעלמה מטויבר רשימתו של אבי"ן — רשימה זו לא נעלמה מעיני טויבר, אלא התעלם ממנה, שהרי היתה לפניו בקהלת משה לשמואל וינר (עמ' 592)! ודבריו המאלפים של וינר נעלמו מעיני חז"ד הכותב בהמשך, כי "הדרשה האחרונה (בספר תפארת ישראל) היא משנת תמ"ד לתיד"ל" — ובאמת היא משנת תיד לפרט! וכן בעמ' 86 ממשיך חז"ד וכותב "שבשנת תל"ט נשא המחבר אשה מחדש יוקשה לקבוע אם אלו היו נשואין שניים ממש, והמחבר חי שלשים שנה בגפו, או שכוונתו לנשואים נוספים" — אף כאן מפורש יוצא מפי המחבר זמן הדרשה: "בנישואין שניים" ל"ג בעומר תט"ל" היינו תפ לפרט! וכל זה מבואר באר היטב בקהלת משה.

והערה אגבית: על דברי טויבר (בעמ' 68) "כארבע שנים אחרי ההוצאה הראשונה מצא כבר רב אחד לנחץ לכתוב נוספות להילקוט הזה בשם 'שכחת לקט' ונדפסו פעמים רבות, בשנת ת"ב גם פעמיים בשתי ערים" העיר המהדיר (אברהם יערי): רושמי-הרשימות

לא רשמו שום התצאה משנת תי"ב; אולי יש כאן טעות דפוס. עכ"ל. ואולם כונת טוירס לספר "שכחת לקט מילקוט חדש" לר' נתן בון, שנדפס בפראג בשנת ב"ת ונדפס שנית חמ"ד [פפד"מ] עם אותו הפרט בשער. אך נראה, כי הפרט הועתק מהוצאת פראג והספר נדפס אחר י"ב!

בעמ' 171 מודיע י"ש הירש על דף בודד, הכולל "מכתבי תעודה", שנספח לספר "מוסדות תורה שבעל פה", לר"ח הירשנזון, השמור בספרייה של אוניברסיטת חיפה, והוא מפרסם את המכתבים כלשונם. והרי כמה הערות: א) אף בבית הספרים הלאומי בירושלים מצאתי טופס כזה. ב) במקום 'בחוקי תורה' (עמ' 172 שו' 3) צ"ל: בחוקי חורב, והוא חורז עם 'הנערב'. ומצוי באגרות התואר המחורז "לרב וצורב / ההוגה בחוקי חורב". ג) להערה 10 — ביום ו באב תרמא הסכים ר' יוסף צבי דינר על "הלכה ברורה" לר' יחיאל מיכל פרידלאנד, אמסטרדם תרמא. ונראה שה"מעשה שהיה" אירע לאחר מכן. ד) בהערה 11 מתקן הירש שצ"ל: בצלחת (במקום 'הצלחת'). נראה שכן היה בכתב היד, והמעתיק קרא ה במקום ב — כמו שקרא לעיל תורה במקום חורב! [בין כתיבה להדפסה ראיתי בקהלת דוד, בעריכת ר' דוד אצאפ, חלק א, שבט-אדר תרפח, סימן יג: לה' היקר ומופלא צורב כו' העוסק בחוקי תורה כו'. ואין ספק שגם כאן צ"ל: העוסק בחוקי חורב. וחזרו עם צורב.].

בעמ' 173 כותב ח' ליברמן, כי מה שנדפס בספר תפארת יהונתן לר"י אייבשיץ, ווארשא תרלג, על הכתוב בפרשת לך לך שכרך הרבה מאד: כי ברוב נסים אי אפשר שלא יתמעט הזכות ושכר עבירה — צ"ל: ושכר עבודה, כמו שנדפס בדפוס ראשון [סדילקאב לפני תקעט].

הנוסח עבירה נמצא גם בדפוס יוזעפאף תרלג וגם בהוצאה קודמת [לכוב תרד], אך בדפוס למברג (הס' תרכו): עבודה. ואולם שני הנוסחות שבושים הם, כי אין כאן מקום לא לשכר עבירה ולא לשכר עבודה*, ואין ספק שצ"ל: שלא יתמעט הזכות ושכר עבודה. כלומר, עבור הזכות!

[בין כתיבה להדפסה כבדני ר"ח ליברמן בספרו אהל רח"ל שיצא בניו יורק תשם ובו (בעמ' 521) כונס מאמרו זה. מצטער אני על רשלנותי, שלא הערתי לו בשעתו על שגגתו].

* אך בשעה ש'שכר עבירה' יש במשנה, לא מצאתי במקורות 'שכר עבודה'. אמנם כתוב בספר במדבר (יח לא): שכר הוא לכם חלף עבודתכם. ויש ברש"י (לבראשית לא טו): בשכר הפעולה [בדפו"ר: פעולה]... שעבד דמי שכר [בדפו"ר: הדמים משכר] פעולתך — על פי ירמיה (לא טו) ודברי הימים (ב טו ז).

ספרים שנתקבלו במערכת

מלאכי בית-אריה – קולט סיראט, אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה"ש. כתבי-יד בספריות ישראל וצרפת בתבנית קטנה עד שנת ה'רל"א. כרך [1]: תיאורים. כרך [2]: לוחות. ירושלים-פאריס, תשמ"ב, כ"ב, 22, 106; 106 דף. 4°.

הרב חיים פלטיאל, פרושי התורה, יו"ל בפעם הראשונה עפ"י כ"י... עם מראי-מקומות והערות, ע"י הרב יצחק שמשון לגנה [ז"ל]. ירושלים, תשמ"א. י"ג, 656 ע'. 8°.

הרב משה נ' חביב, גט פשוט, ביאור על הלכות גיטין... יו"ל בהדפסה חדשה, בהגהה מדויקת, עם מ"מ וציורים, ע"י הרב אברהם ד. שלם. מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, תשמ"ב, 13, ש"י ע'. 2°.

אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית; מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096). ירושלים, תשמ"א, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, י"ב, 474 ע'. 8°.

אשל באר-שבע, פרקים במחשבה היהודית לדורותיה. ב'. בעריכת: ראובן בונפיל, יעקב בלידשטין, יוסף שלמון. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, החוג למחשבת ישראל, תשמ"ב. הוצאת א. רובינשטין. 402 ע'. 8°.